

HISTORIJSKA MISAO

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli

Enver Imamović, Univerzitet u Sarajevu (prof. dr. emeritus)

Snežana Božanić, Univerzitet u Novom Sadu

Marko Attila Hoare, Sarajevo School of Science and Technology

Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani

Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu

Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb

Nedim Rabić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA · EDITOR-IN-CHIEF

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli

mersiha.imamovic@untz.ba

SEKRETAR REDAKCIJE I TEHNIČKI UREDNIK ·
EDITORIAL BOARD SECRETARY AND LAYOUT

Amir Krpić, Univerzitet u Tuzli

amir.krpic@untz.ba

ŠTAMPA · PRINT

Časopis izlazi jednom godišnje.

The journal is published annually.

Stavovi autora izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu nužno
i stavovi Redakcije ili Uredništva.

The authors' views expressed in papers published in this journal are not
necessarily the views of the Editors or the Editorial board.

Indeksiran · Indexed

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library),

Complementary Index (EBSCO host),

Database of Open Access Journals (DOAJ),

Slavic Humanities Index (SHI)

UDK 94
DOI 10.51558/2303-8543

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN 2303-8543 (online)

ODSJEK ZA HISTORIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO
HISTORICAL THOUGHT
8

HISTORIJSKA MISAO, GOD. VIII (2022), BR. 8, 1-190, TUZLA, 2024.

SADRŽAJ · CONTENTS

NAŠ OSMI BROJ · OUR EIGHTH VOLUME 7

ČLANCI · ARTICLES

Nedim Rabić

VIJESTI HANSA SEYBOLTA O BOSANSKOM KRALJU
NIKOLI ILOČKOM I NJEGOVOM SINU LOVRI IZ 1476. GODINE
HANS SEYBOLT'S NEWS ABOUT THE BOSNIAN KING
NICHOLAS OF ILOK AND HIS SON LAWRENCE FROM 1476 11

Amer Maslo, Lamija Ljuša

POSVETE KAO ZNAČAJAN IZVOR PODATAKA:
PRIMJER BIBLIOTEKE HAMIDA HADŽIBEGIĆA
DEDICATIONS AS A SOURCE OF IMPORTANT DATA:
THE CASE OF HAMID HADŽIBEGIĆ LIBRARY 25

Amir Krpić

STRUCTURE OF FIREARM HOLDERS IN THE TUZLA CIRCLE IN 1904
STRUKTURA POSJEDNIKA VATRENOG ORUŽJA U OKRUGU TUZLA
1904. GODINE 37

Salkan Užičanin

PREŽIVJETI RAT - PREHRAMBENE MUKE
STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 1917. GODINE
TO SURVIVE THE WAR - FOOT TROUBLES OF THE POPULATION
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1917 59

Adnan Jahić

ŽIVOT I BORBA. HUSEIN ĐOZO I 13. SS DIVIZIJA
LIFE AND STRUGGLE. HUSEIN ĐOZO AND THE 13TH SS DIVISION 89

Filip Škiljan

SRBI NA PODRUČJU POŽEŠKE KOTLINE
SERBS IN THE POŽEGA BASIN 109

PRIKAZI · REVIEWS

Amer Maslo

Mediterranean Crossings: Sexual Transgressions in Islam and Christianity
(10th-18th Centuries), ed. Umberto Grassi, Viella, Rim, 2020, 170 str. 161

Nedim Rabić

Hamdija Kreševljaković, Nekrolozi, ur. Amer Maslo, O.Z. Rekultura/U.G.
Videoarhiv, Sarajevo, 2022, 275 str. 167

Miljan Miljanović

Xavier Bougarel, Kod Titovih partizana: Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini
1941-1945., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023, 194 str. 169

Emil Mujkić

Elliot Short, Building a Multiethnic Military in Post-Yugoslav Bosnia and Herzegovina, Bloomsbury Academic, Bloomsbury Publishing Plc, London, 2022, 256 str.

175

IN MEMORIAM

Nedim Rabić

Susan Reynolds (1929-2021)

179

UPUTSTVA AUTORIMA

181

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

186

UPUTSTVA RECENZENTIMA

185

INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS

190

NAŠ OSMI BROJ

Osmi broj časopisa *Historijska misao* izlazi u svojoj ustaljenoj koncepciji sa rubrikama Članci i Prikazi. Prva rubrika sadrži šest radova, od čega pet domaćih i jedan rad iz susjedne Hrvatske, hronološki raspoređenih prema periodima koje obuhvataju. U tom smislu, Nedim Rabić donosi vrijedne, do sada neobjavljene podatke iz Bavarske zemaljske biblioteke o Nikoli Iločkom i njegovom sinu Lovri iz vremena neposredno nakon osmanskog osvajanja Kraljevine Bosne. Amer Maslo i Lamija Ljuša predstavljaju zanimljiv rad o posvetama kao izvoru podataka na primjeru biblioteke proslavljenog bosanskohercegovačkog historičara Hamida Hadžibegića. Analizu podataka o držanju vatrenog oružja u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu, na primjeru Tuzlanskog okruga 1904. godine, donosi Amir Krpić, dok Salkan Užičanin opisuje teško stanje na polju prehranjivanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 1917. godine u vezi sa ratnim dešavanjima. Rad o životu i djelu Huseina Doze u vrijeme Drugog svjetskog rata, a posebno njegovu vezu sa 13. SS divizijom, potpisuje Adnan Jahić. Posljednji, šesti rad je djelo Filipa Škiljana o sudbini srpskog stanovništva na području Požeške kotline od doseljavanja do najnovijih vremena.

Radovi objavljeni u ovom broju časopisa obuhvataju razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do savremenog doba. U prostornom smislu uglavnom tretiraju Bosnu i Hercegovinu, dok se jedan rad težišno odnosi na područje Republike Hrvatske i manjim dijelom na Bosnu i Hercegovinu. Vrlo su struktuirani i pružaju informacije o širem spektru pitanja, između ostalog, o historijskoj metodologiji, socijalnoj historiji, historijskim ličnostima i drugim fenomenima.

U drugoj rubrici donosimo četiri prikaza recentnih publikacija i to: *Mediterranean Crossings: Sexual Transgressions in Islam and Christianity (10th-18th Centuries)*, ed. Umberto Grassi, Viella, Rim, 2020. (autor Amer Maslo); Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, O.Z. Rekultura/U.G. Videoarhiv, Sarajevo, 2022. (autor Nedim Rabić); studije Xaviera Bougarela, *Kod Titovih partizana: Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945.*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023. (autor Miljan Miljanović) i Elliot Short, *Building a Multiethnic Military in Post-Yugoslav Bosnia and Herzegovina*, Bloomsbury Academic, Bloomsbury Publishing PLC, London, 2022. (autor Emil Mujkić).

Nastojanja Redakcije su da se u ovoj rubrici prikažu i analiziraju rezultati i dometi nekih objavljenih historiografskih djela, a što je, razumljivo - najprije od značaja za bosanskohercegovačku, ali i stranu historiografiju. Redakcija je odlučila da u ovom broju objavi i sjećanje (In memoriam) na britansku historičarku Susan Reynolds (1929-2021).

Časopis *Historijska misao* 8, za 2022, izlazi 2024. godine. Iako iz opravdanih razloga izlazi s izvjesnim zakašnjenjem, smatramo da će i ovaj broj opravdati očekivanja stručne, naučne i šire javnosti. Zahvaljujemo se autorima na vrijednim priložima, recenzentima za posvećenost, tehničkom uredniku i redakciji na ustrajnosti, te bibliotekarki Filozofskog fakulteta u Tuzli Ilijani Gavran-Radojević za UDK i DOI brojeve. Posebnu zahvalnost dugujemo Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke, uz čiju finansijsku podršku je štamapan ovaj broj časopisa.

Na kraju pozivamo historičare i druge istraživače iz područja društvenih i humanističkih nauka da svojim autorskim priložima doprinesu radu časopisa.

Glavna i odgovorna urednica

OUR EIGHTH VOLUME

The eighth volume of the journal *Historical Thought* is published in its established concept with the sections *Articles* and *Reviews*. The first section contains six papers, five of which are domestic and one from neighbouring Croatia, which are arranged chronologically according to the period they deal with. In this sense, Nedim Rabić presents valuable, so far unpublished data from the Bavarian State Library regarding Nicholas of Ilok and his son Lawrence from the time immediately after the Ottoman conquest of the Kingdom of Bosnia. Amer Maslo and Lamija Ljuša wrote an interesting paper on dedications as a source of data on the example of the library of the famous Bosnian historian Hamid Hadžibegić. The analysis of data on the possession of firearms in Bosnia and Herzegovina in the Austro-Hungarian period, on the example of the Tuzla district in 1904, is brought by Amir Krpić, while Salkan Užičanin describes the difficult situation in the field of feeding the population in Bosnia and Herzegovina in 1917 in context of the First World War. The paper about the life and work of Husein Đozo during the Second World War, and especially his connection with the 13th SS Division, is written by Adnan Jahić. The last, sixth paper is the work of Filip Škiljan on the fate of the Serb population in the Požega basin from their settlement to the most recent times.

In the second section, we present four reviews of recent publications, namely: *Mediterranean Crossings: Sexual Transgressions in Islam and Christianity (10th-18th Centuries)*, ed. Umberto Grassi, Viella, Rim, 2020. (author Amer Maslo); Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, O.Z. Rekultura/U.G. Videoarhiv, Sarajevo, 2022. (author Nedim Rabić); study of Xavier Bougarel, *Kod Titovih partizana: Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945.*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023. (author Miljan Miljanović), and Elliot Short, *Building a Multiethnic Military in Post-Yugoslav Bosnia and Herzegovina*, Bloomsbury Academic, Bloomsbury Publishing PLC, London, 2022. (author Emil Mujkić).

The efforts of the editors are to present and analyse the results and scope of some published historiographical works in this section, which is, understandably, first of all important for Bosnian and foreign historiography. The editors decided to publish in this issue also a memory (In memoriam) of the British historian Susan Reynolds (1929-2021).

The eighth volume of the journal *Historical Thought* is published for 2022 in 2024. Although it comes out with a certain delay, though for justified reasons, we believe that this issue will also justify the expectations of scholars, academics and the general public. We would like to thank the authors for their valuable contributions, the reviewers for their dedication, the technical editor and editorial staff for their perseverance, and the librarian of the Faculty of Philosophy in Tuzla, Ilijana Gavran-Radojević, for the UDK and DOI numbers. We owe special thanks to the Federal Ministry of Education and Science, with whose financial support this issue of the journal has been printed.

Finally, we invite historians and other scholars from the field of social sciences and humanities to contribute to the work of the journal with their writings.

Editor-in-Chief

ČLANCI

VIJESTI HANSA SEYBOLTA O BOSANSKOM KRALJU NIKOLI ILOČKOM I NJEGOVOM SINU LOVRI IZ 1476. GODINE

Apstrakt

Hans Seybolt bio je samostanski pisar iz Donje Bavarske koji je živio u drugoj polovini 15. stoljeća. Kao izaslanik falakčkog grofa boravio je 1476. godine na vjenčanju ugarskog kralja Matije Korvina i napuljske princeze Beatrix. O tom događaju je ostavio detaljan izvještaj koji je kao prijepis sačuvan u jedinom primjerku koji se nalazi u Državnoj biblioteci Bavarske pod signaturom Cgm 331. Seyboltov spis sadrži i kratke obavijesti o bosanskom kralju Nikoli Iločkom i njegovom sinu Lovri koje su predmet analize ovog rada.

Ključne riječi

Hans Seybolt, Bosna, bosanski kralj, Nikola Iločki, Lovro Iločki, Matija Korvin, Ugarska

HANS SEYBOLT'S NEWS ABOUT THE BOSNIAN KING NICHOLAS OF ILOK AND HIS SON LAWRENCE FROM 1476

Abstract

Hans Seybolt was a monastery scribe from Lower Bavaria who lived in the second half of the 15th century. In 1476, he attended the wedding between the Hungarian king Matthias Corvinus and the Neapolitan princess Beatrix as an envoy of the count of the Palatinate. He left a detailed report about that event, which is preserved as a transcript in the only copy that is in the State Library of Bavaria under the signature Cgm 331. Seybolt's report also contains brief information about the Bosnian king Nicholas of Ilok and his son Lawrence, which are the subject of this paper's analysis.

Keywords

Hans Seybolt, Bosnia, Bosnian king, Nicholas of Ilok, Lawrence of Ilok, Matthias Corvinus, Hungary

Spomeni bosanskog imena počeli su se sve učestalije javljati u kasnosrednjovjekovnim izvorima širom Evrope. Za to su ključna dva razloga: najprije višedecenijska prisutnost institucije kraljevstva u Bosni koja je doprinijela većoj prepoznatljivosti bosanskog imena na evropskom kontinentu, te geostrateški položaj Bosne u 15. stoljeću i njena uloga u borbi protiv Osmanlija u vrijeme njihovog sve snažnijeg nadiranja prema Evropi. Pad Bosne 1463. godine, markirao je završetak vlasti vladarske loze Kotromanića, a historičari su ovu godinu uzeli i kao kraj srednjovjekovnog perioda ovog područja. Ona se i u regionalnom, pa i u širem evropskom pogledu, uzima kao prijelomna jer je nestankom bosanske kraljevske vlasti došlo do otvorenog sukoba između ugarskog kralja i osmanskog sultana. To je dovelo do teritorijalnog rasparčavanja nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva. Područje Kraljeve zemlje i jugoistočni dijelovi došli su pod vlast Osmanlija, Humska zemlja – južni i jugozapadni dio je ostao pod vlašću Stjepana Vukčića Kosače i njegovih sinova do 1482. godine, dok je sjevernim i sjeverozapadnim dijelovima od kraja 1463. godine upravljao ugarski kralj Matija Korvin, koji je ta prostrana područja osvojio nakon kratke vlasti Osmanlija.¹ Područja koja su došla pod ugarsku vlast podijeljena su do 1465. godine na dvije administrativne jedinice; zapadni dio je došao pod upravu hrvatskog i slavonskog bana, dok je istočni kontrolirao ugarski velikaš Nikola Iločki u svojstvu grofa Teočaka.² Ugarski kralj je u sklopu složenih političkih prilika u svojoj zemlji i njenom susjedstvu odlučio instituciju bosanskog kralja, jer se on smatrao njenim pravnim nasljednikom, predati jednom od najmoćnijih ugarskih velikaša u tom vremenu – Nikoli Iločkom.³

Nikola Iločki bio je specifična historijska figura bosanskog srednjovjekovlja. Unatoč čudnih okolnosti koji su ga doveli na mjesto bosanskog kralja, sama ta titula koju je nosio nepunih šest godina zavređuje posebnu pažnju. Nikola Iločki

- 1 Pad Bosne je veoma dobro istražen i o tome postoji brojna literatura, koja je na 550. godišnjicu dodatno obogaćena novim pristupima. Vidjeti: *Stjepan Tomašević (1461-1463): slom srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva* (ur. Ante Birin), Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo, 2013; *Pad Bosanskog kraljevstva 1463.* (ur. Neven Isailović), Istorijski institut Beograd - Filozofski fakultet u Sarajevu - Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd-Sarajevo-Banja Luka, 2015. Institut za historiju u Sarajevu je objavio publikaciju koja uglavnom sadrži osmanističke pristupe temi, *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, Zbornik radova (ur. Sedad Bešlija), Institut za istoriju, Sarajevo 2014; Odnosi između Bosanskog kraljevstva i Osmanskog carstva temeljito su istraženi, uz mnoštvo novih uvida u: Emir O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019.
- 2 Davor Salihović, „For a Different Catastrophe; A Fruitful Frontier on the Southern Edges of the Kingdom of Hungary after 1463.“ *Initial. A Review of Medieval Studies* 5, Beograd, 2017, 80.
- 3 Ovom prilikom možemo navesti samo osnovnu literaturu koja tretira pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, András Kubinyi, Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1958), 373-384. Objavljen je i hrvatski prevod ovog djela: Isti, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, *Županski zbornik* 4, Županja 1973, 48-57; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb - Sarajevo, 2006, 372-393. U novije vrijeme, djelovanjem Nikole Iločkog kao kralja Bosne iscrpno se bavi Davor Salihović, a na CEU (Central European University) odbranio je 2016. godine magistarski rad pod nazivom *An interesting episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia 1471-1477.*, a na Univerzitetu Cambridge i doktorsku disertaciju 2020. godine: *Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458-1490.* Vidjeti od ovog autora i radove s mnoštvom novih podataka i promišljanja, Isti, *Nonnulla documenta pertinentia ad Nicolaum de Wylak, regem ultimum Regni Bosnae*, *Scrinia Slavonica* 17, Zagreb, 2017, 403-418; Isti, *Exploiting the Frontier— A Case Study: The Common Endeavour of Matthias Corvinus and Nicholas of Ilok in Late Medieval Bosnia*, u: *Medieval Bosnia and South-East European Relations* (ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović), ARC Humanities Press, Leeds, 2019, 97-112.

(Nicolaus de Wylak, Miklós Újlaky) (1410?-1477) pripada krugu najmoćnijih ugarskih i slavonskih velikaša 15. stoljeća. Bio je sin mačvanskog bana Ladislava Iločkog i Anne, kćerke transilvanijskog vojvode Stibora od Stiboricza. U izvorima se prvi put javlja 1435. godine.⁴ Ubrzo, počevši od 1438. godine, Nikola je stjecao, jednu za drugom, brojne titule i časti, među kojima se ističu titule, *slavonskog bana*, *mačvanskog bana* i *vojvode Sedmogradske*.⁵ Međutim, kruna njegove karijere bilo je stjecanje bosanske kraljevske titule koju je dobio od ugarskog kralja Matije Korvina, koji se nakon osmanskog osvojenja Bosne tokom maja 1463. godine, smatrao legitimnim nasljednikom bosanskih kraljeva, posebno nakon što je krajem iste godine uspio ovladati većim dijelom sjeverne Bosne. Prije nego je postavljen na mjesto bosanskog kralja Iločki je bio u uskoj vezi sa bosanskim područjem, odnosno sa područjem zemlje Usore. Još od 1465. je nosio titulu “comes perpetuus de Thelchak regnique Sclavonie ac Machoviensis banus.”⁶ Postoje i mišljenja da je zajedno sa Teočakom dobio upravu nad cijelom zemljom Usorom.⁷

Već nakon pada Bosne i završetka ugarske akcije u sjevernoj Bosni, može se kod Matije Korvina uočiti tendencija da osvojeno područje južno od Save u upravnom smislu organizira u obliku zasebne države.⁸ Također se iz ove vrste dokumentacione građe vidi da se uprava nad nekadašnjim bosanskim teritorijem povjeravala slavonskom banu (upravo u ovo vrijeme na čelu ove pokrajine se nalazio Nikola Iločki).⁹ Od 1466. godine slavonski ban je uz tu čast nosio i titulu bosanskog bana. Naime, uočljivo je da se nosioci banske časti u ovom periodu više ne ubrajaju u barune Kraljevstva. Pri tome napominjemo da za razliku od banova Hrvatske i Dalmacije, banovi Srebrenika i Jajca nisu nikad pripadali krugu baruna.¹⁰ Značaj vojvode bio je mnogo veći jer su oni bili stubovi kraljevskog vijeća. Iz ovoga vremena potječe i odluka ugarskog kralja da se nosilac ove časti imenuje za regenta područja Vranskog priorata koje je imalo značajne posjede u Slavoniji, a od ovog vremena postepeno će svoje područje djelovanja prožeti

4 D. Salihović, An interesting episode, 28.

5 Moritz Wertner, Nikolaus von Ilok (Ujlak) »König« von Bosnien und seine Familie, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 8, Zagreb, 1906, 250-273; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914, 296-298; András Kubinyi, A kaposujvári uradalom és a Somogy-megyeyi familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához, *Levéltári Évkönyv. Somogy megye multjából*, 4, 1973, 3-44; Isti, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, *Županijski zbornik* 4, Županja, 1973, 48-57. (= Isto, “Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky”. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae* 4, 1958, 373-384); Tamás Fedeles, “Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája”. *Századok* CXLV, br. 2, Budapest, 2011, 377-418.

6 “dominus Nicolaus de Wylak (...) comitem perpetuus de Thelchak” DL 102159 (18. 12. 1465.); “perpetuus comes de Thelchak” DL 103694 (29. 6. 1466.); “magnificum Nicolaum de Wylak comitem perpetuum de Thelchak” DL 16511 (24. 3. 1467.); “comes perpetuus de Thelchak et banus Machouiensis” DL 16577 (28. 8. 1467.); DL 17162 (14. 2. 1471.) Vidi: A. Kubinyi, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, 55. Uslijed greške u dataciji, u historiografiji se 1448. godina navodi kao prvi spomen Nikole u časti stalnog grofa Teočaka, vidjeti: D. Salihović, An interesting episode, 39-41.

7 “(..) cum magnifico Nicolao conwayvoda suo invadunt partes Vzure et Rascie” (17. 4. 1443.), Lajos Thallóczy – Antal Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Magyar történelmi emlékek, vol. 1/33, Budapest, 1907, 142; D. Salihović, For a Different Catastrophe, 80.

8 A. Kubinyi, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, 49.

9 Isto, 49, 55.

10 Isti, Barone im königlichen Rat zur Zeit Matthias' und Wladislaws II., u: A. Kubinyi, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, *Studien zur Geschichte Ungarns*, vol. 17, Gabriele Schäfer Verlag, 2011, 93, 97.

južno od Save.¹¹

Godine 1471. dolazi od značajnijeg preokreta - od tada osoba koja je upravljala rečenim područjem nije više nosila titulu bana već kralja. Iločki je izabran za prvog, i kako će se ispostaviti, posljednjeg kralja ove upravne jedinice. Za razliku od prethodnih upravitelja ovom oblašću nakon 1463. Iločki nije dobivao plaću od ugarskog kralja, već je sam snosio troškove za izdržavanje posada u utvrđenim gradovima. Slična zaduženja je imao Vuk Branković koji je skoro istovremeno imenovan za srpskog despota kada i Iločki za bosanskog kralja.¹² Davanje ovakvih ovlasti "novom" bosanskom kralju trebalo je da odbranu najjužnijih granica Ugarske učini djelotvornijom, a očekivalo se da će oni sami pokušati povećati dio svoga teritorija nauštrb Osmanske države. Iako je već bio imenovan, Nikola Iločki će službeno, kao i svaki drugi kralj, biti proglašen za kralja nakon obreda krunisanja do kojeg je došlo godinu dana kasnije, tačnije 1472. godine oko Uznašašća Kristovog, što bi odgovaralo 2. maju.¹³ Do tada se nazivao "Nicolaus dei gratia electus rex Bozne". Razlog za ovakvu vremensku razliku između imenovanja i krunidbe je uređenje odnosa između Matije i Nikole koje je trebalo ustanoviti, kako bi se odredio njegov pravni položaj.¹⁴

Tako se nakon nepunih deset godina od smaknuća posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, na evropskim dvorovima ponovo počelo govoriti o bosanskom kralju. Svjedočanstva o tome se nalaze u nekolicini izvornih obavijesti druge polovine 15. stoljeća.¹⁵ Jedan od ranih spisa u kojem se nalaze informacije o novom bosanskom kralju i instituciji kraljevstva je hronika Hansa Seybolta. Autor i njegov tekst su nepoznati u historiografiji o bosanskom srednjem vijeku. Ovo djelo, nastalo na širem području Landshuta, sačuvano je u samo jednom primjerku, a zajedno sa drugim tekstovima, dio je zbirnog kodeksa dovršenog 1482. godine; kasnije je dospio u samostan Rohr u Donjoj Bavarskoj.¹⁶ Seybolt ga je lijepom goticom napisao po narudžbi lokalnog plemića Thomasa Juda iz Bruckberga iz Donje Bavarske.¹⁷ Hronika se danas čuva u Bayerische Staatsbibliothek u Minhenu pod signaturom Cgm 331, a na stranicama 73-89 se nalazi izvještaj o vjenčanju ugarskog kralja Matije Korvina i napuljske princeze Beatrix iz 1476. godine. Transkripciju hronike objavio je kao

11 Isti, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, 50.

12 Isto

13 DL 1739; Isti, Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, 50.

14 Jozsef Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI (1461-1476), Pest 1855, 469-471; DL 17316. Međutim, na poleđini isprave piše da je riječ o 7. maju.

15 Peter Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau*, ur. Gunhild Roth, Teilband. 2, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29/11, Münster-New York-München-Berlin 2003, 991-999; Gábor Kazinczy, *Mátyás király: kortársai tanúsága szerént*, Pest 1863, 117, 121-122.

16 Christof Paulus, Walter Ziegler, Die Landshuter Hochzeit von 1475 in den Berichten Aventins, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 75 (2012) 3, München 2012, 803

17 Vidi: Helmut Ludwig, *Heinrichs von Mügeln Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe*, Diss. Berlin 1938, 43-51; Eugen Travnik (ur.), *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum*, u: *Scriptores rerum Hungaricarum* II, Budapest, 1938, 87-223, 96 (Nr. 6); Karin Schneider, Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Cgm 201-350 (Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis V,2), Wiesbaden 1970, 344-347; Klaus Graf, Exemplarische Geschichten. Thomas Lirers "Schwäbische Chronik" und die "Gmünder Kaiserchronik", *Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur* 7, München, 1987, 160, 186; Peter Käser, Thoman Jud von Bruckberg und die Seybolt-Handschrift zur Landshuter Hochzeit 1475. Eine Untersuchung zum Stifterbild mit den Wappen der Jud und Radlkofer, u: *Verhandlungen des Hist. Vereins für Niederbayern* 135 (2009), 129-143; Thomas A. Bauer, *Feiern unter den Augen der Chronisten. Die Quellentexte zur Landshuter Fürstenhochzeit von 1475.*, Herbert Utz Verlag, München, 2008.

dodatak radu, njen posljednji priređivač, Béla Borsa 1943 godine.¹⁸ Pored Seyboltovog izvještaja, ovaj kodeks sadrži spise koji su u njemačkoj i mađarskoj historiografiji privlačili pažnju većeg broja istraživača.¹⁹ Prvi autor koji je objavio Seyboltov spis i ukazao na njegov značaj je Lorenz von Westenrieder 1790. godine u svom višetomnom historijsko-geografskom korpusu Bavorske.²⁰

Iako su podaci koje u ovom radu obrađujemo prilično šturi i skromni obimom, smatramo da je samo navođenje bosanskog imena dovoljan podsticaj da se ono istakne i historiografski vrednuje. Sigurno bi bilo korisnije ovaj podatak analizirati u komparaciji sa drugim obavijestima iz druge polovine 15. stoljeća i samim time pokušati doći do vrjednijih saznanja i zaključaka. S obzirom da do sada nije bilo pokušaja ni sistematskog evidentiranja informacija o Bosni u njemačkoj hronistici nakon 1463. smatramo da je i izolovani pristup hronici poput ove od Hansa Seybolta jedan od preduslova za jedan takav eventualni poduhvat. Hans Seybolt je u literaturi poznat kao samostanski pisar (Klosterschreiber) iz Selingenthala u blizini Landshuta. O njemu se veoma malo zna, a ono što je poznato saopštio je sam Hans na kraju izvještaja o landshutskom vjenčanju, inače najobimnijem spisu unutar kodeksa.²¹

Dio kodeksa koji je interesantan za bosansku historiju je opis vjenčanja ugarskog kralja Matije Korvina (1443-1490) i Beatrix od Napulja (1457-1508) iz 1476. godine. Hans Seybolt koji je također bio prisutan na ovoj svadbenoj svečanosti u svojstvu izaslanika falačkog grofa²² na nekoliko mjesta spominje bosanskog kralja Nikolu Iločkog i njegovog sina Lovru (1459-1524) koji su kao ugledni gosti na vjenčanju ugarskog kralja plijenili pažnju posjetilaca.²³

Vjenčanje između ugarskog kralja i napuljske princeze dobro je poznato zahvaljujući nekolicini veoma sadržajnih izvora. Bogatstvo detalja u opisu kraljevske trpeze, nošnje i izgledu svadbene dvorane zaokupljalo je pažnju historičara i historičara umjetnosti.²⁴ Pored političke dimenzije koje brakovi ovog društvenog staleža imaju,

18 Béla Borsa, *Rezenszanskori ünnepségék Budán, Tanulmányok Budapest múltjából, X.* (1943), 13-53, pp. 44-53.

19 Vojne uredbe o husitskim ratovima, krunidba Fridricha III za kralja 1442. godine, kompilacije i izvode iz drugih hronika kao što je npr. Ugarska hronika Heinricha iz Mügelna, vidi: Christof Paulus, *Bayern und Europa Heiraten. Hochzeitsmuster im Spätmittelalter*, u: *Witelsbacher Studien: Festgabe für Herzog Franz von Bayern zum 80. Geburtstag*, Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte 166, München, 2013, 271-272.

20 Lorenz Westenrieder, *Beyträge zur vaterländischen Historie, Geographie, Statistik und Landwirtschaft*, 3, München 1790, 120-145; Vidi: Sebastian Hiereth, *Der wiederentdeckte Originalbericht des Klosterschreibers Hans Seybold über die Landshuter Hochzeit 1475 vom Jahre 1482*, Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern 102, Landshut, 1976, 115-120.

21 Christof Paulus, *Bayern und Europa Heiraten. Hochzeitsmuster im Spätmittelalter*, u: *Witelsbacher Studien: Festgabe für Herzog Franz von Bayern zum 80. Geburtstag*, 272; Thomas A. Bauer, *Der Klosterschreiber und Chronist Hans Seybold*, u: *anders leben seit 1232, Schriften aus den Museen der Stadt Landshut* 24, Landshut, 2008, S. 90-95.

22 Falački grofovi bili su članovi izbornog tijela Svetog Rimskog Carstva, pa su imali privilegiju biranja budućih rimsko-njemačkih careva. Zbog te funkcije, koja je u 14. i 15. stoljeću, brojala uglavnom sedam članova, tzv. Izborni knezovi (lat. *princeps elector imperii*, njem. *Kurfürsten*) uživali su status najuglednijih velikaša. Vidi: Hans K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Band 4: Das Königtum*, Kohlhammer, Stuttgart, 2011, 105-115.

23 Bayerische Staatsbibliothek (dalje, BSB), Cgm 331, 73-89; Transkripcija hronike nalazi se kao dodatak rada kojeg potpisuje B. Borsa, *Rezenszanskori ünnepségék Budán*, 44-53; Detaljan opis zbirnog kodeksa i hronike kod: Karin Schneider, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München Cgm 201-350*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1970, 344-347.

24 Vidi: Géza Pálffy, *Krönungsmähler in Ungarn im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Weiterleben des Tafelzeremoniells des selbständigen ungarischen Königshofes und Machtrepräsentation der ungarischen politischen Elite*, *Mitteilungen des Instituts für Öster-*

sam ceremonijal vjenčanja je također važan indikator o političkim odnosima.²⁵ Na kraljevskom banketu koji je održan 12. decembra u bogato ukrašenoj dvorani nalazio se primjerice podest od tri stepenice na kojem se u njegovom centralnom dijelu nalazio kraljevski stol za kojim je sjedio tek vjenčani kraljevski par, dok su ostali gosti bili raspoređeni prema rangu, tako se s desne od Matije nalazio napuljski princ Francesco, barski nadbiskup i drugi iz kraljičine pratnje, dok su s njegove lijeve strane sjedili bavorski heceg Christoph, izaslanik dvorskog grofa Ludwiga i drugi.²⁶

Javna svadbena trpeza održana je 17. decembra u svečanoj sali Budimske palače, Hans Seybolt na početku svog spisa navodi prisutne uglednike iz svjetovne i duhovne službe. Prvi na spisku je „kralj Bosne“ (Der Künig von Bossen), a odmah potom hroničar navodi: „njegov sin“ (Sein Sun).²⁷ Dalje u hronici Seybolt navodi da se iz Stolnog Biograda kralj zaputio da dočeka buduću kraljicu i da je na jednu milju od dogovorenog susreta podignut crveni šator i zapaljena vatra. U toj kraljevskoj pratnji od četrnaest „biskupa i prelata“ Seybolt spominje i kralja Bosne i njegovog sina (der künig von Bossen, vnd sein Sun).²⁸ U Stolnom Biogradu je u crkvi obavljena i krunidba kraljice. Seybolt s mnogo detalja opisuje tu svečanost i naglašava da je ona izazvala veliki interes ljudi, tako su se mnogi okupili ispred ulaza u crkvu nadajući se da će biti pušteni unutra. Prema pravilima ceremonijala, prvi u crkvu je ušao kralj Matija, a nakon njega Seybolt navodi kralja Bosne i njegovu pratnju, ističući time i politički ugled kojeg je Nikola Iločki uživao kod ugarskog kralja. Interesantno je da ovom prilikom nisu navođeni drugi uglednici već je pažnja posvećena isključivo bosanskom kralju za kojeg Seybolt navodi da je na sebi nosio nešto nalik mantilu ukrašenom biserima i oko vrata lanac od dragog kamenja. Ova dva skupocjena dodatka garderobi hroničar procjenjuje u vrijednosti 80.000 guldena (Achtzigk tawsent guldin).²⁹

Posljedni spomen Nikole Iločkog u hronici, vezan je uz ceremonijal nakon krunidbenog obreda Beatrix i poziv na dvor prisutnim svjetovnim i crkvenim moćnicima. Tom prilikom, nakon nabiranja biskupâ kod Seybolta se navodi: „Niclas waida künig zu Bossen vnd sein Sun.“³⁰ Za razliku od prethodnih referenci na Nikolu Iločkog kao bosanskog kralja, na ovom mjestu se spominje i njegovo lično ime „Niclas“ uz navođenje titule „waida“. Ova titula je germaniziran oblik slavenske riječi vojvoda, a u ugarskom i njemačkom izvornom materijalu iz 15. stoljeća obično je korištena za označavanje vlaških vojvoda. S obzirom da niko iz tadašnje Vlaške nije bio prisutan na vjenčanju, hroničar je vjerovatno znajući da je Iločki imao i titulu vojvode to i zapisao.³¹ Druga

reichische Geschichtsforschung 116 (2008), 95-98.

- 25 Raspored sjedenja na državnim saborima, poznat iz drugih izvora kao što je hronika Antonija Bonfinija „*Rerum Ungaricarum Decades*“ bio primijenjen i na druge oblike svečanosti kao što su i kraljevska vjenčanja. Taj raspored je predstavljao veoma važno nepisano običajno pravo jer je svaki od učesnika na saborima tačno znao svoj rang, a time i svoje mjesto. Julia Dücker, *Reichsversammlungen im Spätmittelalter. Politische Willensbildung in Polen, Ungarn und Deutschland*, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2011, 128.
- 26 G. Pálffy, „Krönungsmähler in Ungarn,“ 96.
- 27 BSB, cgm 331, 73; B. Borsa, *Reneszánszkori ünnepségek Budán*, 44
- 28 BSB, cgm 331, 74; B. Borsa, *Reneszánszkori ünnepségek Budán*, 45.
- 29 „auch der kunig von Bossen mit seiner herrschaft vnd hatt angehabtt am perleine Schawben vnd am halspanndt mit Edlein gestain die tzway hattman geschätztt vmb achtzigk tawsent guldin“ BSB, cgm 331, 74v-75; B. Borsa, *Reneszánszkori ünnepségek Budán*, 45.
- 30 BSB, cgm 331, 75v; B. Borsa, *Reneszánszkori ünnepségek Budán*, 46.
- 31 Nikola Iločki je od 1441. godine nosio titulu vojvode Erdelja (Sedmogradske) i tom svojstvu izdao povelje od kojih je do danas sedamnaest sačuvano.

mogućnost je da je Seybolt zaista mislio na nekog vojvodu Nikolu.³² Njega međutim ne možemo identificirati. Jedini Nikola, koji se u čitavom spisu spominje je „Hertzog Nicklas von limpach“ i to samo jednom na početku hronike. Drugi razlog zašto bi se u ovom slučaju radilo o bosanskom kralju je redosljed navođenja imena. Kao najmoćniji velikaš u ovom vremenu u Ugarskom kraljevstvu, jedino on dolazi u obzir da bude naveden na prvom mjestu među svjetovnim moćnicima kao što je bio slučaj i na drugim mjestima u Seyboltovoj hronici.

Nikola Iločki je vjenčanju prisustvovao u svom kraljevskom sjaju.³³ Kao osoba koja je nosila kraljevski naslov, učešće u ceremonijalima tokom vjenčanja ugarskog kralja i napuljske princeze navelo je, „neutralnog“ posmatrača da ga predstavi kao uglednika dostojnog kraljevske krune. Čak je i Nikolino ime stavljeno u drugi plan, jer ga Hans Seybolt, izuzev na jednom mjestu, naziva isključivo kao kralja Bosne. Titula bosanskog kralja bila je na osnovu ovih, po obimu ipak manjih obavijesti, još uvijek dovoljno velika da nadjača ime njenog nosioca. Oblik „Bossen“ je uobičajeni naziv za Bosnu na njemačkom govornom području koji u historiografiji nije detaljnije obrađivan.

Put do bosanske kraljevske titule Nikole Iločkog još uvijek je nejasan. Mađarski historičar András Kubinyi smatra da je dodjeljivanje kraljevske titule ovom ugarskom velikašu bio pragmatičan potez Matije Korvina kako bi zadovoljio Nikolinu sujetu i čvršće vezao za sebe.³⁴ S druge strane, Sima Ćirković je tvrdio da Nikola Iločki nije imao nikakve veze sa Bosnom jer su prema njegovom mišljenju nad dijelom nekadašnje teritorije Bosanskog kraljevstva sada upravljali banovi u Jajcu i Srebreniku što bi značilo da su oni bili direktno podređeni ugarskom kralju.³⁵ Nakon smrti Nikole u novembru 1477, koja je uslijedila svega godinu nakon Seyboltovog izvještaja, bosanska kraljevska titula nije prešla na njegovog sina Lovru. Kao razlog za to, u historiografiji se tražilo objašnjenje u Lovrinoj mladosti, jer je imao svega osamnaest godina ili pak njegovoj političkoj beznačajnosti.³⁶

Ove relativno kratke obavijesti samostanskog pisara mogu poslužiti kao jedne u nizu kako se Bosna percipirala na području Njemačkog carstva u drugoj polovini 15. stoljeća. Iako je Seybolt podatke o bosanskom kralju prikupio za vrijeme svog boravka na vjenčanju ugarskog kralja i napuljske princeze 1476. godine, svoj izvještaj je ipak namijenio čitateljima iz Donje Bavarske, odnosno područja iz kojeg je poticao i u kojem je djelovao. Ove informacije mogu poslužiti kao dopuna poznavanju vremena kada je bosanski kraljevski naslov nosio Nikola Iločki. Iz redosljeda navođenja svjetovnih moćnika kao i rasporeda sjedenja za kraljevskom trpezom Seyboltov spis može poslužiti kao rijedak izvor obavijesti za odnos između bosanskog kralja Nikole

32 Priređivač Seyboltove hronike Béla Borsa, stavlja znak razmaka nakon riječi „waida“ te je time zapravo uveo novu ličnost u postojanje. U originalu ne postoji nikakav znak razdvajanja niti kontekst navođenja magnata ne dopušta da se donese takav zaključak.

33 B. Borsa, „Reneszánszkori ünnepségek Budán”, 25.

34 A. Kubinyi „Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog”, 50.

35 Sima Ćirković, Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine, *Istorijski glasnik* 3, Beograd, 1954, 130-131.

36 Vidi: Petar Rokai, Guverner, banovi, kraljevi i herceg Bosne posle njenog pada 1463. godine, u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463.* (ur. Neven Isailović), Istorijski institut Beograd - Filozofski fakultet u Sarajevu - Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd-Sarajevo-Banja Luka, 2015, 264-269; D. Salihović, *An interesting episode*, 27-48; Alexandru Simon, The Pontic King of Bosnia in Anti-Ottoman Crusading in the Mid-1470s: Crusader Curiosities from Italian Archives, *History in Flux* 4 (2022), 74-75.

Iločkog i ugarskog kralja Matije Korvina. S obzirom da u historiografiji ovi podaci nisu korišteni u bosanskom historijskom kontekstu nadamo se da će prezentirani na ovom mjestu poslužiti istraživačima koji se bave fenomenom bosanskog kraljevstva nakon 1463. godine.

HANS SEYBOLT'S NEWS ABOUT THE BOSNIAN KING NICHOLAS OF ILOK
AND HIS SON LAWRENCE FROM 1476

Summary

These relatively short reports of the monastery scribe Hans Seybolt, mostly unknown in the historiography of the Bosnian Middle Ages, can serve as one particular example regarding the perception of Bosnia in the territory of the Holy Roman Empire in the second half of the 15th century. Although Seybolt collected information about the Bosnian king during his stay at the wedding of the Hungarian king and the Neapolitan princess in 1476, he nevertheless intended his report for readers from Lower Bavaria, that is, the area from which he originated and in which he was active. This information can serve as a supplement to the knowledge of the time when the Bosnian royal title was held by Nicholas of Ilok. From the order of listing the worldly powerful as well as the seating arrangement at the royal table, Seybolt's writings can serve as a rare source of information for the relationship between this Bosnian and Hungarian king. Given that in historiography these data have not been used in the Bosnian historical context, we hope that the information presented here will be of use to researchers dealing with the phenomenon of the Bosnian kingdom after 1463.

PRILOZI

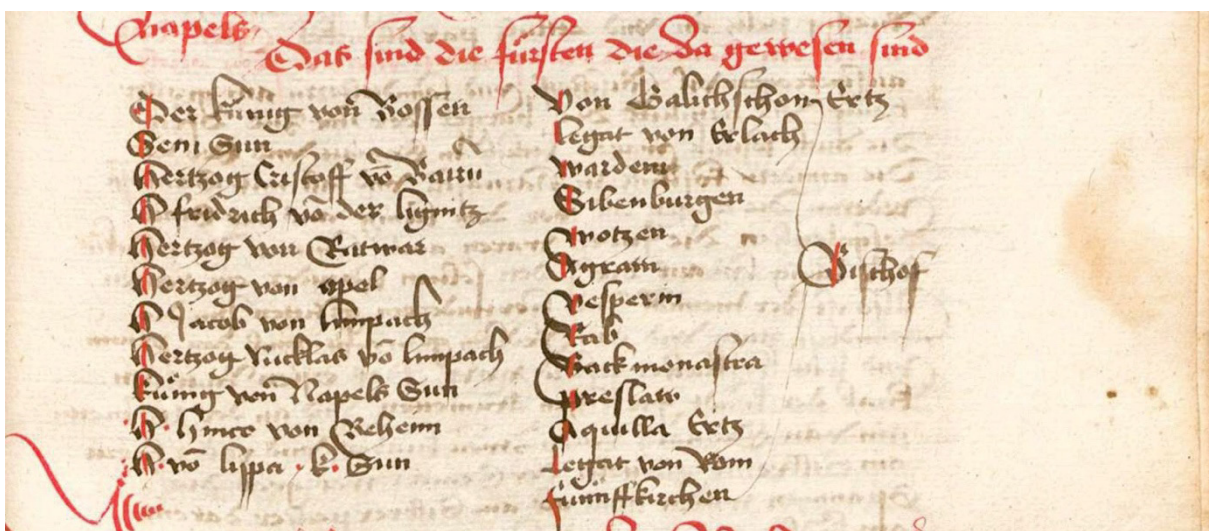
Bayerische Staatsbibliothek München, Cgm 331 (dalje, BSB)

Prilog 1

Izvor:

Prevod:

„Das sind die fürsten die da gewesen sind Der künig von Bossen Sein Sun (...) BSB, Cgm 331, fol. 73	„Ovo su knezovi koji su bili prisutni kralj Bosne njegov sin (...)“
---	--

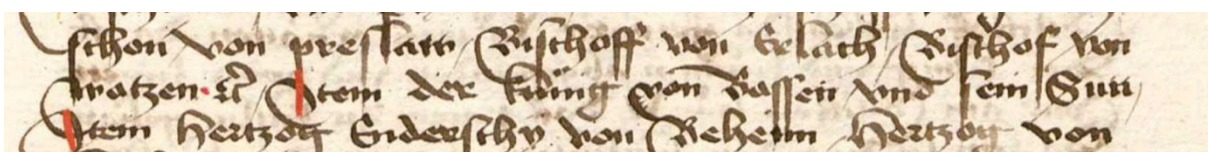
BSB, Cgm 331, fol. 73

Prilog 2

Izvor:

Prevod:

„(...) der Künig von Bossen vnd sein Sun (...)“ BSB, Cgm 331, fol. 74	„(...) kralj Bosne i njegov sin (...)“
--	--

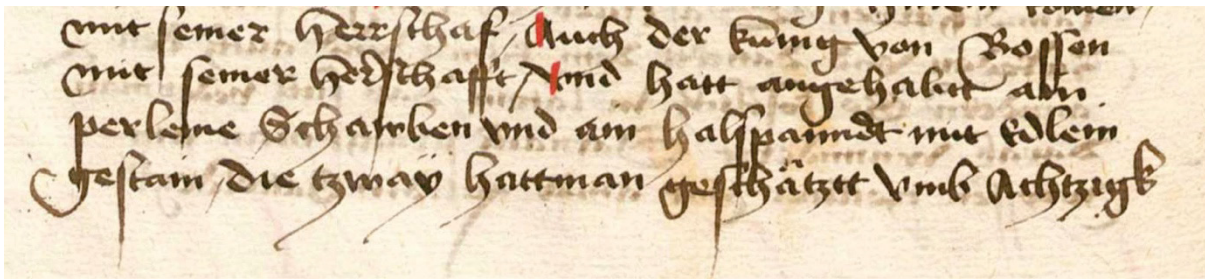
BSB, Cgm 331, fol. 74

Prilog 3

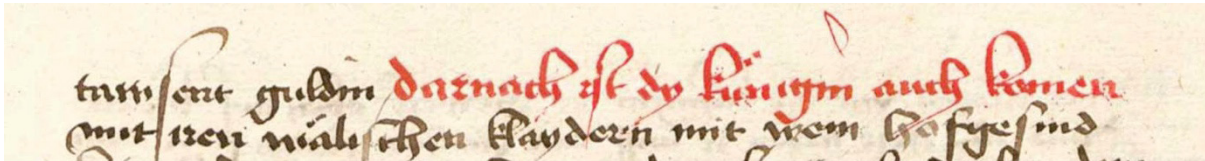
Izvor:

Prevod:

“ (...) auch der künig von Bossen mit seiner herrschaft vnd hatt angehabt ain perleine Schawben vnd ain halspanndt mit Edlein gestain die tzway hattman geschätztt vmb achtzig tawsent guldin” BSB, Cgm 331, fol. 74v-75	„(...) također kralj Bosne sa svojim ljudima i na sebi je imao biserni Schawben [odjeća nalik mantilu op. prev.] i lanac sa dragim kamenjem, to dvoje se procjenjuje na oko osamdeset hiljada guldena“
---	--

BSB, Cgm 331, fol. 74v

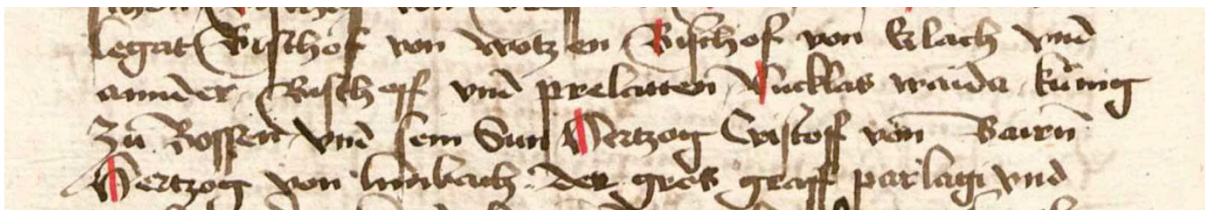
BSB, Cgm 331, fol. 75

Prilog 4

Izvor:

Prevod:

<p>„ (...) Nicklas waida künig zu Bessen vnd sein Sun (...)“ BSB, Cgm 331, fol. 75v</p>	<p>„ (...) Nikola vojvoda kralj Bosne i njegov sin (...)“</p>
---	---

BSB, Cgm 331, fol. 75v

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- › Magyar Országos Levéltár (MOL) [Mađarski državni arhiv]
- › Diplomataikai Levéltár (DL) [Diplomatički arhiv]
- › Bayerische Staatsbibliothek München, Cgm 331

Izvori

- › Eschenloer, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau* (ur. Gunhild Roth), Teilband. 2, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29/11, Münster-New York-München-Berlin, 2003.
- › Schneider, Karin: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Cgm 201-350*, Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis V/2, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1970.
- › Teleki, Jozsef: *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI (1461-1476), Pest, 1855.
- › Thallóczy, Lajos – Áldásy, Antal: *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Magyar történelmi emlékek, vol. 1/33, Budapest, 1907.
- › Thallóczy, Ludwig: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914.
- › Travnik, Eugen (ur.), *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum*, Scriptores rerum Hungaricarum II, Budapest, 1938.
- › Westenrieder, Lorenz: *Beyträge zur vaterländischen Historie, Geographie, Statistik und Landwirthschaft*, 3, München, 1790.

Literatura

- › Bauer, Thomas A.: *Der Klosterschreiber und Chronist Hans Seybolt*, u: *seligenthal.de. anders leben seit 1232*, Schriften aus den Museen der Stadt Landshut 24, Landshut, 2008.
- › Bauer, Thomas A.: *Feiern unter den Augen der Chronisten. Die Quellentexte zur Landshuter Fürstenhochzeit von 1475.*, Herbert Utz Verlag, München, 2008.
- › Borsa, Béla: *Reneszánszkori ünnepek Budán*, *Tanulmányok Budapest múltjából* X. (1943), 13-53.
- › Ćirković, Sima: *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine*, *Istorijski glasnik* 3, Beograd, 1954, 123-131.
- › Dücker, Julia: *Reichsversammlungen im Spätmittelalter. Politische Willensbildung in Polen, Ungarn und Deutschland*, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2011.
- › Fedeles, Tamás: *Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája*, *Századok* CXLV, br. 2, Budapest, 2011, 377-418.
- › Filipović, Emir O.: *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019.
- › Graf, Klaus: *Exemplarische Geschichten. Thomas Lirers "Schwäbische Chronik" und die "Gmünder Kaiserchronik"*, *Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur* 7, München, 1987.
- › Hiereth, Sebastian: *Der wiederentdeckte Originalbericht des Klosterschreibers Hans Seybold über die Landshuter Hochzeit 1475 vom Jahre 1482*, *Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern* 102, Landshut, 1976, 115-120.
- › Kazinczy, Gábor: *Mátyás király: kortársai tanúsága szerint*, Pest, 1863.

- › Käser, Peter: Thoman Jud von Bruckberg und die Seybolt-Handschrift zur Landshuter Hochzeit 1475. Eine Untersuchung zum Stifterbild mit den Wappen der Jud und Radlkofer, *Verhandlungen des Hist. Vereins für Niederbayern* 135 (2009), 129-143.
- › Kubinyi, András: A kaposujvári uradalom és a Somogy-megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához. *Levéltári Évkönyv, Somogy megye multjából*, 4, 1973, 3-44.
- › Kubinyi, András: Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, *Županjski zbornik* 4, Županja, 1973, 48-57.
- › Kubinyi, András: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1958), 373-384.
- › Kubinyi, András: *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn, Studien zur Geschichte Ungarns*, vol. 17, Gabriele Schäfer Verlag, 2011.
- › Lovrenović, Dubravko: *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo, 2006.
- › Ludwig, Helmut: Heinrichs von Mügeln Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe, Diss. Berlin, 1938, 43-51.
- › *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, Zbornik radova, (ur. Sedad Bešlija), Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.
- › *Pad Bosanskog kraljevstva 1463.* (ur. Neven Isailović), Istorijski institut Beograd - Filozofski fakultet u Sarajevu - Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd-Sarajevo-Banja Luka, 2015.
- › Pálffy, Géza: Krönungsmähler in Ungarn im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Weiterleben des Tafelzeremoniells des selbständigen ungarischen Königshofes und Machtrepräsentation der ungarischen politischen Elite, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 116 (2008), 60-91.
- › Paulus, Christof: Bayern und Europa Heiraten. Hochzeitsmuster im Spätmittelalter, u: *Wittelsbacher Studien: Festgabe für Herzog Franz von Bayern zum 80. Geburtstag*, Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte 166, München, 2013, 269-292.
- › Paulus, Christof; Ziegler Walter: Die Landshuter Hochzeit von 1475 in den Berichten Aventins, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 75 (2012) 3, München, 2012, 761-824.
- › Rokai, Petar: Guverner, banovi, kraljevi i herceg Bosne posle njenog pada 1463. godine, u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463.* (ur. Neven Isailović), Istorijski institut Beograd - Filozofski fakultet u Sarajevu - Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd-Sarajevo-Banja Luka, 2015, 264-269.
- › Salihović, Davor: *An Interesting Episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia 1471-1477*, Unpublished MA Thesis at Central European University, Budapest, 2016.
- › Salihović, Davor: For a Different Catastrophe; A Fruitful Frontier on the Southern Edges of the Kingdom of Hungary after 1463., *Initial. A Review of Medieval Studies* 5, Beograd, 2017, 73-107.
- › Salihović, Davor: Nonnulla documenta pertinentia ad Nicolaum de Wylak, re-

gem ultimum Regni Bosnae, *Scrinia Slavonica* 17, Zagreb, 2017, 403-418.

- › Salihović, Davor: Exploiting the Frontier— A Case Study: The Common Endeavour of Matthias Corvinus and Nicholas of Ilok in Late Medieval Bosnia, u: *Medieval Bosnia and South-East European Relations* (ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović), ARC Humanities Press, Leeds, 2019, 97-112.
- › Simon, Alexandru. The Pontic King of Bosnia in Anti-Ottoman Crusading in the Mid-1470s: Crusader Curiosities from Italian Archives, *History in Flux* 4 (2022), 69-90.
- › *Stjepan Tomašević (1461-1463): slom srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva* (ur. Ante Birin), Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo, 2013.
- › Schulze, Hans K.: *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Band 4: Das Königtum*, Kohlhammer, Stuttgart 2011.
- › Wertner, Moritz: Nikolaus von Ilok (Ujlak) »König« von Bosnien und seine Familie. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 8, Zagreb, 1906, 250-273.

POSVETE KAO ZNAČAJAN
IZVOR PODATAKA:
PRIMJER BIBLIOTEKE
HAMIDA HADŽIBEGIĆA*

Apstrakt

Stručna biblioteka Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu stradala je tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Značajan doprinos u procesu obnove i popunjavanja fonda u poslijeratnom periodu imala je lična biblioteka Hamida Hadžibegića koja je 2001. godine kao poklon pristigla u Orijentalni institut. Biblioteka broji preko 1000 publikacija koje su pripadale ovom etabliranom naučniku i istraživaču bosanskohercegovačke prošlosti čija su bazna istraživanja imala snažan odjek u naučnom univerzumu istraživača osmanske historije. U ovom radu su prezentirane posvete kolega i prijatelja u Hadžibegićevim knjigama, separatima i časopisima kao kulturološki podsjetnici i dokumentarni zapisi koji svojom strukturom, tekstom, datacijom i potpisom predstavljaju izvor značajnih informacija o životu i radu ovog naučnika.

Ključne riječi

Hamid Hadžibegić, osmanistika, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, biblioteka, posvete

* Zahvaljujemo se Nenadu Filipoviću, dr. Fazileti Hafizović i dr. Sabaheti Gačanin na korisnim prijedlozima prilikom izrade ovog rada.

DEDICATIONS AS A
SOURCE OF IMPORTANT
DATA: THE CASE OF
HAMID HADŽIBEGIĆ
LIBRARY

Abstract

During the war in Bosnia and Herzegovina 1992-1995, the special library of the Oriental Institute was destroyed. A significant contribution in the process of restoration and replenishment of the library fund in the post-war period was made by the Hamid Hadžibegić's personal library, which arrived as a gift at the Oriental Institute in 2001. The library has over 1,000 publications that belonged to this established scientist and researcher of the past of Bosnia and Herzegovina, whose basic research had a strong influence in the scientific universe of Ottoman history researchers. This paper presents the dedications of colleagues and friends in his books and journals as cultural reminders and documentary records that, with their structure, text, dating and signature, represent a source of significant information about the life and work of this scientist.

Keywords

Hamid Hadžibegić, Ottoman studies, University of Sarajevo - Oriental Institute, library, dedications

* For useful suggestions in writing this paper, our gratitudes go to Nenad Filipović, Dr. Fazileta Hafizović, and Dr. Sabaheta Gačanin.

Biblioteka Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu je prije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine slovila za jednu od istaknutijih specijalnih biblioteka sa preko 10.000 naslova, najvećim dijelom iz oblasti orijentalne filologije i historije osmanskog perioda. Poslije stradanja biblioteke u ratu, 17. maja 1992. godine, zahvaljujući donacijama kulturnih institucija iz zemlje i inostranstva, ali i privatnih lica, fond biblioteke se postepeno obnavljao i dopunjavao.¹ Nasljednici Hamida Hadžibegića, nekadašnjeg uposlenika Orijentalnog instituta u Sarajevu, bili su jedni od onih koji su prepoznali značaj obnove fonda institutske biblioteke te su u poslijeratnom periodu ovoj naučnoj ustanovi poklonili ličnu biblioteku Hamida Hadžibegića. Ova privatna zbirka knjiga je zauzela važno mjesto u procesu obnove bibliotečkog fonda i doprinijela da se institutska biblioteka obogati naslovima koji su od krucijalne važnosti za istraživače i naučne radnike u čijem je fokusu istraživanja prošlost Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Pored popunjavanja fonda, značaj lične biblioteke Hamida Hadžibegića ogleda se i u tome što se, koristeći biblioteku kao literaturu, prisjećamo ovog istaknutog naučnika i erudite jer „knjiga, odnosno biblioteka uvijek nam je najrječitija priča o svom vlasniku“.²

Hamid Hadžibegić je rođen 12. avgusta 1898. godine u Sarajevu. Školovao se u Sarajevu i Istanbulu, a profesorsku karijeru je gradio u Istanbulu, Skoplju i Sarajevu. Poslije Drugog svjetskog rata kratko je radio kao bibliotekar i arhivista u Zemaljskom muzeju, da bi od 1950. godine pa sve do penzionisanja 1965. godine radio u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Napisao je knjigu *Glavarina u osmanskoj državi* i niz značajnih radova, koji su izazvali pažnju brojnih istraživača u Jugoslaviji, ali i van nje. Umro je u Sarajevu 1989. godine.³

Knjige koje je Hamid Hadžibegić tokom života sakupljao, kupovao i dobivao kao dar, objedinjene su u njegovoj privatnoj biblioteci. Privatne zbirke knjiga, pa tako i ova, predstavljaju važan izvor na osnovu čijeg „sadržaja, pa i broja djela, pored ostalog, možemo suditi o nekim elementima kulturnih i društveno-političkih prilika određenog vremena, o izdavačkoj aktivnosti, njenom obimu i vrsti publikovanih djela. Konačno, one upotpunjuju ličnu i stvaralačku biografiju svoga vlasnika.“⁴

Uvidom u građu biblioteke Hamida Hadžibegića moguće je zaključiti da su naslovi usko vezani za određene naučne oblasti prema kojima se ovaj naučnik profilirao. Najveći broj publikacija je iz oblasti historije i prava, a uz njih, biblioteka posjeduje značajan broj knjiga o umjetnosti, književnosti, religiji, kao i veliki broj rječnika.⁵

Proučavati povijest knjige ne podrazumijeva samo pratiti njen put i razvoj od

- 1 Više o stradanju Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu i njegovoj biblioteci vidjeti: Lejla Gazić, Stradanje Orijentalnog instituta u agresiji na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995, u: *Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000 = The institute for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000*, Aladin Husić (ur.), Orijentalni institut, Sarajevo, 2015, 18-22.
- 2 Lamija Hadžiosmanović, Neke kraće naznake o knjizi u privatnom posjedu, *Bibliotekarstvo: Godišnjak Društva Bibliotekara Bosne i Hercegovine*, God. XXVI, Sarajevo, 1980, 107.
- 3 Usp. Mubera Bavčić, Hamid Hadžibegić (1898-1988): (u povodu 15-godišnjice smrti), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53/2002/03, Sarajevo 2004, 351-354; Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća: biografski i bibliografski podaci*, knj. 2., Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2020, 176-180; Amer Maslo i Lamija Hatibović, Hamid Hadžibegić (1898.-1988.) i njegova ostavština u Orijentalnom institutu u Sarajevu, *Časopis za suvremenu povijest* 54 (1), Zagreb, 2022, 169-186.
- 4 L. Hadžiosmanović, Neke kraće naznake o knjizi u privatnom posjedu, 107.
- 5 Više o biblioteci Hamida Hadžibegića vidjeti: A. Maslo i L. Hatibović, Hamid Hadžibegić (1898.-1988.)..., 175-178.

najstarijih civilizacija do danas, nego istraživati i pojedinosti u vezi sa njenim svim sastavnim dijelovima koji mogu predstavljati vrijedan povijesni izvor. Naslovna stranica na kojoj se nalaze osnovni podaci o autoru i djelu postaje sastavni dio knjige od 16. stoljeća, te u tom vremenu ona dobiva niz dodatnih podataka kakve su posvete, pojašnjenja uz naslov i sl.⁶ Ovakve izvantekstualne ili paratekstualne forme naslovnica su se vremenom mijenjale, dok su neki formalni dijelovi ostali do danas. Primjerice, pisanje zahvala kao jednog od načina iskazivanja poštovanja zamijenilo je nekadašnje objavljivanje popisa pretplatnika ili onih koji su pomogli da se objavi knjiga.⁷ Pisanje posveta ima svoj kontinuitet do danas. Međutim, postoje izvjesne razlike između posveta kojima se autor, najčešće na početnim stranicama knjige, zahvaljuje jednoj ili više osoba koje su u vidu moralne ili finansijske podrške podržale njegov rad i posveta koje se ispisuju ručno na knjizi koja se poklanja i koje nužno ne moraju podrazumijevati potpunu involviranost onoga kome se piše posveta u nastajanje i objavljivanje publikacije. Najčešći motiv za prvi tip posveta je zahvalnost prema pokrovitelju, ili pak, drugoj osobi koja je prepoznala vrijednost djela i pomogla da dođe do njegovog objavljivanja. Proučavajući posvete u naučnim tekstovima, Rienk Vermij zaključuje da je postojalo nekoliko vrsta takvih posveta, a najveći broj njih posvećen je roditeljima, bliskoj rodbini ili ljudima koji su podržali autora, pružajući mu finansijsku potporu za njegove studije. Takve posvete, osim što su izraz zahvalnosti i pažnje, predstavljaju i čin sa kojim autor poslije određenog vremena „demonstrira“ svoj napredak roditelju ili meceni publikovanjem određenog djela.⁸ Drugi tip posveta su one koje se ne zasnivaju samo na zahvalnosti na pruženoj pomoći, već se smatraju prilikom da se zatraže neke buduće usluge.⁹ Treću vrstu predstavljaju one posvete koje su odraz prijateljstva ili zahvalnosti.¹⁰ Dobar primjer za to su studenti koji su okončali studije i koji pisanjem posveta iskazuju zahvalnost na pomoći koja im je ukazana ranije u prošlosti, te ujedno pokazuju želju za nekom budućom saradnjom. Da se ne bi pravila velika razlika između zahvalnosti za nešto iz prošlosti i molbe za buduće usluge, Vermij smatra da je preciznije kazati da postoje posvete koje funkcionišu unutar dugogodišnje veze i one koje imaju jednokratnu specifičnu svrhu.¹¹

Za pisanje posveta rukom unutar knjige moglo bi se zaključiti da počivaju na sličnim osnovama. Prvenstveno, ovakve posvete imaju za cilj ukazati zahvalnost na mentorskoj ili prijateljskoj pomoći ili su, jednostavno, znak prijateljstva, čin učtivosti i dobre želje da se onaj kome se poklanja knjiga njome okoristi. Dakle, bazirane su uglavnom na 'bezinteresnom' odnosu između osobe koja poklanja knjigu i onoga ko je prima na dar, s jedinom željom da se osobi kojoj je napisana posveta iskaže poštovanje.

Upravo zahvaljujući ovakvim izvorima informacija kakve su rukom pisane posvete,

6 Usp. Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige*, drugo, prošireno i dopunjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 2006, 516.

7 Usp. Marijana Hameršak, Popisi pretplatnika kao paratekst: od društvene hijerarhije do zamišljene zajednice, *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost* 52/195(1), Zagreb, 2020, 131.

8 Rienk Vermij, On the Function of Dedications in Early Modern Scientific Books, *Nuncius* 33/2, Brill, Leiden, 2018, 178-179.

9 R. Vermij, On the Function of Dedications in Early Modern Scientific Books, 178-179.

10 Isto.

11 Isto.

na tragu smo otkrivanja dodatnih podataka vezanih za ličnost Hamida Hadžibegića koji spada u red značajnijih istraživača prošlosti Bosne i Hercegovine koji su djelovali u drugoj polovini 20. stoljeća i čiji je rad bio veoma cijenjen. Na primjeru posveta u biblioteci može se zaključiti da je Hamid Hadžibegić bio u kontaktu s brojnim kolegama diljem Evrope, a upravo zbog istraživanja historijskih tema koje nisu vezane samo za prostor bivše jugoslavenske države, njegovi radovi su bili korisna i poticajna literatura za istraživače u širem okruženju. U biblioteci Hamida Hadžibegića nalazi se ukupno 156 publikacija sa posvetom koje su vlasniku biblioteke napisali neki od istaknutih istraživača i orijentalista sa svjetskom reputacijom. Posvete su pisane u periodu od 1930-ih do 1980-ih godina, ali je najveći broj njih napisan 60-ih godina. Najstarije datirane posvete su iz 1934. i 1937. godine. Anica Savić Rebac je 1934. godine poklonivši Hamidu Hadžibegiću knjigu *Predplatonska Eratologija* napisala i posvetu:

Gospodinu H. Hadžibegiću ASavić Rebac
Skoplje, 16-XI 34
[ćirilično pismo]¹²

Ova ugledna srpska književnica je u periodu od 1930. do 1941. godine živjela u Skoplju jer je tamo službovao njen suprug Hasan Rebac, te su prema svemu sudeći održavali prijateljske odnose sa Hamidom Hadžibegićem. Također, njegov kolega iz Velike medrese kralja Aleksandra u Skoplju i Šerijatske gimnazije u Sarajevu, M. Tajib Okić, napisao je, u znak sjećanja, posvetu na separatu *Islamska tradicija: (Prilog izučavanju izvora šerijatskog prava)* iz Gajretova kalendara, 1937. godine:

Profesoru Isa-bejove centralne reformisane medrese u Skoplju.
U kolegijalno sećanje,
Skoplje 22-X-1937. M. Okić
[ćirilično pismo]¹³

Inače, Hadžibegić i Okić su još od zajedničke službe u Skoplju pa sve do Okićeve smrti ostali veoma bliski prijatelji.¹⁴ Posljednju datiranu posvetu napisao je 12.4.1984. godine u znak poštovanja Zejnil Fajić na separatu *Originali i prepisi vakufnama sačuvanih do danas*.

prof. Hamid ef. Hadžibegiću
S poštovanjem Sarajevo, 12.4.1984.
Zejnil Fajić¹⁵

Posvete su napisane su na brojnim svjetskim jezicima: osmanskim, turskom, arapskom, ruskom, bugarskom, francuskom, albanskom i drugim jezicima. Za ovaj rad izdvojene su samo neke od njih, a posvete koje su napisane na arapskom i osmanskim jeziku predstavljene su u transkripciji i prijevodu.

Boraveći u Sarajevu tokom svog istraživanja, mnogi istraživači osmanske historije, saradivali su sa bosanskohercegovačkim naučnicima koji su se bavili osmanskim

- 12 Biblioteka Hamida Hadžibegića, signatura III 81, *Predplatonska Eratologija*, S.n./, Skoplje, 1932.
- 13 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 458, *Islamska tradicija: (Prilog izučavanju izvora šerijatskog prava)*, P. o.: / prešt. iz Gajretova kalendara, 1937 god., S.n., Sarajevo, 1936.
- 14 Usp. A. Maslo i L. Hatibović, *Hamid Hadžibegić (1898.-1988.)...*, 170-171.
- 15 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 388, *Originali i prepisi vakufnama sačuvanih do danas*, P. o.: / iz Anala Gazi Husrev-begove biblioteke-knj, IX-X, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1983.

historijom i čiji je rad bio prepoznat kao kvalitetan u evropskim i svjetskim okvirima. U tom smislu su i sa Hamidom Hadžibegićem često razmjenjivali mišljenja te mu poklanjali svoje knjige. Jedan od njih je Skender Rizaj, albanski historičar, koji je napisao Hamidu Hadžibegiću više posveta od kojih je na ovom mjestu izdvojena jedna napisana na albanskom jeziku:

Mikut të shtrenjët Prof. H. Haxhibegiqu
Prishtinë me nderime,
SkenderRizaj
(albanski jezik)
Prijevod:
Dragom prijatelju Prof. H. Hadžibegiću
S poštovanjem iz Prištine,
Skender Rizaj¹⁶

Neke kolege su napisali posvete na turskom i osmanskome jeziku. Među ostalima su to posvete koje su napisali češki turkolog József Blaskovics, turski arhitekta i istraživač historije arhitekture Ekrem Hakkı Ayverdi te turski historičar M. Tayyip Gökbilgin.

Gönlümüzün yarısı ‘azîz dōst ve kardeş Hâmid Hâcîbegîç Beyefendiye
Ekrem Hakkı Ayverdi
[osmanski jezik]
Prijevod:
Polovini našeg srca, poštovanom prijatelju i bratu uvaženom gospodinu Hamidu Hadžibegiću
Ekrem Hakkı Ayverdi¹⁷

Muhterem Hâmid Hâcîbegîç Beg Efendiye şaygılarım ile
T. Gökbilgin 21.XI 1956
Prijevod:
Uvaženom Hamid Hadžibegić Beg Efendiji, s mojim poštovanjem.
T. Gökbilgin 21.XI 1956¹⁸

Među bugarskim historičarima najviše posveta sličnog sadržaja je napisao historičar i bivši predsjednik Bugarske Nikolai Todorov, a na jednom separatu posvetu je napisala i historičarka Bistra Andreeva Cvetkova.

Prof. H. Hadzhibegich v znak uvazhenie
16. VIII. 1960 N. Todorov
[bugarski jezik]
Prijevod:

16 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 286, Lufta Frakcioniste Në Mes Të Shoqërive Letare “Bashkimit” Dhe “Agimit”, P. o.: separat nga Gjurmime Albanologjike 1, 1969, Instituti Albanologjik I Prishtinës, Prishtinë, 1969.

17 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. V 1/I 57, İstanbul Mi‘mârî Çağının Menşe’i OSMANLI Mİ‘MÂRİSİNİN İLK DEVRİ: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630 - 805 (1230 - 1402), I cild, no. 57, İstanbul Fetih Cem‘iyeti, İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1966.

18 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 471, II Etudes sur la période de la domination Ottomane et de la renaissance Bulgare, P. o. / Etudes Historiques; Institut D’histoire/ Académie des sciences de Bulgarie, Académie des sciences de Bulgarie, Sofia, 1960.

Prof. H. Hadžibegiću u znak poštovanja
16. VIII. 1960 N. Todorov¹⁹

Na dr. prof. H. Hadzhibegich s dŭlboko uvazhenie
V. Cvetkova
[bugarski jezik]
Prijevod:
Dr. prof. H. Hadžibegiću s dubokim poštovanjem
V. Cvetkova²⁰

Hamid Hadžibegić je u aktivnom periodu svog života uzimao učešće na nekim od značajnijih naučnih skupova.²¹ Takvi susreti su bili povod da mu mnoge kolege naučnici poklone knjige i napišu posvete. Jednu od njih je na arapskom jeziku napisao učesnik 25. Konferencije orijentalista ispred Bugarske akademije nauka:

nahdī hādā al-kitāb ilā al-sayyid al-muḥtaram ḥamid ḥāgī-bek bi-smi ma'had al-tārīḥ'inda al-akādamiyya al-'ulūm al-bulgāriyā
al-wafd al-bulgārī'inda al-mu'tamar ḥāmis wa 'iṣrīn al-mustašriqīn
[arapski jezik]
Prijevod:

Ovu knjigu poklanjamo poštovanom gospodinu Hamidu Hadžibegiću u ime Istorijskog instituta Bugarske akademije nauka. Bugarski delegat na dvadeset petoj konferenciji orijentalista [učesnik 25. Konferencije orijentalista ispred Bugarske akademije nauka]²²

Na arapskom jeziku je posvetu napisao i bugarski historičar Strašimir Dimitrov.

ilā al-sayyid al-muḥtaram ustād ḥamid ḥāgī-bek bi kulli al-iḥtirām strāšimīr dīmītrūf
[1956?]
[arapski jezik]
Prijevod:
Poštovanom gospodinu profesoru Hamidu Hadžibegu sa posvemašnjim poštovanjem.
Strašimir Dimitrov [1956?] ²³

Unutar Hadžibegićeve privatne biblioteke moguće je pronaći i posvete na drugim slavenskim jezicima, poput ruskog i poljskog. Na ovom mjestu izdajamo posvete ruskog turkologa Nikolay Aleksandroviča Baskakova i poljskog arabiste Józefa Bielawskog:

Glubokouvazhaemomy H. Hadzhibegichy ot avtopa

-
- 19 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 366, Za njakoi promeni v haraktera na cehovata organizacija v B" Igarija prez p" rvata polovina na XIX v., P. o.: / ot sp. "Istoričeski pregled", god. XIV, knj. 4-1958; Institut za B" Igarska Istorija/ B" Igarska Akademija Na Naukite, B" Igarska
 - 20 Biblioteka H. Hadžibegića, sign., III 370, Otkupnata sistema (iltizam) v Osmanskata imperija prez XVI-XVIII v. s ogleđ na B" Igarskite zemi, P. o.: Izvestija; Otdelenie za Filosofski, Ikonomičeski i Pravni Nauki, t. XI, knj. 2/ B" Igarska Akademija Na Naukite, B" Igarska Akademija Na Naukite, Sofija, 1960.
 - 21 Usp. A. Maslo i L. Hatibović, Hamid Hadžibegić (1898.-1988.)..., 175.
 - 22 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 471, II Etudes sur la période de la domination Ottomane et de la renaissance Bulgare, P. o. / Etudes Historiques; Institut D'histoire/ Académie des sciences de Bulgarie, Académie des sciences de Bulgarie, Sofia, 1960.
 - 23 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 375, K" m v" prosa za otmenjavaneto na špahijskata sistema v našite zemi, P. o.: ot sp. "Istoričeski pregled", god. XII, knj. 6-1956; Institut za B" Igarska Istorija/ B" Igarska Akademija Na Naukite, B" Igarska Akademija Na Naukite, Sofija, 1956.

A. Baskakov
 16-VIII-60. Moskva
 [ruski jezik]
 Prijevod:
 Vrlo poštovanom H. Hadžibegiću od autora
 A. Baskakov
 16-VIII-60. Moskva²⁴

Szanownemu profesorowi serdeumym pozdrawiam (ma‘a aḥlaṣ al-amānī)
 autor Bielawski
 12. I. 66.
 [poljski i arapski]
 Prijevod:
 Dragom profesoru Hamidu Hadžibegiću sa najiskrenijim pozdravima, sa najboljim željama
 Autor J. Bielawski, 12. I 66²⁵

Među posvetama su i one na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku američkog historičara Stanford J. Showa, češkog orijentaliste Josefa Kabrde, poljskog orijentaliste Tadeusza Lewickog, mađarskog historičara Lajosa Fekete i njegovog sunarodnjaka, orijentaliste Hazai Györgya.

To Prof. Hamid Hadžibegic with compliments Stanford J. Shaw
 [engleski jezik]
 Prijevod:
 Profesoru Hamidu Hadžibegiću s poštovanjem
 Stanford J. Shaw²⁶

Merci beaucoup pour “Quelques documents turces de Grbalj”
 17. V. 1957. J. Kabrda
 [francuski jezik]
 Prijevod:
 Mnogo hvala za “Neke turske dokumente o Grbalju”
 17. V. 1957. J. Kabrda²⁷

à Monsieur le Professeur H. Hadžibegić remerciements et hommage amical
 T. Lewicki
 Krakov
 le 3. janvier 1960
 [francuski jezik]

-
- 24 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 412, O klasifikaciji pričastij v tureckom jazyke, P. o.: / Voprosy jazykoznanija, no. 6, 1959/ Akademija Nauk SSSR, Akademija Nauk SSSR, Moskva, 1959.
 25 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 65/I, Wypisy z literatury arabskiej: (Podręcznik), I, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 1965.
 26 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 409, Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey, P. o.: / from Journal of the American Oriental Society, Volume 80, No. 1, Jan.-Mar., 1960, American Oriental Society, /S.I./, 1960.
 27 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 404, Les études orientales en Yougoslavie, P. o.: / Archiv Orientální, 25/1, 1957./ Československá Akademie Věd, Československá Akademie Věd, Praha, 1957.

Prijevod:

Gospodinu profesoru H. Hadžibegiću sa zahvalnošću i prijateljskim poštovanjem

T. Lewicki

Krakov

3. januar 1960²⁸

Mit inngsten Grüssen von L. Fekete

14/9/1955

[njemački jezik]

Prijevod:

Sa najiskrenijim najdubljim pozdravima L. Fekete

14/9/1955²⁹

Zanimljivo je da su kolege i prijatelji posvete koristili i kao priliku za lične čestitke. Tako su mu ispred Saveza Sovjetskih društava 1960. godine poklonili knjigu i uputili čestitku povodom rođendana.

Profesoru Hamidu Hadžibegiću od Saveza Sovjetskih društava prijateljstva i kulturnih veza sa inostranstvom za 62. rođendan

Moskva 12.8.60.

(ime grada na ćirilici)

[Potpis??]³⁰

Ipak, najveći broj posveta pripadaju njegovim najbližim kolegama iz Orijentalnog instituta, kao i kolegama iz bivše Jugoslavije s kojima je blisko saradivao, primjerice:

Dragom prijatelju i drugu H. Hadžibegiću

Br. Đurđev

Sar 28./XI 50.

[Branislav Đurđev]

(ćirilično pismo)³¹

Prijatelju Hamidu Hadžibegiću na uspomenu 8.6.55.

[Hamdija Kreševljaković]³²

Prof. Hadžibegiću u znak poštovanja Sarajevo 7. III 1955

[Milorad Ekmečić]³³

28 Biblioteka H. Hadžibegića, sign III 421, Z historii polskich badań nad źródłami arabskimi i hebrajskimi do dziejów Europy wschodniej w okresie średniowiecza, P. o.: / Studia Historica w 35-lecie Pracy Naukowej Henryka Łowmiańskiego, Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawie, 1957.

29 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 380, Gül-Baba et le bektāšī derk'āh de Buda, P. o.: /Acta Orient. Hung., tom. IV., fasc. 1-3. /Akadémiai Kiadó, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.

30 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. V 4, Gosudarstvennija Tretbjakovskaja Galereja, Izogiz Gosudarstvennoe izdatel' stvo izobrazitel' nogo iskusstva, Moskva, 1959.

31 Biblioteka H. Hadžibegića, III 335, O uticaju Turske vladavine na razvitak naših Naroda, P. o.: / prešt. iz "Godišnjaka Istoriskog društva BiH", god. II 1950, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1950.

32 Biblioteka H. Hadžibegića, sign III 234/V-4, Kapetanije u Bosni i Hercegovini: DjelaV; Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka, knj. 4, Naučno Društvo NR BiH, Sarajevo, 1954.

33 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 303, Početak Bosanskog ustanka 1875 god., P. o.: / prešt. iz "Godišnjaka" Istoriskog društva BiH, god. VI, 1954, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1954.

Prof. dr. H. Hadžibegiću
S poštovanjem,
B. Hrabak 10. IX 57.
[Bogumil Hrabak]
(ćirilično pismo)³⁴

Drugu Hamidu prijateljski
Hamdija Sarajevo, 12. III.59.
[Hamdija Kapidžić]³⁵

Drugu Hadžibegić Hamidu od M. Sokoloski
5-IX-962. Skopje
[Metodija Sokoloski]
(ćirilično pismo)³⁶

Svome hamidefendiji, u znak poštovanja i prijateljstva
Sarajevo, 17.5.1967.
Sućeska
[Avdo Sućeska]³⁷

Poštovanom profesoru Hamidu Hadžibegiću od Bisere
Sarajevo, 28.11.1968
[Bisera Nurudinović]³⁸

Mome profesoru- sa poštovanjem
Ešref Kovačević Sarajevo 25.3.74³⁹

Dragom i poštovanom Hamidu od Nedima Sarajevo, 5. jula 1975
[Nedim Filipović]⁴⁰

Prof. Hamidu Hadžibegiću u znak posebne pažnje H. Šabanović
[Hazim Šabanović]⁴¹

-
- 34 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 325, Prestapi na spahiite vo Makedonija vo vtorata polovina na XVI vek, P. o.: Glasnik, god. I; br.1 / Institutot Za Nacionalna Istorija, Institutot Za Nacionalna Istorija, Skopje, 1957.
- 35 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 285, Austro-Ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog Svjetskog Rata, P. o.: /prešt. iz "Godišnjaka" Istoriskog društva BiH, god. IX, 1957, Istorisko društvo BiH, Sarajevo, 1958.
- 36 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 328, Dervendžiski sela vo Veleškata Nahija od 1460-1544 godina, P. o.: Glasnik, god. IV; br.1-2 / Institutot Za Nacionalna Istorija, Institutot Za Nacionalna Istorija, Skopje, 1960.
- 37 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 59, Istorija Države i Prava Naroda SFRJ.
- 38 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 216/VIII, Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 216/VI, Bibliografija Jugoslovenske Orijentalistike 1945-1960, posebna izdanja VI, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1968.
- 39 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 246, Hududnama Bosanskog Vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira, P. o.: /Separat iz Priloga za orijentalnu filologiju XX-XXI, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1974.
- 40 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 244/XII-10 Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (I), P. o.: Godišnjak-XII/Akademija Nauka i Umjetnosti BiH; Centar za Balkanološka Ispitivanja, knj. 10, Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, Sarajevo, 1974.
- 41 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. II 23, GRAMATIKA Turskog jezika, HAK, Sarajevo, 1944.

Profesoru Hamidu Hadžibegiću s poštovanjem i prijateljski 14.3.1978.⁴²
[Ahmed S. Aličić]

Gospodinu H. Hadžibegiću, u znak prijateljstva
M Begović
[Mehmed Begović]
(ćirilčno pismo)⁴³

Gosp. Hamidu Hadžibegiću g. Elezović
[Gliša Elezović]
(ćirilčno pismo)⁴⁴

Unutar biblioteke moguće je pronaći i jedno sačuvano pismo, razglednice te lične zabilješke koje je Hadžibegić vjerovatno pravio tokom čitanja. Moguće je da je ovakvih izvora bilo puno više, ali nisu sačuvani ili nisu dio onoga što je poklonjeno Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu. U svom pismu Skender Rizaj obavještava profesora Hadžibegića o svom radu, kao i recentnim tekstovima koje mu šalje. Iz teksta jedne razglednice vidi se povezanost pošiljaoca sa Hamidom Hadžibegićem. Radi se o Muhamedu Šestiću, nekadašnjem njegovom studentu koji pokazuje želju da diskutuje sa profesorom o određenim pitanjima koja su vezana za prošlost Istanbula.⁴⁵ Ovaj primjer ukazuje na to da se dobre relacije student-profesor ne moraju nužno prekidati okončanjem studija.⁴⁶

Zaključno razmatranje

Lične biblioteke su važan izvor podataka za intelektualnu historiju mikro zajednice ali i širih zajednica, jer nude obilje informacija koje se moraju obraditi, rekonstruirati te interpretirati na stručan način. Ove biblioteke su najčešće dolazile u vlasništvo različitih institucija sistemom otkupa ili doniranjem vlasnika ili njegovih nasljednika. Zbog starosti i rijetkosti knjiga, lične biblioteke predstavljaju istinska svjedočanstva ne samo o nekadašnjim vlasnicima kao bibliofilima nego o cjelokupnim socijalnim i kulturnim tokovima određenog perioda. Takav slučaj je s bibliotekom Hamida Hadžibegića koja je poklonjena Orijentalnom institutu 2001. godine i koja svojim sadržajem značajno doprinosi vrijednosti institutske stručne biblioteke. Na brojnim primjercima ove biblioteke nalaze se posvete koje predstavljaju značajan izvor za proučavanje intelektualnog i društvenog profila Hamida Hadžibegića, respektovanog osmaniste

42 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 270, Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine, P. o.: POF, sv. XXV 1975./ Orijentalni Institut u Sarajevu, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1977.

43 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 343, Karakteristike Šerijatskog nasljednog prava, P. o.: / Organ Beogradskog Pravnog fakulteta, knj. XXXVI (LIII), br. 1-2/ Arhiv za pravne i društvene nauke, Izdanje nastavnika Pravnog fakulteta, Beograd, 1938.

44 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 221/II-1, Iz Carigradskih Turskih Arhiva Mühimme: Zbornik za Istočnjačku Istoriku i književnu građu, knj. II; Istoriski Institut, knj. 1, Srpska Akademija Nauka i Književnosti, Naučna Knjiga, Beograd, 1950.

45 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 286, u: Lufta Fraktioniste Në Mes Të Shoqërive Letare "Bashkimit" Dhe "Agimit", P. o.: separat nga Gjurmime Albanologjike 1, 1969, Instituti Albanologjik I Prishtinës, Prishtinë, 1969.

46 Biblioteka H. Hadžibegića, sign. III 47/2, u: TOPKAPU SARAYI, no. 2, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, /S.

iz bivše Jugoslavije, ali i tadašnjeg strukovnog i društvenog okruženja. Kroz tekstove posveta koje su ispisali kolege, saradnici, bivši studenti, zahvalni istraživači i drugi čitatelji stručnog štiva na više stranih jezika moguće je doći do korisne građe za brojne istraživače kulturne historije. Ova vrsta građe može biti značajna za opserviranje naučnih dometa i kanala komunikacije iz perioda bivše Jugoslavije. Isto tako, može služiti i za posmatranje intelektualnih veza između naučnika iz Jugoslavije, poput Hamida Hadžibegića, s naučnicima iz drugih zemalja u vremenu Hladnog rata.

Budući da se na osnovu objavljenih detalja o životu Hamida Hadžibegića zna da je uživao veliki ugled među kolegama i da je posjedovao pedagoške kompetencije, posvete na knjigama samo su još jedna od potvrda da se radilo o priznatom i značajnom naučniku.

DEDICATIONS AS A SOURCE OF IMPORTANT DATA: THE EXAMPLE OF HAMID HADŽIBEGIĆ'S LIBRARY

Summary

Personal libraries are an important source of information for the intellectual history of the micro-community as well as wider communities, because they offer a wealth of information that must be processed, reconstructed and interpreted in a professional manner. Different institutions often acquired these libraries through a system of buying or donation by the owner or his successors. Due to the age and rarity of the books, personal libraries represent true testimonies not only to the lives and careers of their former owners as bibliophiles, but also to the entire social and cultural trends of a certain period. Such is the case of the Hamid Hadžibegić's library, which was donated to the Institute in 2001 and which, with its content, significantly contributes to the value of the Institute's special library. Numerous books in this library contain dedications that represent a significant source for researching Hamid Hadžibegić's intellectual and social profile, a renowned researcher of the Ottoman period from the former Yugoslavia, as well as his professional and social environment at the time. Through the dedications written by colleagues, collaborators, former students, grateful researchers and other readers of professional literature in several foreign languages, it is possible to find useful material for different studies of cultural history. This type of material can be significant for observing the scientific scope and communication channels from the period of the former Yugoslavia. It can also be used to observe the intellectual connections between academics from Yugoslavia, such as Hamid Hadžibegić, and academics from other countries during the Cold War. The book dedications are another confirmation of the importance of Hamid Hadžibegić among his peers, adding to what we already know from published sources about his pedagogical competencies and reputation.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- › Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Biblioteka Hamida Hadžibegića (posvete u knjigama), signature:
 II 23, III 59, III 47/2, III 65/I, III 81, III 95/I, III 216/VIII, III 221/II-1, III 234/V-4, III 244/XII-10, III 246, III 270, III 285, III 286, III 303, III 325, III 328, III 335, III 343, III 366, III 370, III 380, III 384, III 388, III 404, III 409, III 412, III 421, III 430, III 458, III 471, V 1/I 57, V4

Literatura

- › Bavčić, Mubera, Hamid Hadžibegić (1898-1988): (u povodu 15-godišnjice smrti), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53/2002/03, Sarajevo, 2004, 351-354.
- › Gazić, Lejla, Stradanje Orijentalnog instituta u agresiji na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995, u: *Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000 = The institute for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000*, Aladin Husić (ur.), 18-22.
- › Hadžiosmanović, Lamija, Neke kraće naznake o knjizi u privatnom posjedu, *Bibliotekarstvo: Godišnjak Društva Bibliotekara Bosne i Hercegovine XXVI*, Sarajevo, 1980, 103-108.
- › Hameršak, Marijana, Popisi pretplatnika kao paratekst: od društvene hijerarhije do zamišljene zajednice, *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost* 52/195(1), Zagreb, 2020, 129-144.
- › Maslo, Amer i Hatibović, Lamija, Hamid Hadžibegić (1898.-1988.) i njegova ostavština u Orijentalnom institutu u Sarajevu, *Časopis za suvremenu povijest* 54 (1), Zagreb, 169-186.
- › Pelidija, Enes, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća: biografski i bibliografski podaci*, knj. 2., Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2020.
- › Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, drugo, prošireno i dopunjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- › Vermij, Rienk, On the Function of Dedications in Early Modern Scientific Books, *Nuncius* 33/2, Leiden, 2018, 171-197.

STRUCTURE OF FIREARM
HOLDERS IN THE TUZLA
CIRCLE IN 1904

Abstract

When Austria-Hungary occupied Bosnia and Herzegovina, it brought many social and cultural changes. One of them was suppressing the widespread culture of holding and carrying arms that existed in Ottoman Bosnia. Holding arms was still possible but under strict control. Firearm holders were, therefore, a very tiny, privileged group inside society. In this paper, we analyze the ethnic/religious and social structure of this group in the case of the Tuzla Circle in 1904. How large was this group? Were there differences along ethnic and social lines in terms of firearm holding rates? These are the key questions we are seeking answers to in this paper, with an aim to get the first insight into the broader picture of firearm holding in the entire province under the Monarchy's control.

Keywords

firearms, civilians, demography,
Tuzla Circle, Bosnia and Herzegovina,
Austria-Hungary

STRUKTURA POSJEDNIKA
VATRENOG ORUŽJA U
OKRUGU TUZLA 1904.
GODINE

Apstrakt

Kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, donijela je mnoge socijalne i kulturne promjene. Jedna od njih je suzbijanje široko rasprostranjene kulture držanja i nošenja oružja koja je postojala u osmanskoj Bosni. Držanje oružja i dalje je bilo dozvoljeno, ali pod strogom vladinom kontrolom. Oni koji su legalno držali oružje bili su jedna mala, privilegovana grupa unutar društva. U ovom radu analiziramo vjersko-etničku i socijalnu strukturu ove grupe na primjeru Okružne oblasti Donja Tuzla u 1904. godini. Kolika je bila ova grupa? Da li su postojale razlike u stepenu držanja oružja duž etničkih i socijalnih linija? Ovo su ključna pitanja na koja tražimo odgovore u ovom radu, s ciljem sticanja prvih uvida u cjelokupnu sliku držanja oružja u Bosni i Hercegovini pod kontrolom Monarhije.

Ključne riječi

oružje, civili, stanovništvo, Tuzlanski
okrug, Bosna i Hercegovina,
Austro-Ugarska

For many foreign travelers and reporters, Ottoman Bosnia was an unknown and, in a certain colonialist and orientalist discourse, exotic and untamed land. Out of plenty of phenomena noticed by foreigners traveling through this land during its last decades of Ottoman rule, we come across many descriptions of the holding and carrying of weapons by the local civilian population. We do not have accurate Ottoman data on the number of civilians who held weapons in a specific period, so we have to rely on travelogue and chronicle reports, both domestic and foreign – and many of them talk about the wide keeping and/or bearing of weapons, or about the gun culture in general.¹ However, we can only guess how widespread it was indeed. According to an estimate by Gustav Thoemmel, a good connoisseur of the situation in Bosnia, from May 1878, about 100,000 people owned weapons.²

Nevertheless, with the arrival of the new authorities in the summer and early fall of 1878, this situation in Bosnia began to change. Even during the military campaign, the population of Bosnia and Herzegovina was called to hand over their weapons, and similar calls came after the armed resistance was defeated.³ The population responded to calls to surrender weapons, although not entirely, which is confirmed by the very fact that such calls were repeated several times, as some of them decided to hide their weapons,⁴ making illegal possession of firearms a fact, and the fact known to the authorities.⁵ Eventually, however, the Austro-Hungarian authorities succeeded in disarming the local population to a significant extent, simultaneously beginning to gradually build a legal framework for this issue. Through a series of legal measures, the Land Government strictly regulated the civilian keeping and bearing of weapons.⁶ Official statistics show a very small number of registered weapons and registered owners. Although there is no doubt about a certain number of illegal gun owners - we cannot speculate on the exact figures at this time - it could be said that the gun control policy has been successful from the point of view of the Land Government. For example, in 1892, there were only 2111 registered owners in the Sarajevo Circle,⁷ 1690 in Tuzla,⁸ 912 in Mostar,⁹ and 834 in Bihać.¹⁰ Together with two other circles, for which

- 1 Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka: Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo, 1989, pp. 71, 135, 358; James Creagh, *Over the borders of Christendom and Eslamiah. A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the North of Albania*, vol II, London, 1876, pp. 67, 69.
- 2 AT-OeStA/KA AhOB MKSM SR 28/3a, p. 41-42; Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*, Sarajevo, 1973, 124.
- 3 *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetzen, Verordnungen und Normalweisungen*, Band I, Wien, 1880, pp. 379, 388-390, 394.
- 4 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV: prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*, Sarajevo, 1991, 120; *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*, 1879, 725.
- 5 *Geschichte der Sicherheitstruppen und der öffentlichen Sicherheit in Bosnien und der Hercegowina 1878-1898*, 1898, 22.
- 6 *Sammlung*, 1880, 397.; *Sammlung*, 1880, 411; *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1881*, Sarajevo, 1881, 512-513; *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1882*, Sarajevo 1882, 35-38; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1884*, Sarajevo, 1884, 79-80; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1885*, Sarajevo, 1885, 385-389.
- 7 Arhiv Bosne i Hercegovine (hereinafter: ABH), Zemaljska vlada Sarajevo (hereinafter: ZVS), Opšta građa, 1904, kutija 19, 19-219/15, *Waffenpass-Register Protocol pro Jahr 1904*, 75.
- 8 ABH, ZVS, Opšta građa 1904, kutija 20, 19-220/17, *Nominal Ausweis über erteilte Waffenpässe im Kreise D. Tuzla pro 1904*, 75.
- 9 ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 19, 19-218/18, *Summar Ausweis resp. Recapitulation über die im Kreisbereiche Mostar pro 1904 erteilten Waffenpässe*, 3.
- 10 ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 19, 19-217/12, *Aussweis über die beweiligten Waffenpässe*

data were not available, it was still more than ten times less than what Thoemmel estimated right before the occupation.

In this paper, we are going to analyze the available data on registered gun owners for the area of Tuzla district in the example of 1904 – which we have chosen for the complete data available for this year – with the aim of obtaining the first insights into a broader picture of firearm holding in the entire province under Austro-Hungarian rule.

General demographics of the Tuzla Circle

Since the demographics of the Circle are important reference points, we shall start with them. The closest census data for our chosen year are those from 1895 and 1910. More useful is the 1895 census, since it provides the data more applicable for our purpose. More precisely, it provides the number of foreigners by districts, which is important for our analysis.

Evidently, the difference between the two dates is significant. The fifteen-year gap between the two censuses resulted from the intention of the government to fit the census in Bosnia and Herzegovina to an international schedule (usually at the beginning of a decade).¹¹ In 1895, the northeastern circle of Bosnia had 358,990 citizens. By the 1910 census, the Circle had 425,496 citizens, which makes a difference of 66,506 – too large to be ignored. Out of that number, 57,528 citizens came from natural growth and 8,978 from migrations.¹² Considering the time distance between the two censuses, this would mean that the average annual population growth in the Circle was around 4,433, regardless of the cause. However, every district, and every ethnicity or religious group in them, had its own growth rate, which varied in total from 10.85% in Gračanica up to 24.07% in Vlasenica, as can be seen in Table 1. Following the linear growth, the projected number of citizens in the Circle in 1904 would be around 398,894. In the same way, we were able to make projections for the population numbers in each district, as well as for each of the ethnicities/religious groups in them. By comparing the data from the two censuses, dividing the difference by the number of years between the two censuses, and then adding the average annual growth for each year up until 1904, we came to the projected number of citizens in 1904.

Naturally, linear growth is hard to expect, almost impossible in real-time, but it gives us a glance at the population number in 1904, which has to be much closer to the reality than the numbers from the 1895 census or the one from 1910. Unfortunately, this couldn't be done for the foreigners, since the 1910 census does not provide the exact number of foreigners. Speaking of foreigners, it is important to note that officially foreign citizens were those with Austrian, Hungarian, or third-country citizenship; in other words, citizenship other than Bosnian *Landesangehörigkeit*.¹³ However, some citizens of foreign origin had indeed Bosnian citizenship, which legally made the 'Bosnians' in one way, not foreigners. It is best seen in the 1910 census when Tuzla Circle

und Waffen in den Jahren 1892 und 1904.

¹¹ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, Zagreb, 1906, 7.

¹² *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910.*, Sarajevo, 1912, XVIII.

¹³ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 2007, 26.

had 411,519 citizens of Bosnia and Herzegovina, but 414,260 citizens with Serbo-Croatian as a native language.¹⁴ The difference falls between immigrated Serbs and Croats. At the same time, there were citizens of Bosnia and Herzegovina with native languages that certainly came due to immigration, such as German (134), Hungarian (40), Czech (19), Polish (10), Ruthenian (5), Slovenian (4), Italian (6), Russian (1). Simultaneously, Serbo-Croatian was a native language for 632 citizens of Austria, 4015 citizens of Hungary, and 511 citizens of third countries in the Tuzla Circle.¹⁵ These important differences between citizenship and native language were caused by the immigration of foreign citizens to Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule, with some of them becoming citizens of Bosnia and Herzegovina itself. However, in this article, foreigners are understood as citizens of foreign, non-Bosnian origin, regardless of their legal status. Such understanding of the word is necessary for the comparison of native Bosnian ethnicities/religious groups between them.

District	1895	1910	Growth	District	1895	1910	Growth
Bijeljina	47468	58002	22,19%	Maglaj	25028	29569	18,14%
Brčko	49182	57788	17,50%	Srebrenica	27831	31235	12,23%
Gračanica	28776	31898	10,85%	Tuzla	58028	69882	20,43%
Gradačac	49369	57283	16,03%	Vlasenica	24927	30928	24,07%
Kladanj	9395	11215	19,37%	Zvornik	38986	47756	22,50%
In total	358990	425556	18,54%				

Table 1. Population growth rate, 1895-1910¹⁶

Using the methodology described above, we have got some data for 1904 to work with. Understandably, the data does not have to be precisely correct, since the linear growth is almost impossible to expect in real-time, as stated above. Other historical social factors, migrations in particular, especially the emigration of Muslims after the 1908 annexation of Bosnia and Herzegovina, were not included in the calculation, since the exact data are simply not known. However, again, these projected numbers had to be closer to the real number of citizens in 1904 than those from the 1895 or 1910 census. Therefore, we have these numbers.

Year	Muslims		Orthodox		Catholics		Jews		Total*
1895	155780	43,39%	150814	42,01%	49080	13,67%	1390	0,39%	358990
1904	168901	42,34%	170253	42,68%	55710	13,97%	1526	0,38%	398894
1910	177649	41,75%	183213	43,06%	60130	14,13%	1616	0,38%	425496
Difference	21869		32399		11050		226		66506
Ann. avg	1457,933		2159,933		736,667		15,067		4433,733
Growth %	14,04%		21,48%		22,51%		16,26%		18,53%

Table 2. Projected population number in the Tuzla Circle in 1904, by ethnic/religious groups.¹⁷

* Including others.

14 Die Ergebnisse, XLIX-LI.

15 Die Ergebnisse, LI-LIII.

16 Data from: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, Sarajevo, 1896, 280-385; *Die Ergebnisse*, 72-145. Calculated by author.

17 Data from: *Glavni rezultati*, 280-385; *Die Ergebnisse*, 72-145. Calculated by author.

As can be seen from the table above, the average growth in the Tuzla Circle between the two censuses was 18.53%, with two Christian denominations above the average, and Muslims and Jews below it. The growth of Muslims was the slowest, particularly because of the emigration, but also because of the lowest rate of natural increase.¹⁸ Such growth rate in total caused a major change in the demographic picture of the Tuzla Circle (as well as in the entire province) – the Eastern Orthodox Christians became the most populous group. The data shows that the projected population number in 1904 was already slightly in favor of the Orthodox Christians compared to Muslims, although this change was more likely to happen somewhere around the annexation. Regardless of this, we can be sure that in 1904 the two largest communities were approximately equal, which is important for our analysis of the firearms holding. It is also important to remember that the numbers of Roman Catholics in the census data include not only natives but also foreigners of the same faith who settled in Bosnia during the Habsburg rule.

District	Muslims		Orthodox		Catholics		Jews		In total*
Bijeljina	12888	23,96%	37351	69,44%	1662	3,09%	396	0,74%	53788
Brčko	15370	28,28%	17562	32,32%	21066	38,76%	195	0,36%	54346
Gračanica	17947	58,56%	12381	40,40%	225	0,74%	86	0,28%	30649
Gradačac	17922	33,12%	19500	36,03%	16578	30,63%	87	0,16%	54117
Kladanj	6331	60,37%	3150	30,04%	927	8,84%	76	0,72%	10487
Maglaj	11088	39,95%	14686	52,92%	1936	6,97%	34	0,12%	27753
Srebrenica	15044	50,36%	14626	48,96%	177	0,59%	18	0,06%	29873
Tuzla	43046	66,12%	8654	13,29%	12731	19,55%	393	0,60%	65104
Vlasenica	9574	33,56%	18390	64,46%	169	0,59%	69	0,24%	28528
Zvornik	19691	44,50%	23952	54,13%	239	0,54%	166	0,37%	44248
In total	168901	42,34%	170252	42,68%	55710	13,97%	1520	0,38%	398894

Table 3. Projected number of population in 1904 by districts and per religious affiliation. * - Including others.

In other words, the official censuses don't provide data precise enough for our purposes. More specifically, they don't give us numbers of native and foreign citizens by religious affiliation. As it is well known, the period of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina was marked by significant migrations, both in and out of the province. In 1910, the administration recorded 114591 immigrants,¹⁹ while Pejanović speculates that up to 200000 foreigners migrated to Bosnia and Herzegovina between 1879 and 1910, suggesting that Austria-Hungary tended to hide the exact numbers of both immigrants and emigrants primarily due to political reasons.²⁰ However, we have to work with the data we have, and since we need more specific data for some issues, we have to make calculations.

The methodology described above projected us some 55710 Roman Catholics in the Tuzla Circle. However, we know that not all of them were native Bosnian Roman Catholics. Without any doubt, Roman Catholics were the most numerous immigrants in Bosnia and Herzegovina. Đaković states that 14580 Roman Catholics migrated to

18 Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb, 1985, 25.

19 L. Đaković, *Političke organizacije*, 26.

20 Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, 42.

the province between 1885 and 1910, suggesting that the number had to be higher as the administration hadn't counted their children born in Bosnia.²¹ Naturally, Catholics had to be the most numerous immigrants as the significant majority of the population in both states of the Monarchy were of that faith. To highlight it better, Đaković refers to the Hungarian statistics from 1910, which says that Roman Catholics comprised 73.61% of all Hungarian citizens who migrated to Bosnia and Herzegovina.²² Apart from Hungarians, Germans, Czechs, Poles, Italians, Croats, and Slovenians were also predominantly Catholic peoples. Therefore, we had to distinguish these foreign Catholics from native ones.

One way to get closer to the real number of native Catholics in the Tuzla Circle is by using the annual rate of natural increase (RNI). For the entire province under Austro-Hungarian rule, the rate was around 1,6%.²³ When we start from the 1879 census data and use that rate to project population numbers, we can see that natural increase would result in more Muslims, and fewer Catholics and Jews than they actually were, with Orthodox Christians being somewhat equal. It means that migrations had a negative influence on the number of Muslims and a positive influence on the number of Catholics and Jews. Surely, it is already known, but it is worth mentioning here, as it is important for our work.

Now, to calculate the approximate number of native Roman Catholics in 1904, we can use two ways. First, we could use the 1879 census data,²⁴ when almost all of the Catholics were native Bosnian, and then raise it by 1,6% for every year. Accordingly, some 39076 native Roman Catholics lived in the Tuzla Circle by 1895. Another way to calculate the approximate number is the following. In 1895, according to the census, there were 49080 Roman Catholics in the Circle.²⁵ Additionally, there were 1796 Evangelical Christians and 121 Christians of other denominations, almost all of them being foreigners.²⁶ Most of these Evangelical Christians (71.83%) – predominantly Calvinist²⁷ – were living in the district of Bijeljina, primarily in their settlement of Franz Josefsfeld. Almost all of them, however, were foreigners.²⁸ Further, the same census stated that there are 10109 foreign citizens in the Circle, most of them being Christians, which sums their total number to 50997. However, there were Jews among these foreigners, too. Now, by the natural growth, by 1895 there would have to be some 470 native Bosnian Jews in the Circle, while the census shows 1390 Jews. It means that roughly one thousand Jews (920) were immigrants, and that number we could take from those 10109 foreigners mentioned above, leaving us with some 9099 foreign Christians, not counting the Eastern Orthodox, of course. Now, subtracting the total number of 50997 Christians for these foreign Christians leaves us with 41898 native Christians, and then subtracting it for the number of Evangelical and other Christians from the census data, we get the approximate number of native Bosnian

21 L. Đaković, *Političke organizacije*, 22.

22 Ibid.

23 Ibid, 27.

24 *Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und der Hercegovina*, Sarajevo, 1880, 3-4.

25 Glavni rezultati, LVI-LVII.

26 Đ. Pejanović, *Stanovništvo*, 50.

27 Die Ergebnisse, XXXIX.

28 Glavni rezultati, XXIX-XXX.

Roman Catholics – 39981. Therefore, in both ways, we came to the number of some 39 to 40 thousand native Roman Catholics in 1895, which gives a good ground to our projections. Eventually, when we increase it by 1,6% annually, by 1904 we get some 46120 (or 45077) native Roman Catholics.

Group	1895			1904			1910		
	Census	RNI	Ratio	Project.	RNI	Ratio	Census	RNI	Ratio
Muslims	155780	157805	0.987	168901	182038	0.928	177649	200228	0.887
Orthodox	150814	148582	1.015	170253	171400	0.993	183213	188526	0.972
Catholics	49080	39076	1.256	55710	45077	1.236	60130	49581	1.213
Jews	1390	470	2.957	1526	542	2.815	1616	597	2.707

Table 4. Comparison between census and rate of natural increase.
The ratio shows the approximate effects of migrations.

Statistics of firearms and firearm holders

“We have written more in twenty years than the Turks had in four hundred,”²⁹ said one local administration officer to a British traveler. Whether he was exaggerating or not, the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina indeed kept records on a wide range of issues. Among them were lists of registered arms and their holders, with information on their social standing or profession, place of living, and an arm type they held. These summary lists were made for each circle and each district separately, providing solid ground for recreating the image of gun culture in the province. As shown in Table 4, 2095 citizens had legal and registered arms. Since some of them had more than one arm, there were 2899 registered arms in total in the Tuzla Circle in 1904.

District	Holders	Arms	District	Holders	Arms
Bijeljina	290	336	Srebrenica	160	231
Brčko	196	268	Tuzla (Urban)	145	218
Gračanica	124	151	Tuzla (Rural)	362	584
Gradačac	146	178	Tuzla in total	507	802
Kladanj	192	295	Vlasenica	175	232
Maglaj	64	81	Zvornik	241	325
In total	2095	2899			

Table 5. Number of firearms and their holders, Tuzla Circle, 1904.³⁰

The number of registered holders and their firearms was modest, considering the habits of the Ottoman age when virtually everyone had arms. Only one district had

29 William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, New York 1989, 116., O. Hadžiselimović, *Engleski putnici*, 192.

30 Condensed and adjusted table from: ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 20, 19-220/17.

more than 1% of firearm holders in its entire population. When we compare these numbers with those from Table 3, we see that the holding rate varied somewhat significantly among the districts – from 0.23% in Maglaj to 1.83% in Kladanj. However, the district of Kladanj is sort of a deviation here, raising the average number so high leaving all other districts below the average.

District	Holders/pop.	Arms/pop.	District	Holders/pop.	Arms/pop.
Bijeljina	0,54%	0,62%	Maglaj	0,23%	0,29%
Brčko	0,36%	0,49%	Srebrenica	0,54%	0,77%
Gračanica	0,40%	0,49%	Tuzla	0,78%	1,23%
Gradačac	0,27%	0,33%	Vlasenica	0,61%	0,81%
Kladanj	1,83%	2,81%	Zvornik	0,55%	0,73%
<i>Circle total</i>	<i>0,53%</i>	<i>0,73%</i>			

Table 6. Percentage of holders and firearms in population, by districts. Tuzla Circle, 1904.

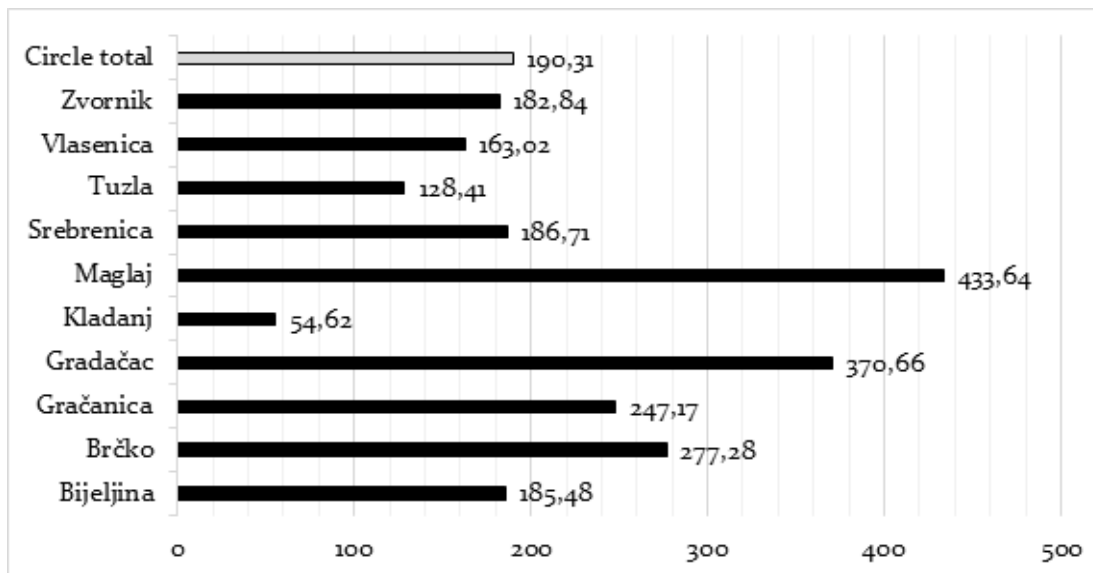

Chart 1. Frequency of firearm holders in population, by districts. Tuzla Circle, 1904.

Since percentages from Table 6 are a little bit tiny, we can put them differently, as shown in Chart 1. The chart shows in how many citizens in each district there was one firearm holder. The firearm holders were most frequent in the district of Kladanj (one in 54.62) and least frequent in the district of Maglaj (one in 433.64). On the level of the entire circle, there was one holder in 190.31 citizens. If we take the median value (one in 186.09), since the average is highly influenced by the deviation in Kladanj, we may see that except for Kladanj, below the median were districts of Zvornik, Vlasenica, Tuzla,³¹ and Bijeljina, with Srebrenica almost on the median level, and other districts being above it. What could be the reason(s) behind this is difficult to say at the moment, but few things come to the forefront at first sight. While Tuzla was the central district of the circle, all others make up the eastern and southern parts of the circle. Apart from geography, we can also easily notice that again except for Tuzla, these dis-

31 The District of Tuzla was split in two – The urban and industrial district of Tuzla, and the rural district of Tuzla in 1897. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1897.*, Sarajevo, 1897, 45-47. In this paper, we use it both ways, as a single district and as two separate districts, depending on the needs of what we want to analyze.

tricts were predominantly inhabited by Muslims and Eastern Orthodox Christians. As we shall see in the next chapter, these two communities had higher holding rates than Roman Catholics.

Ethnic/religious affiliation of firearm holders

After dealing with the numbers in total, we can proceed with analyzing specific social groups. Since ethnicity and/or religious affiliation was the most important line of division, and both internal and external recognition of Bosnia's society since the 16th century – and remained so during the Austro-Hungarian rule – it's perhaps not bad to start with it.

As shown in Table 3, by 1904. Muslim and Eastern Orthodox communities were approximately equal in number, living throughout the entire Tuzla Circle (Muslims were in no district less than 23% of its population, and Eastern Orthodox Christians had the lowest percentage in Tuzla – 13%), and comprising jointly about 85% of the total population. Roman Catholics, living primarily in northwestern and central parts of the circle, comprised just a little bit less than 14%, leaving the last 1% for the Jews and others. These numbers are important for us to analyze the firearms holding ratio in each religious group.

Although administration officials kept records on firearms and their holders, those lists we found in the state archive in Sarajevo do not contain the religious or ethnic affiliation of the registered holders. However, in the vast majority of cases, it is possible to recognize someone's affiliation based solely on his name and/or surname. Bosnian Muslims have their names and surnames unmistakably different than those of their neighbors. It was even more evident in the age we write about, when they used more "traditional" names than it is, to a certain degree, case today. Jews also have – and had – their specific names. We could also easily recognize foreigners, or non-Bosnians regardless of citizenship, in the lists, as German, Hungarian, or Western Slavic names and surnames were distinguishable from the natives. Naturally, the most challenging task was to distinguish between native Eastern Orthodox and Roman Catholics. In most cases, however, it wasn't that hard. First and foremost, there are names and surnames which are typical for one or the other Christian denomination in Bosnia. Although it's perhaps not literally impossible, it's really hard to imagine Roman Catholics named Risto, Lazar, Jovo, Vasilija, Uroš, and so on, just as it is hard to image Eastern Orthodox named Ante, Stjepan, Ivo, Franjo, etc. Similarly goes with surnames. Secondly, in those doubtful cases, when personal identifications could refer to both denominations, we used the official census data from 1895 or 1910. For this purpose, of great assistance was the fact that many Bosnian villages were religiously uniform. If a holder with a name and/or surname used by both denominations came from one of those villages, which was the case quite often, his affiliation was obvious. Eventually, not all cases could be solved in that way, so we ended with sixteen holders we couldn't affiliate as either Eastern Orthodox or Roman Catholic.

As shown in Tables 5 and 7, we counted 2095 firearm holders in the Tuzla Circle in 1904. Out of those 2095, the most numerous were Muslims – 1215, followed by 611 Eastern Orthodox Christians, 138 native Roman Catholics, 110 foreigners, 8 Jews, and

16 unaffiliated. These unaffiliated, however, were either Eastern Orthodox or Roman Catholic, so their numbers had to be a little bit higher, but not for so much that would significantly change the picture. As we can see, more than half the holders were Muslims (58%), with Eastern Orthodox comprising only 29,16%, native Roman Catholics 6,58%, foreigners 5,25%, and Jews 0,38%, leaving the last 0,76% for the unaffiliated.

District	Muslims	Orthodox	Catholics*	Jews	Foreigners	Unaffiliated	In total
Bijeljina	112	157	2	0	19	0	290
Brčko	79	61	45	0	8	3	196
Gračanica	74	39	3	2	6	0	124
Gradačac	54	48	27	0	15	2	146
Kladanj	145	30	10	1	5	1	192
Maglaj	37	20	7	0	0	0	64
Srebrenica	123	31	6	0	0	0	160
Tuzla (Urban)	80	15	7	0	40	3	145
Tuzla (Rural)	282	36	27	0	10	7	362
<i>Tuzla in total</i>	<i>362</i>	<i>51</i>	<i>34</i>	<i>0</i>	<i>50</i>	<i>10</i>	<i>507</i>
Vlasenica	97	70	2	2	4	0	175
Zvornik	132	104	2	3	0	0	241
In total	1215	611	138	8	110	16	2095

Table 7. Firearm holders by religious affiliation, Tuzla Circle, 1904.³² * Excluding foreigners.

Comparing these numbers with those from Table 3, we can get the holding rate in each ethnic/religious group. As stated earlier, Muslims and Eastern Orthodox Christians were approximately equally populous by 1904, but there were twice as many Muslims than Eastern Orthodox among the firearm holders. The firearm holding rate stood at 0,719% among Muslims, and only 0,359% among Eastern Orthodox Christians. Using the calculated number of native Roman Catholics, their holding rate in the Circle stood between 0.299% and 0.306%. When it comes to the Jews, the table shows their rate to be higher than those of both Christian denominations. However, except in percentages, the number of Jewish holders was quite low and they could hardly affect the firearm-holding picture in real-time.

When we look at the two largest religious groups by district, we can notice the following. Muslims had the highest rates in Kladanj and Vlasenica, and lowest in Gradačac and Maglaj. Among Orthodox Christians, the highest rates had those in Kladanj and Tuzla and the lowest in Srebrenica and Maglaj.

District	Muslims	Eastern Orthodox	Rom. Catholics	Jews
Bijeljina	0,869%	0,420%		0,000%
Brčko	0,514%	0,347%		0,000%
Gračanica	0,412%	0,315%		2,320%
Gradačac	0,301%	0,246%		0,000%
Kladanj	2,290%	0,952%		1,316%
Maglaj	0,334%	0,136%		0,000%
Srebrenica	0,818%	0,212%		0,000%

32 Table created according to: ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 20, 19-220/16.

Tuzla	0,841%	0,589%		0,000%
Vlasenica	1,013%	0,381%		2,890%
Zvornik	0,670%	0,434%		1,809%
Circle total	0,719%	0,359%	0,299%	0,526%

Table 8. Holders to population ratio by religious affiliation, Tuzla Circle, 1904.

Social structure of firearms holders

There is no doubt that, apart from religious affiliation, another highly important line of societal division was social standing. A confirmation of this can be seen in the structure of the Diet of Bosnia and Herzegovina, organized into *curiae* by religious and social background.³³ Under Austro-Hungarian rule, society in Bosnia and Herzegovina began diversifying. Although a class of artisans and merchants existed in the Ottoman age, these urban professions saw significant growth under the Double Eagle. Additionally, a working-class emerged with industrial development, although still in its beginnings.³⁴ The inflow of immigrants from both states of the Monarchy shaped a sort of separate societal class as well, especially regarding the administration officials.³⁵

However, despite this diversification of social standing and occupations, the society remained predominantly agricultural until the end of the Monarchy's rule in Bosnia and Herzegovina. The last census, held in 1910, showed that 87.9% of civilians were agricultural in the entire province, while it was 90.4% in the Tuzla Circle.³⁶ Out of these 384634 citizens in agriculture, 10444 (2.7%) were landowners (and their family members), with and without serfs. Free peasants comprised 54.9%, full serfs 29.9%, serfs who were also free peasants 9.2%, and other agricultural population 3.4%.³⁷ By their religious affiliation, landowners and free peasants were mostly Muslims (82.8% and 62% respectively), while full serfs and serfs-free peasants were mostly Eastern Orthodox (73.6% and 72.7% respectively).³⁸ When it comes to Roman Catholics, they comprised 2.9% of landowners (with family members), 8.5% of free peasants, 20% of full serfs, and 15.3% of serfs-free peasants.

The remaining 9.6% of the Circle population worked in non-agricultural occupations. Most of these worked in industries, and trade and transport (4.3% and 2.6% respectively), with clothmaking, metal processing, food-producing, wood and carving materials, and construction being the most important industry branches.³⁹ Additionally, 1.4% worked in public services, and 1.1% in domestic services and wage labor, leaving the remaining percentages for various other occupations.⁴⁰ Naturally, it's dif-

33 M. Imamović, *Pravni položaj*, 271-272.

34 Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, 1980, 193; Salkan Užičanin, *Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*, PhD dissertation in manuscript, Živinice – Mostar, 2014, 51-53.

35 See more: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987, 437-446; Tomasz Jacek Lis, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878. – 1918.*, *Časopis za suvremenu povijest* 52/2, Zagreb, 2020, 629-656.

36 Die Ergebnisse, pp. 71, 466, 594.

37 Die Ergebnisse, 466.

38 Die Ergebnisse, 68-71.

39 Die Ergebnisse, LVIII. More on the industrial labor force see in: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 135-198.

40 Die Ergebnisse, LVIII.

difficult to trace how many people worked in which occupation up to the 1910 census, but these numbers give us a glance at what the societal structure looked like. As Luka Đaković noticed, in fifteen years between the last two censuses, the share of the agricultural population in the entire province fell barely by 2%.⁴¹ In the Tuzla Circle alone, it hasn't fallen at all but slightly rose by 0.66%.⁴² Therefore, these percentages from the 1910 census, regarding occupation and social standing, can quite surely be a solid ground for our work. Before we move on to the social structure of the firearm holders, it's worth mentioning that the census data in terms of categories of occupation cannot be completely applicable, especially regarding the industries, for what we want to show. Namely, the statisticians of the Austro-Hungarian administration have counted together all persons working in a specific category of occupation – laborers, officials, experts, and managers. They may have worked in the same branch indeed, but their social standing or 'class' was essentially different. Therefore, we had to make our own categories based on what the archive records provided. Different categorization, however, does not affect the most dominant group – the agricultural population.

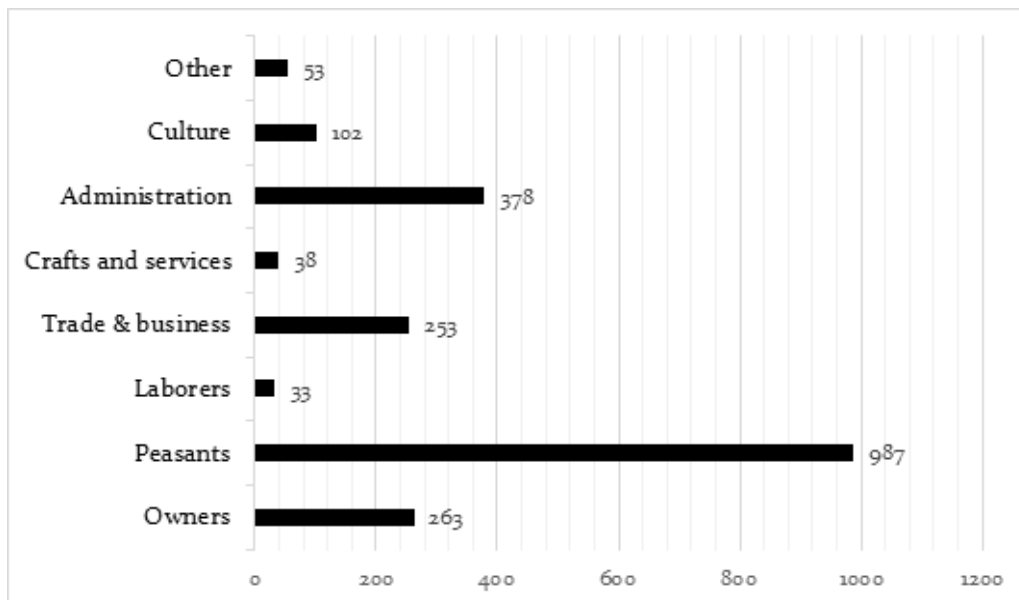

Chart 2. The social structure of firearm holders. Tuzla Circle, 1904.⁴³

As we can see in Chart 2,⁴⁴ the majority of the firearm holders were peasants. Unfortunately, the archive records don't specify to what category of peasants a holder belongs. Almost all of them, with just a few exceptions, are labeled as farmers (*Landmann*). Therefore, we had to group them all into a single category of peasants. After peasantry comes the administration, or broadly speaking public service employees, followed by landowners, traders and businessmen, and then cultural workers (religious and educational). The rest of the holders were laborers, craftsmen and service providers, and workers in various other, rarer occupations. The agricultural population, therefore, comprised some 59.3% of the firearm holders (12.48% landowners,

41 L. Đaković, *Političke organizacije*, 33.

42 Compare: *Glavni rezultati*, XXXV and *Die Ergebnisse*, 594.

43 Chart created according to: ABH, ZVS, *Opšta građa*, 1904, kutija 20, 19-220/16.

44 Total number is higher in Chart 2 than in Table 5, because some holders had two occupations written in the lists. It's not unusual as many citizens had *Nebenberuf*, or additional occupation. See: *Die Ergebnisse*, LXIII.

46.84% peasants), while non-agricultural holders comprised 40.67% of the holders. Landowners and non-agricultural workers, therefore, had a positive ratio (4.62 and 4.23 respectively), while it was negative among the peasants (0.48), which is quite understandable considering their lower economic power. A high ratio of firearm holding regarding its share in the population was among the traders as well (4,62).

Table 9 shows the distribution of the holders by their social standing in the districts. Peasants are the most numerous holders in every district except one, but not as dominant as was the case in the population. In districts like Brčko, Gračanica, and Gradačac, we can see that peasant holders were not far ahead of traders or administration officials. Firearm holders from the agricultural population (landowners and peasants) were most dominant in the Rural district of Tuzla (74.66%), followed by districts of Kladanj, and Maglaj (68.75 % and 67.19% respectively). In the district of Gračanica, the share of agricultural and non-agricultural firearm holders was equal, while Gradačac and the Urban district of Tuzla had more non-agricultural firearm holders (45.89% and 26% respectively). In the entire Circle, 59,33% of the holders belonged to agricultural, and 40,67% to non-agricultural population.

If we look only at the ratio between two agricultural groups (owners and peasants), we notice the unmatched dominance of peasant firearm holders in the district of Kladanj. In this sense, the Rural district of Tuzla, Maglaj, and Srebrenica had a significantly higher ratio in favor of peasants. Expectedly, the Urban district of Tuzla had more landowners among the holders, while the closest ratio was in Brčko and Bijeljina (1.55 and 1.98 respectively). In the entire Circle, 3.75 peasants came to one landowner among the registered firearm holders.

District	Owners	Peasants	Laborers	Trade & Business	Crafts & services	Administration	Culture	Other
Bijeljina	64	127	4	41	5	19	22	8
Brčko	44	68	1	35	1	39	11	2
Gračanica	12	50	2	11	0	30	16	3
Gradačac	14	53	1	20	4	43	10	1
Kladanj	1	131	0	15	2	36	6	1
Maglaj	5	38	0	5	1	7	1	7
Srebrenica	11	76	1	16	1	47	6	3
Tuzla Urb.	33	6	21	50	14	19	3	4
Tuzla Rur.	22	249	2	22	6	30	13	19
Vlasenica	24	86	1	12	0	46	5	1
Zvornik	33	103	0	26	4	62	9	4
In total	263	987	33	253	38	378	102	53

Table 9. The social structure of firearms holders by districts. Tuzla Circle, 1904.⁴⁵

When we look at the ethnic and/or religious affiliation of the firearm holders regarding their social standing in the entire Circle, we can notice that Muslims were most numerous in most of the categories. Exceptions are craftsmen and service providers, cultural workers, and laborers. Although Table 10 shows the same number of Eastern Orthodox and foreigners among craftsmen and service providers, it's worth noticing

45 Table created according to: ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 20, 19-220/16.

that at least some of the unaffiliated were also of the Orthodox faith, therefore raising their percentage. They were most numerous among cultural workers as well, while the foreigners were at the top among laborers. It's not unusual, as most skilled laborers in various industrial fields came from abroad to Bosnia. For Muslims, we can notice a clear domination among the landowners, which is expectable and understandable, and a slight majority among peasants, administration officials, and traders, while they were the least represented among laborers. A share of Roman Catholics was highest in the category of crafts and services, followed by those of administration and peasants. It was the lowest among the landowners, which is not a surprise in any way. Jewish firearm holders were, as stated above, very rare, but it's worth mentioning their share was the highest among the traders, which is also not a surprise regarding their important role and skills in the trade. Except for the category of the labor force, foreign citizens were well represented among craftsmen and service providers, and other occupations, while they were very rare among cultural workers and peasants. Considering the social categories, the most 'diverse' was that of crafts and services, where the four major groups were the closest to each other. A similar can be said, except for Roman Catholics' share, for the category of other occupations. Contrary to that were categories of landowners and laborers, where Muslims and foreigners respectively had a clear dominance.

Social standing	Muslims	Orthodox	Catholics	Jews	Foreigners	Unaffiliated
Landowners	86.31%	7.22%	1.90%	0.38%	3.80%	0.38%
Peasants	57.24%	33.23%	7.70%	0.10%	1.22%	0.51%
Trade & business	54.94%	31.23%	4.74%	1.19%	6.72%	1.19%
Crafts & services	15.79%	31.58%	13.16%	0.00%	28.95%	10.53%
Administration	58.47%	26.46%	8.73%	0.00%	5.29%	1.06%
Culture	39.22%	52.94%	5.88%	0.00%	1.96%	0.00%
Workers	9.09%	15.15%	6.06%	0.00%	69.70%	0.00%
Other	37.74%	32.08%	3.77%	0.00%	26.42%	0.00%

Table 10. Religious affiliation of firearms holders regarding their social standing. Tuzla Circle, 1904.⁴⁶

This intersection of ethnic and/or religious affiliation and social standing may also be seen from the opposite perspective. As shown in Table 11, the majority of firearm holders were peasants among Eastern Orthodox and Roman Catholics. They were also most numerous among Muslims, but somewhat less than 50%. In the case of two Christian communities, after peasants come administration officials, followed by traders, and cultural workers, as well as craftsmen and service providers in the case of Catholics. When it comes to Muslims, the social categories with a significant share of the firearm holdings were landowners, administration officials, and traders. Of the small number of Jewish holders, most numerous were traders, while the picture is the most diverse among foreigners. Most firearm holders in this group came from among the laborers, closely followed by administration officials, and traders and businessmen. The lowest share came from among the cultural workers.

46 Table created according to: ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 20, 19-220/16.

Group	Owners	Peasants	Laborers	Trade & Business	Crafts & services	Administration	Culture	Other
Muslims	18.68%	46.27%	0.25%	11.44%	0.49%	18.19%	3.29%	1.65%
Orthodox	3.11%	53.77%	0.82%	12.95%	1.97%	16.39%	8.85%	2.79%
Catholics	3.60%	54.68%	1.44%	8.63%	3.60%	23.74%	4.32%	1.44%
Jews	20%	20%	0%	60%	0%	0%	0%	0%
Foreigners	9.09%	10.91%	20.91%	15.45%	10.00%	18.18%	1.82%	12.73%

Table 11. The social structure of firearms holders by their religious affiliation. Tuzla Circle, 1904.⁴⁷

Relation of urban and rural firearm holders

Closely related to the social structure was the ratio of urban and rural populations. As stated earlier, the agricultural population was a huge majority in the Circle, from which follows that a huge majority of the population lived in rural areas. However, these two are not equal, as not all agricultural citizens lived there. For instance, landowners may have had their possessions in the countryside, but a lot of them actually lived in towns.⁴⁸ The census makes it very clear. While in 1910 there were 384634 citizens whose primary occupation was agriculture, 'only' 373828 people lived in the rural areas. This difference roughly corresponds with the number of landowners in the Circle (10444). The majority of the population, however, lived in the rural areas indeed (87.86%), while the urban population numbered the remaining 12.14% or 51668 in absolute number. This number we have got by summarizing the number of citizens in those settlements considered urban in the 1895 and 1910 censuses. In addition to the centers of each district, urban municipalities were Modriča, Bosanski Šamac, and Orašje as well. In 1895, Orašje had the status of a district branch (*Expositur*) inside the district of Brčko, but its urban part was labeled as the trading municipality, which was equal to the urban municipality.⁴⁹ By 1910, it became an integral part of the district of Brčko, but now labeled as an urban municipality.⁵⁰ In the process of calculating the number of urban and rural populations in the Circle and its districts, worth noticing is an administrative change from 1897. The single district of Tuzla was split into two – the urban and the rural part. The Urban (and industrial, officially) district was formed out of settlements of Tuzla proper, Lukavac, and Simin Han, while everything else became part of the Rural district.⁵¹ However, there was a change in defining Tuzla proper, for settlements of Grabovica turska, Rasovac, Solina, and Vršani were separated from the municipality of Tuzla.⁵² Therefore, in order to get the number of urban population of Tuzla as close as possible, we had to subtract the population of these settlements from the 1895 census data and proceed with the calculation without them. Eventually, with all of this in mind and using the methodology as in the previous chapters, we have got the data shown in Table 12.

47 Table created according to: ABH, ZVS, Opšta građa, 1904, kutija 20, 19-220/16.

48 Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb, 2003., pp. 43, 143, 168, 224-225.

49 Glavni rezultati, pp. 316, XLVIII.

50 Die Ergebnisse, 78.

51 Glasnik 1897, 45-47.

52 Die Ergebnisse, XV-XVI.

District	Urban areas		Rural areas		In total
Bijeljina	9765	18.15%	44023	81.85%	53788
Brčko	6309	11.61%	47039	86.55%	54346
↳ Orašje	998	1.84%			
Gračanica	4083	13.32%	26566	86.68%	30649
Gradačac	3666	6.77%	46028	85.05%	54117
↳ Bosanski Šamac	1858	3.43%			
↳ Modriča	2565	4.74%			
Kladanj	1410	13.45%	9077	86.55%	10487
Maglaj	2658	9.58%	25095	90.42%	27753
Srebrenica	1646	5.51%	28227	94.49%	29873
Tuzla	10479	16.10%	54625	83.90%	65104
Vlasenica	2000	7.01%	26528	92.99%	28528
Zvornik	3149	7.12%	41099	92.88%	44248
In total	50586	12.68%	348307	87.32%	398894

Table 12. Projected number of urban and rural population in Tuzla Circle by districts. 1904.

As we can see, Tuzla, Brčko, and Bijeljina were the largest urban areas in the Circle, while Srebrenica, Maglaj, and Orašje were the smallest. In terms of share of the urban population in the entire population of districts, Gradačac (together with Bosanski Šamac, and Modriča) and Kladanj also come to the top tier, with 14.95% and 13.45% of the district population being urban respectively. By percentages, the districts of Zvornik, Vlasenica, and Srebrenica were the least urban.

District	Muslims		Eastern Orthodox		Roman Catholics		In total*	
	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural
Bijeljina	5846	7042	2118	35233	1146	516	9765	44023
	59.87%	16%	21.69%	80.03%	11.74%	1.17%	18.15%	81.15%
Brčko	3849	11521	1761	15801	1426	19640	7307	47039
	47.77%	24.49%	26.99%	33.59%	21.26%	41.75%	13.45%	86.55%
Gračanica	3035	14912	823	11558	140	85	4083	26566
	74.33%	56.13%	20.16%	43.51%	3.43%	0.32%	13.32%	86.68%
Gradačac	5850	12072	1210	18290	939	15639	8089	46028
	72.32%	26.23%	14.96%	39.74%	11.61%	33.98%	14.95%	85.05%
Kladanj	1226	5105	72	3078	65	862	1410	9077
	86.95%	56.24%	5.11%	33.91%	4.61%	9.5%	13.45%	86.55%
Maglaj	2298	8790	177	14509	148	1788	2658	25095
	86.46%	35.03%	6.66%	49.69%	5.57%	0.26%	9.58%	90.42%
Srebrenica	923	14121	599	14027	103	74	1646	28227
	56.08%	50.03%	36.39%	49.69%	6.26%	0.26%	5.51%	94.49%
Tuzla	5512	37534	1673	6981	2865	9866	10479	54625
	52.60%	68.71%	15.97%	12.78%	27.34%	18.06%	16.1%	83.9%
Vlasenica	1440	8134	441	17949	65	104	2000	26528
	72%	30.66%	22.05%	67.66%	3.25%	0.39%	7.01%	92.99%

Zvornik	2068	17623	780	22812	152	87	3149	41099
	65.67%	42.88%	24.77%	55.51%	4.83%	0.21%	7.12%	92.88%
In total	32047	136854	9654	160238	7049	48661	50586	348307
	63.35%	32.29%	19.08%	46%	13.93%	13.97%	12.7%	87.3%

Table 13. Share of urban and rural population in districts by religious affiliation. Tuzla Circle, 1904.

* Counting other groups of the population.

When we apply religious affiliation to the share of urban and rural populations, we get a more diversified picture. As it is well known, in the entire province all religious groups had a clear majority of peasants among them, except the Jews.⁵³ However, a share of each of these groups in urban and rural populations separately has not reflected its share in the total population. As Table 13 shows, Muslims had a significantly higher share in the urban and a lower share in the rural population than their share in the total population. With Eastern Orthodox, it was the other way around, while the Roman Catholics maintained roughly the same share in both parts of the population as it was in the total. Considering the districts separately, we notice that Muslims were the most dominant urban population in all of them, with Brčko as the only exception where they comprised less than 50%. The highest share of Eastern Orthodox in the urban population of a district has been recorded in Srebrenica (36.39%), followed by Brčko and Zvornik far behind. Roman Catholics had a notable share in the urban population of Brčko and especially Tuzla, having in the latter a twice higher share than in the total urban population of the Circle. When it comes to the rural population, there was an absolute Muslim majority in the districts of Gračanica, Kladanj, and Tuzla, and an Orthodox majority in Bijeljina, Vlasenica, and Zvornik. The district of Srebrenica had almost an equal share of Muslims and Orthodox, with the latter having a relative majority in the rural population of the districts of Gradačac and Maglaj. Roman Catholics were a relative majority in Brčko, having a significant share in the rural population of districts of Gradačac, and Tuzla as well.

Summarizing all firearm holders in two groups based on their place of living, we have got data shown in Table 14. Out of 2095 holders, 517 came from the urban areas, while the remaining 1578 came from the rural settlements.⁵⁴ Roughly one-quarter of the firearm holders came from the urban population. It means that the ratio of urban firearm holders to urban population was roughly two to one (1.94). At the same time, naturally, it was the opposite for the rural holders (ratio 0.86). Considering the districts, the highest holders-to-population ratio in urban areas has been recorded in Vlasenica (3.34), followed by Srebrenica and Gradačac (2.84 and 2.66 respectively). The three districts with the lowest ratio were Gračanica (1.63), Tuzla (1.47, combining both districts), and Kladanj (1.39). On the other hand, this ratio in the countryside ranged from 0.71, recorded in Gradačac, up to 0.94, recorded in Kladanj. Above the ratio in the entire Circle were also those in the districts of Gračanica, Maglaj, Tuzla, and Zvornik.

53 L. Đaković, *Političke organizacije*, 29.

54 ABH, ZVS, *Opšta građa*, 1904, kutija 20, 19-220/16

District	Urban			Rural		
	Population	Holders	Ratio	Population	Holders	Ratio
Bijeljina	18.15%	38.28%	2.11	81.85%	61.72%	0.75
Brčko	13.45%	28.06%	2.09	86.55%	71.94%	0.83
Gračanica	13.32%	21.77%	1.63	86.68%	78.23%	0.91
Gradačac	14.95%	39.73%	2.66	85.05%	60.27%	0.71
Kladanj	13.45%	18.75%	1.39	86.55%	81.25%	0.94
Maglaj	9.58%	17.19%	1.79	90.42%	82.81%	0.92
Srebrenica	5.51%	15.63%	2.84	94.49%	84.38%	0.89
Tuzla	16.10%	23.67%	1.41	83.90%	76.33%	0.92
Vlasenica	7.01%	23.43%	3.34	92.99%	76.57%	0.82
Zvornik	7.12%	13.64%	1.92	92.88%	86.36%	0.93
In total	12.79%	24.67%	1.93	87.21%	75.33%	0.86

Table 14. Urban and rural holders to population ratio

Considering the firearm holders to population ratio in urban and rural areas by their religious affiliation, the picture gets more detailed. Speaking of urban population per religious affiliation, the highest ratio was recorded among Muslims in Srebrenica (1.64). Muslims had a ratio higher than one in all but two districts, Eastern Orthodox in three, and Roman Catholics in only one. In the countryside, the highest ratio was recorded among Roman Catholics in Srebrenica (16.95). They also had a significantly higher ratio than usual in Gračanica, Zvornik, and Vlasenica. Muslims, again, had a ratio higher than one in all but two districts, while Eastern Orthodox had it in only two districts. The Jews had very high, in fact, the highest ratio in both urban and rural cases (in Vlasenica and Gradačac respectively), but the sample was very low, so it might not be representative. At the Circle level, Muslims had the highest ratio in the urban population, and Jews in the rural population. Interestingly, the ratio was higher in urban than in rural populations among Eastern Orthodox, while it was the other way around among Roman Catholics.

District	Muslims		Eastern Orthodox		Roman Catholics		Jews	
	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural
Bijeljina	1.159	1.222	1.080	0.914	0.000	0.953	0.000	0.000
Brčko	1.243	1.245	0.679	1.098	0.373	0.696	0.000	0.000
Gračanica	0.997	0.992	0.735	0.829	1.080	6.444	1.990	27.388
Gradačac	0.763	0.953	1.498	1.001	0.594	0.769	0.000	74.721
Kladanj	1.022	1.288	0.544	0.548	0.000	0.675	0.833	0.000
Maglaj	1.157	1.401	0.000	0.653	0.000	1.854	0.000	0.000
Srebrenica	1.641	1.481	0.220	0.432	0.000	16.953	0.000	0.000
Tuzla	1.220	1.066	0.628	0.783	0.245	0.384	0.000	0.000
Vlasenica	1.186	1.509	0.442	0.728	0.000	3.807	2.076	0.000
Zvornik	1.107	1.211	1.101	0.823	0.000	4.542	0.000	0.000
Tuzla Circle	1.123	1.375	0.807	0.736	0.251	0.557	0.290	2.821

Table 15. Firearm holders to population ratio in urban and rural areas by religious affiliation. Tuzla Circle. 1904.

Conclusion

In this paper, we analyzed the data on firearm holders in the Tuzla Circle in 1904. We have chosen this year because the archive records are complete, unlike many others. The analysis might have been more statistical, than historical. Its purpose was to reveal the first sight on the picture of firearm holding in the circumstances of the Austro-Hungarian government's control of firearms and to give us a step toward restructuring the whole picture of civilians' holding of firearms in the entire province. This and similar analysis are supposed to be used for explaining the change in, what is today known, as gun culture in Bosnia and Herzegovina, a change that came when Austria-Hungary set its foot on this land.

What we found out eventually? After having to deal with population projections for 1904 – as two official censuses were significantly far from our specific year – we came to certain potentially important conclusions. First and foremost, we have seen that the number of registered firearm holders was stunningly low, compared to the pre-occupation period. As the rate varied from district to district, on the circle level just 0.53% of the total number of civilians had registered firearms, with central, eastern, and southern parts of the circle having higher rates than northern, and western parts.

One of the key questions was the firearm holding along ethnic and/or religious lines. Using the simple method of affiliating the holders by their name and surname to a specific group – which was successful with just a few exceptions, irrelevant of affecting the whole picture – we have seen that more than half of the firearm holders were Muslims, as twice as more than Serb Orthodox, although they were approximately equal in number by 1904. The holders-to-population rate was also the highest among Muslims, followed by Jews – although on a very small sample – Serb Orthodox, and then native Roman Catholics.

Looking at the firearm holders through the prism of their social standing, we have seen that peasants were the most numerous, not surprisingly as they were a vast majority of the population. However, applying the population data revealed a significantly higher ratio of landowners and non-agricultural citizens in firearm holding, and consequently lower ratio among peasants.

The third perspective we looked at the firearm holders from, was their place of living in terms of urban and rural areas. It might be similar division as previous, as most, if not all peasants lived in the countryside, while most non-agricultural people lived in the towns. However, landowners make a difference here, as most of them lived in towns, although their occupation was linked to the countryside. In this sense, we have concluded that the share of urban citizens among the holders was as twice as high as their share in the total population, making their ratio significantly higher than the one of the rural population. One reason for this, and the conclusion in the previous paragraph as well, could be economic capabilities. Another reason could be mutual distrust between the government and the population in the countryside. However, it has to be investigated furtherly.

STRUKTURA POSJEDNIKA ORUŽJA U TUZLANSKOM OKRUGU 1904. GODINE Sažetak

U ovom radu analizirali smo podatke o posjednicima vatrenog oružja u Okružnoj oblasti Donja Tuzla za 1904. godinu. Odabrali smo ovu godinu jer je arhivska evidencija kompletna, za razliku od mnogih drugih godina. Analiza je bila više statistička nego historijska, a njena svrha bilo je dobijanje prvih uvida u stanje držanja vatrenog oružja u okolnostima stroge kontrole od strane austrougarske vlasti. Ova statistička analiza je ujedno i prvi korak ka restrukturiranju cjelokupne slike držanja vatrenog oružja od strane civila u cijeloj zemlji. Ova i slične analize treba da posluže za objašnjenje promjene u onome što je danas poznato kao kultura oružja u Bosni i Hercegovini; promjene koja je uslijedila kada je Austro-Ugarska uspostavila vlast u ovoj zemlji.

Šta smo na kraju saznali? Nakon što smo se morali pozabaviti projekcijama stanovništva za 1904. godinu – budući da su dva zvanična popisa stanovništva bila značajno udaljena od naše ciljane godine – došli smo do određenih potencijalno važnih zaključaka. Prije svega, vidjeli smo da je broj registrovanih posjednika vatrenog oružja bio zapanjujuće nizak u odnosu na period prije okupacije. Stopa posjedovanja varirala je od kotara do kotara, a na nivou okruga samo je 0,53% od ukupnog broja civila imalo registrovano vatreno oružje, pri čemu su centralni, istočni i južni dijelovi okruga imali veće stope nego sjeverni i zapadni dijelovi.

Jedno od ključnih pitanja bilo je brojno stanje registrovanog vatrenog oružja po etničkim/konfesionalnim linijama. Koristeći jednostavnu metodu povezivanja posjednika po imenu i prezimenu u određenu grupu – što je bilo uspješno uz samo nekoliko izuzetaka, dovoljno malobrojnih da ne utiču na cjelokupnu sliku – vidjeli smo da su više od polovine posjednika vatrenog oružja bili muslimani, čak dvostruko više nego Srbi pravoslavci, iako su do 1904. ove dvije zajednice bile približno jednake po brojnosti. Stopa posjednika prema udjelu te etničke/vjerske grupe u ukupnom stanovništvu također je bila najveća među muslimanima, potom kod Jevreja – iako na vrlo malom uzorku – pravoslavaca, a zatim domaćih rimokatolika.

Posmatrajući posjednika vatrenog oružja kroz prizmu njihovog socijalnog položaja, vidjeli smo da su seljaci bili najbrojniji, što nije iznenađujuće jer su bili velika većina stanovništva. Međutim, proporcionalni omjer daleko je veći kod zemljoposjednika i lica koja nisu pripadala poljoprivrednom sektoru.

Treća perspektiva iz koje smo posmatrali posjednike vatrenog oružja je njihovo mjesto stanovanja, odnosno urbana i ruralna područja. To bi mogla biti slična podjela kao i prethodna, budući da su seljaci živjeli na selu, a lica izvan poljoprivrednog sektora u gradovima. Međutim, zemljoposjednici ovdje prave razliku, jer je većina njih živjela u gradovima, iako je njihovo zanimanje bilo vezano za selo. U tom smislu, zaključili smo da je udio urbanih lica među posjednicima oružja bio dvostruko veći od udjela urbanog stanovništva u ukupnom broju stanovništva. Posljedično tome, taj omjer je kod ruralnog stanovništva bio suprotan. Jedan od razloga za to, a to važi i za prethodni paragraf, mogu biti ekonomske mogućnosti. Drugi razlog može biti veće međusobno nepovjerenje između vlasti i ruralnog stanovništva, nego vlasti i urbanog stanovništva. Međutim, to pitanje zahtijeva daljnja istraživanja.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished sources

- › Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
 - Zemaljska vlada Sarajevo
- › Österreichisches Staatsarchiv, Vienna
 - Kriegsarchiv, Allerhöchster Oberbefehl, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers, Sonderreihe

Published sources

- › Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910., Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo, 1912.
- › *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*, k. k. Generalstab, Wien, 1879.
- › Gavranović Berislav, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*, Građa: knjiga XVIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.
- › *Geschichte der Sicherheitstruppen und der öffentlichen Sicherheit in Bosnien und der Hercegowina 1878-1898*, Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Wien, 1898.
- › Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1897., Sarajevo, 1897.
- › Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896.
- › Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, Carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906.
- › Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und der Hercegovina, Aemtlische Ausgabe, Sarajevo, 1880.
- › Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetzen, Verordnungen und Normalweisungen. Band I, Wien, 1880.
- › Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1881, Sarajevo, 1881.
- › Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1882, Sarajevo, 1882.
- › Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1884., Sarajevo, 1884.
- › Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1885., Sarajevo, 1885.

Narrative sources

- › Creagh, James, *Over the borders of Christendom and Eslamiah. A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the North of Albania*, vol II, Samuel Tinsley, London, 1876.
- › Miller, William, *Travels and Politics in the Near East*, Frederick A. Stokes Company, New York, 1989.

Books and articles

- › Đaković, Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Globus, Zagreb, 1985.
- › Hadžibegović, Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- › Hadžiselimović, Omer, *Na vratima Istoka: Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- › Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Her-*

- cegovine od 1878. do 1914.*, Magistrat – Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
- › Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Hrvatski institut za povijest – Institut za istoriju, Zagreb, 2003.
 - › Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
 - › Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela IV: prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
 - › Lis, Tomasz Jacek, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878. – 1918.*, *Časopis za suvremenu povijest* 52/2, Zagreb, 2020, 629-656.
 - › Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka: Posebna izdanja – Knjiga CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka – Nova serija – Knjiga 12, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
 - › Užičanin, Salkan, *Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*, doktorska disertacija u rukopisu, Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru – Fakultet humanističkih nauka, Živinice – Mostar, 2014.

PREŽIVJETI RAT - PREHRAMBENE MUKE STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 1917. GODINE

Apstrakt

Opskrba vojske i civilnog stanovništva hranom tokom Prvog svjetskog rata bio je krupan problem Austro-Ugarskoj monarhiji. Nestaštica hrane mučila je stanovništvo Bosne i Hercegovine tokom cijelog rata, a najteža glad bila je 1917. godine. Izražen problem s prehranom bio je posljedica nerazvijene poljoprivrede koja ni u mirno vrijeme nije mogla proizvesti dovoljne količine hrane, pa se manjak morao uvoziti. Mada su vlasti neposredno po izbijanju rata uzele u svoje ruke upravljanje s najvažnijim artiklima ishrane, brzo se pokazalo da će opskrba i prehrana stanovništva postati jedno od najvažnijih i najtežih državnih pitanja. U nabavci hrane i njenoj podjeli u zemlji putem aprovizacije vlasti su se suočavale s brojnim problemima, poput nedovoljnog i neredovnog transporta, zloupotrebama i dr. Najviše muke s aprovizacijom ipak, imali su njeni neposredni konzumenti. Zbog nestašice najnužnijih živežnih namirnica stanovništvo je za održanje golog života bilo prisiljeno da se snalazi kako zna i umije. Najteže stanje ipak, bilo je u pasivnim krajevima zemlje, gdje je narod umirao od gladi.

Ključne riječi

Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, rat, aprovizacija, privreda, glad, prehrana, namirnice, brašno, žito, krompir, kupus

TO SURVIVE THE WAR - FOOD TROUBLES OF THE POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1917

Abstract

The supply of food to the army and the civilian population during the First World War was a major problem for the Austro-Hungarian monarchy. Food shortages plagued the population of Bosnia and Herzegovina throughout the war, and the worst famine was in 1917. The pronounced problem with nutrition was a consequence of underdeveloped agriculture, which could not produce sufficient quantities of food even in peaceful times, so the deficit had to be imported. Although the authorities immediately after the outbreak of war took into their own hands the management of the most important articles of food, it quickly became clear that the supply and nutrition of the population would become one of the most important and difficult issues of the state. In the procurement of food and its distribution in the country through provisioning, the authorities faced numerous problems, such as insufficient and irregular transport, abuses, etc. However, its immediate consumers had the most trouble with provisioning. Due to the shortage of the most necessary foodstuffs, the population was forced to manage as best they knew how to survive. The most difficult situation, however, was in the passive parts of the country, where the people were dying of hunger.

Keywords

Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian monarchy, war, provisioning, economy, hunger, nutrition, provisions, flour, grain, potatoes, cabbage

Uvod

Svaki pojedinac, svaka zajednica, općina i država za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914-1918) imali su najviše posla oko prehrane stanovništva, jer je rat izazvao opći privredni poremećaj, nestašicu i bijedu. I u mirno doba, mada je bila izrazito agrarna zemlja, Bosna i Hercegovina morala je uvoziti živežne namirnice, jer je domaća proizvodnja bila nedovoljna. Dakle, pitanje ishrane bosanskohercegovačkog stanovništva, najvažnije pitanje svake zemlje, zavisilo je od uvoza. Ipak, prehrana stanovništva u miru zavisila je uglavnom od količine novca kojom se raspolagalo za njenu nabavku, dok je gotovo bilo pravilo da na tržištu ima dovoljno životnih namirnica, naročito najnužnijih: hljeba, krompira, kupusa, graha, pirinča, mesa, masti, kafe, šećera, soli itd. Međutim, odmah na početku Prvog svjetskog rata 1914. godine, Bosna i Hercegovina postala je neposredno ratno poprište, a njeni privredni i ljudski resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata. Zaveden je ratni režim privrede, što je uz ratna stradanja i razaranja izazvalo poremećaj u svim sferama života. Ratnim zakonima država je preuzela sve privredne poluge u svoje ruke. Nametnuta preorijentacija s tržišne na dirigovanu privredu odvijala se malo duže, jer se prelazak na ratni način rada nije mogao osvariti preko noći.¹

U prvim mjesecima rata u zemlji je bilo robe svih vrsta, koja se izdavala za vojne potrebe i prekomjerno prodavala civilnom stanovništvu.² Pojačana prodaja svakodnevno je smanjivala skromne zalihe, pa se brzo pokazalo da će prehrana civilnoga stanovništva postati jedno od važnijih pitanja za Monarhiju. Činjenica da se većina država nije ekonomski spremila za rat, jer su smatrale da će kratko trajati, pa su i državne rezerve bile nepopunjene. Domaća proizvodnja većim dijelom apsorbovana za podmirenje vojnih potreba, bila je nedovoljna da pokrije potrebe stanovništva. Ratna kataklizma skoro je zaustavila vanjsku trgovinu, jer je Austro-Ugarska tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj u početku vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom s Njemačkom i Rumunijom (do augusta 1916).³ Osim toga već u prvim ratnim sedmicama robni promet na zemaljskim željeznicama bio je gotovo potpuno obustavljen, a dozvoljavao se u ograničenom obimu samo za prijeko potrebne životne namirnice.⁴ Željeznica je bila od izuzetnog vojnog značaja i svi željeznički pravci, a naročito pruge u prifrontovskoj zoni, kao i one koje su se nalazile u pozadini, korištene su u vojne svrhe.⁵ Stoga su se vlasti suočile s izraženim problemom snabdijevanja životnim namirnicama civilnog stanovništva, ali i vojske.

Iskustvo s poremećajem u snabdijevanju iz prvih nekoliko mjeseci rata imper-

- 1 Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrostrugarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, 1987, 203-204; Salkan Užičanin, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata (1914-1918), *Historijska misao* 2, Tuzla, 2016, 71-72.
- 2 Govor zajedničkog ministra financija baruna Buriána o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XL, broj 295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 1.
- 3 Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 1, Sarajevo, 1. januara 1920, 8.
- 4 Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo, 1914, 511-516.
- 5 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Sarajevo, 1915, 4-5.

ativno su nametali državnu intervenciju, odnosno da vlasti preuzimu i upravljaju s najvažnijim artikloma ishrane. U tu svrhu bili su izdani ratno-privredni propisi o uređenju i kontroli potrošnje, o uzapćenju žetve i njezinoj podjeli. Zemaljska vlada, 3. augusta 1914, donijela je Zakon o racioniranom i veoma ograničenom snabdijevanju stanovništva životnim namirnicama, odnosno aprovizaciji,⁶ prema kojem je vršena racionalna raspodjela osnovnih životnih namirnica (brašna, hljeba, krompira, žitarica, šećera i dr.) na temelju dnevnih, sedmičnih, odnosno mjesečnih potreba.⁷ Od stanovništva je za vojsku, odnosno ratne potrebe, uzimana (rekvirirana)⁸ razna imovina, a naročito žitarice, tegleća marva i hrana. „Slobodno tržište ponude i potražnje zamijenila je totalna birokratizacija, odnosno, propisivanje i najmanjih detalja ekonomskog života je iznuđeno, s jedne strane, ratnim ciljevima, a s druge nedostatkom roba svih vrsta, čija raspodjela dobiva socijalnu funkciju aprovizacijom i maksimalnim cijenama. Proklamovani sistem koji se razvijao u etapama bio je, uz zadržavanje funkcija ‘slobodne’ trgovine prema novim pravilima podržavljene privrede, mješavina suprotstavljenih interesa u čijem je središtu ostajao krajnji potrošač.“⁹

Ustanove za aprovizaciju bile su opskrbne službe zadužene za organiziranu neposrednu nabavku, raspodjelu i prodaju prehrambene i druge robe široke potrošnje koja je nedostajala. Nabavku su vršile u zemlji i inostranstvu, a potom prodavale u određenim prodavnicama po maksimalno dopuštenim cijenama koje su bile znatno niže od tržišnih. U stvari, po gradovima i varošima obični trgovci, u javnosti poznatiji kao „gibiraši“, od države su dobijali monopol za dodjelu i raspodjelu redovnog, ali oskudnog mjesečnog sledovanja (gibire) stanovništva.¹⁰ Za svaku namirnicu bila je propisana mjesečna količina po osobi, a za kupovinu je trebala iskaznica. Kupovina u prodavnicama aprovizacije bila je otežana, jer je u njima većina stanovništva, zbog nižih cijena, nabavljala robu, pa su se stvarale gužve i čekalo u redovima. Namirnice su se mogle slobodno kupovati i na gradskim pijacama, ali po znatno višim cijenama.¹¹ To je ipak, bio ekskluzivitet onih s dubljim džepom. Dakle, aprovizacija nije podrazumijevala besplatnu podjelu hrane stanovništvu, nego njenu kupovinu po nižoj cijeni koju je određivala državna uprava. Ništa dakle, nije „bilo na poklon, ali je i takvo bilo tokom rata sve nedostupnije na tom kontrolisanom tržištu. Mobilizacijom privredno aktivnog stanovništva, odnosno muške populacije, ostao je veliki broj porodica u gradu bez ikakvih sredstava za život i bio je upućen jedino na novčane potpore koje je davala gradska opština.“¹²

Viškove hrane vlasti su rekvirirale, a izvoz iz zemlje bio je zabranjen bez poseb-

6 Aprovizacija (franc.), ograničeno ali garantirano snabdijevanje uglavnom živežnim namirnicama, najviše u vrijeme rata, ali i miru zbog oskudice prehrambenih artikala, kada se zavodi njihovo racioniranje i dirigitirana raspodjela (distribucija).

7 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, 19.

8 Rekvizicija (lat.), prisilno oduzimanje imovine privatnih lica i privrednih organizacija (hrane, stoke, motornih vozila, građevinskog materijala, robe i sl.) u ratne svrhe. Oduzimanje imovine vojska je vršila uz odštetu u novcu ili davanje potvrde o preuzetim predmetima.

9 Seka Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine*, Prilozi 46, Sarajevo, 2017, 105.

10 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, 2. izdanje, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998, 467.

11 Vladimir Geiger, Edgar Fabry, *Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu. Aprovizacija, 1914.-1918.*, *Numizmatičke Vijesti* 67, Zagreb, 2014, 89–90.

12 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 107.

nih odobrenja vojnih vlasti.¹³ Pojačana rekvizicija zbog nemogućnosti dobave živeži sa strane, ubrzala je nestašicu prehrambenih artikala, a naročito brašna.¹⁴ Zakonom od 7. decembra 1914. godine Zemaljska vlada bila je ovlaštena da, shodno ratnim uvjetima, preduzima neophodne mjere iz oblasti poljoprivrede, industrije, zanatstva, trgovine i snabdijevanja stanovništva.¹⁵ Desetinama posebnih zakona i naredbi, donijetih u prvom kvartalu 1915. godine, država je uredila opskrbu živežnih namirnica. Zakonom donijetim 29. marta 1915. vlasti su pitanje prometa žita i brašna uredile na način da su sve zalihe žita i mlinskih proizvoda bile stavljene pod zabranu slobodnog raspolaganja, odnosno prerađivanja, trošenja, poklanjanja i prodavanja bez dozvole vlasti. Također, bila je dozvoljena upotreba određenih količina žitarica za prehranu konja i sjetvu. Za prehranu su odmjerile potrošačku kvotu od osam kilograma brašna mjesečno po osobi u gradu, 10 kg na selu, a 12 kg za radnike na težim poslovima.¹⁶ Prema ovoj kvoti godišnje je za jednu osobu bilo potrebno 96 kg žita.¹⁷ U aprilu 1915. godine bile su uvedene iskaznice, cijele ili polovične, kojima je određeno 240 gr miješanog brašna ili griza ili 360 gr hljeba „po glavi“ na dan, ako se radilo o cijeloj kartici. Pravo na cijelu iskaznicu imala su domaćinstva koja nisu posjedovala nikakvih zaliha brašna i žita ili raspolagala samo s dva kilograma po članu.¹⁸

Blizina ratnih dještava osobito je otežala brigu oko prehrane, koja ni u mirno doba nije bila jednostavna, jer se zemlja, iz naprijed navedenog, sama nije mogla uzdržavati. Velike količine žitarica i druge robe morale su se uvesti iz drugih dijelova Monarhije, uglavnom Ugarske, ali dovoljna količina iz niza razloga nije se mogla namaći, radi čega je u nekim kotarevima došlo do nestašica i gladi.¹⁹ Zato je prije nego li u Austriji i Ugarskoj, Zemaljska vlada u Bosni i Hercegovini, naredbom od 3. decembra 1915, sve urede za opskrbu životnim namirnicama ujedinila u „Zavod za promet životnim namirnicama“ u Sarajevu, koji je bio podređen šefu privrednog odsjeka vlade.²⁰ Zavod je imao više ureda koji su osnivani u skladu s potrebama. Njegov osnovni zadatak bio

13 Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo, 1914, 511–516.

14 Prema pisanju historičarke Seke Brkljače, „već 7. avgusta 1914. komandant tvrđave izdao je proglas da je svako od ovih 20.000 stanovnika [Sarajeva] obavezan da obezbijedi hranu za 40 dana, što je ukupno iznosilo 400.000 kg brašna, 80.000 kg mesa, 80.000 litara mlijeka, 8.000 kg masti, 200.000 kg krompira i povrća i 4.000 kg kafe itd. Komitet za aprovizaciju brinuo se da se te količine nabave i već 15. avgusta izvještava Zemaljsku vladu o teškoćama za aprovizaciju grada. Kada se to sve preračuna po glavi stanovnika, puta godine rata, uz opasku da se na početku operisalo s opštim stavom da će rat kratko trajati, izbio je u prvi plan najvažniji problem grada u ratu, a to je bilo puko preživljavanje, odnosno pitanje ishrane ovisne o uvozu, kao pitanje svih pitanja.“ (S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 110).

15 *Glasnik zakona i naredaba za 1914*, 589.

16 Koliko se radilo o skromnim količinama dovoljno govori podatak da je prema nekim aproksimativnim proračunima stručnjaka za prehranu jedne osobe godišnje potrebno: 300 kg hljeba, 19 kg mesa, oko 116 litara mlijeka, 176 komada jaja, oko 5,5 kg masti, 65 kg krompira, 4 kg zelja i oko 7 kg šećera. (Josip Fleger, *Kruh naš svagdanji*, *Napretkova Božićna knjiga IV*, Sarajevo, 1937, 48).

17 Koliko je to bila skromna količina, najbolje potvrđuju podaci da je prosječna potrošnja u predratno vrijeme u Austriji iznosila 184 kg, a u Ugarskoj 187 kg žita. (Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Evropi*, Naklada „Naprijed d. d.“, Zagreb, 1997, 206).

18 M. Kujović, *Život u pozadini velikog rata*, 98.

19 Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode VIII/32*, Sarajevo 24. aprila 1918, 1.

20 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode VII/36*, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

je iznalaženje neophodnih zaliha hrane za civilno stanovništvo (žita, povrća, stoke, peradi, jaja i drugih namirnica), petroleja za rasvjetu i ogrevnog materijala, te njihova pravilna raspodjela nakon utvrđivanja realnih potreba. Raspodjelu je vršio nakon utvrđivanja viškova pojedinih artikala po kotarima, koje je otkupljivao i distribuirao u ona područja gdje je vladala nestašica. One namirnice kojih nije bilo u zemlji, Zavod je bio dužan da nabavi iz drugih dijelova Monarhije ili novoosvojenih područja po najnižim cijenama, a potom raspodjeli ravnomjerno, svakom stanovniku podjednako, uvođenjem tzv. potrošačkih kartica za raznu vrstu robe.²¹ Trgovačke, tehničke i finansijske agende Zavod je obavljao preko jednog bankovnog konzorcija.²²

Osiguranje privrednog života i prehrana naroda, neovisno od ratnih događanja i međunarodne situacije, bili su dakle, od eminentne važnosti okupacionim vlastima u Bosni i Hercegovini. Ratni zakoni bili su usmjereni u prvom redu na povećanje poljoprivredne proizvodnje, ali i drugim privrednim sektorima. Poljoprivreda na početku rata nije imala značajnijih posljedica. Poljski radovi i žetva 1914. godine uglavnom su uspješno završeni i pored nedostatka radne snage i tegleće marve.²³ Ukupna žetva najvažnijih žitarica, izuzev pšenice, bila je dobra.²⁴ Druge godine rata, tj. 1915. bilo je zasijano 82.110 ha pšenicom, 103.420 ha ječmom, 119.280 ha zobi, 261.640 ha kukuruza. Brojke zasijane površine naredne 1916. porasle su tako da je pšenicom bilo zasijano 97.100 ha, 114.150 ha ječmom, 126.190 ha zobi i 279.620 ha kukuruza, dok je 41,1% zemljišta ostalo nezasijano.²⁵ Ipak, obrađena površina 1915, za 30% prema podacima Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, bila je manja za 30% nego 1914, 1916. za 20%, 1917. za 50%, dok je 1918. godine bilo 60% manje neobrađenih ziratnih površina.²⁶ Pad agrarne proizvodnje, a posebno prinos žita, krompira i grahorica primarnih artikala ishrane, osjetile su se već 1915. godine.²⁷ Prinos glavnih žitarica 1915. bio je manji za 18.000 vagona nego 1914, 1916. 26.000, 1917. 32.000, a 1918. godine za 30.000 vagona.²⁸

Slabi žetveni učinci negativno su uticali na prehranu stanovništva. Nestašicu je pojačavala pojava velikog broja izbjeglica, koje su zbog ratnih dešavanja bile prisiljene da bez igdje ičega napuste svoje domove. Broj muhadžira iz Novog Pazara, te kotareva Višegrad, Čajniče, Foča, Rogatica i Sarajevo, prigodom dva bijega narastao je u jesen 1915. na oko 104.000.²⁹ Mnogi su, osobito prve zime, zbog nedovoljne potpore vlade, da bi preživjeli morali trošiti ušteđevinu koju su imali. Krajem juna 1916. godine vratila se većina muhadžira na svoja ognjišta što je dovelo do određenog olakšanja. Zemaljska vlada u tom pogledu morala se stalno boriti sa skoro nesavladivim teškoćama. Opskrba i promet bili su otežani, osobito od novembra 1915. do februara 1916, prigodom

21 Mina Kujović, Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915.-1918.), *Gračanički glasnik* XIX/34, Gračanica, 2014, 99.

22 M. Kujović, *Život u pozadini velikog rata*, 98.

23 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, 1.

24 Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode* VIII/32, Sarajevo 24. aprila 1918, 1.

25 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

26 Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo, 1963, 278.

27 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 1.

28 H. Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća SHS*, 278.

29 Uprava Bosne i Hercegovine u ratu, *Sarajevski list* XL/295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 2.

navala na Crnu Goru, kada je bilo rekvirirano mnogo željezničkih vagona, zbog čega je prevoz hrane za ugrožene krajeve bukvalno prestao.³⁰ Vlada je, da bi osigurala prehranu stanovništva, svu pažnju usmjerila na uvoz krušnih žitarica. Određene količine uspjela je uvesti iz Monarhije, Bugarske i do augusta 1916. iz Rumunije, ali je i to potom presahlo. Iako je Ugarska vlada doznačila 1916. godine 6.000 vagona krušnih žitarica, uvezeno je samo 4.000, zbog čega se aprovizaciona kvota za seosko stanovništvo morala sniziti na osam, a gradskog na šest kilograma žita mjesečno po osobi. Osim toga, vlasti su uspjele uvesti i nešto krompira, zelja, graha, ali u nedovoljnim količinama.

Pored nestašice, cijene hrane su divljale, naročito u prodaji „ispod ruke“, odnosno švercu, što je dovodilo do lančane reakcije. Bilo je strašno koliko su poskupile neke životne namirnice i artikli manufakturne robe.³¹ Nekonrolisan rast cijena vlasti su pokušavale ograničiti određivanjem maksimalnih cijena, istovremeno apelujući na građane da prijave nezakonitosti trgovaca.³² Poseban problem bio je rekviriranje žita uz znatno niže cijene od prodajnih cijena uvezenog brašna. Na to je upozoravala Trgovačko-obrtnička komora Bosne i Hercegovine tražeći od Zemaljske vlade da izvrši usklađivanje cijena uvezenog brašna s domaćim rekviriranim žitom. Naročito visoke cijene bile su prisutne u gradovima, gdje se prodavalo uglavnom uvezeno brašno. Cijene brašna ravnate su po kupovnim cijenama stranog brašna, kojima se još dodavao iznos od 4% za prevoz, vreće i drugo.³³ Rekvirirano žito, usljed nerodice, isključivo se koristilo za prehranu seoskog stanovništva i sjeme, zbog čega njegova cijena nije mogla utjecati na cijene uvezenog brašna u gradovima. Domaće brašno uopće nije dolazilo u bh. gradove, osim Bijeljine, Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Prnjavora i dr., koji su se nalazili u privredno aktivnim kotarevima.³⁴

Borba za „goli život“

Teško stanje u zemlji nije nastalo odjednom. Od početka rata stanovništvo je s prehranom imalo teškoća, suočavalo se s raznim restrikcijama, a s obzirom da većina nije imala uštedevine niti zaliha, stanje je protokom vremena bivalo sve teže.³⁵ Dolazak određenih količina hrane iz Rumunije u potpunosti je presahlo nakon 27. augusta 1916, odnosno njenog ulaska u rat na strani sila Antante. Bio je to težak udarac za Monarhiju, jer je Rumunija u prvim godinama rata igrala važnu ulogu u njenoj opskrbi žitom.³⁶ Na to se uz dvije nerodne ratne godine nadovezala neobično duga i oštra zima. Snijeg i led sprječavali su promet, ograničavali dovoz hrane, povećavali potrebu ogrjeva i slabili otpornost ljudi. Čitav svijet osjećao je posljedice rata i njegovu neumoljivu oštrinu. Bosanskohercegovačka javnost bila je upoznata s teškoćama zbog oskudice ogreva i

30 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

31 Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo, 1918, 27.

32 Maksimalne cene za Sarajevo, *Glas slobode* X/3, Sarajevo, 5. januara 1920, 3.

33 Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918, 27.

34 Isto, 26–27.

35 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

36 U fiskalnoj 1915/16. godini rumunske zalihe iznosile su 10 miliona metričkih centi žita. (H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 212).

životnih namirnica inih država.³⁷ Oskudicu hrane vlast je ublažavala aprovizacijom, koja je katkad bila namijenjena svima, ali je zbog nedovoljnih zaliha često dijeljena samo najugroženijim kategorijama i to u skromnim količinama.

Početakom 1917. godine *Sarajevski list* pisao je da tvrdnja „da za vođenje rata treba novaca i opet novaca, danas nije više tako ispravna kao prije. To se vidi već odatle, što države, koje su financijski najslabije, nijesu još dosada pomislile na mir radi oskudice novaca. Mjesto te stare poslovice, rekao bi čovjek da treba iznijeti novu, koja bi ovako glasila: ‘Za vođenje rata treba životnih namirnica, a nadasve žita’. Bez životnih namirnica ne možeš hraniti ljude na bojnopolju ni one na domaćem ognjištu. Ako je ta nova riječ ispravna, tad ne izgleda nevjerovatno, da bi glad mogao ratu učiniti kraj.“ Opskrba s najvažnijim životnim namirnicama na početku 1917. u Bosni i Hercegovini bila je zapala u kritični stadij, jer su domaće zalihe bile skoro potrošene, a nabavka dovoljnih količina iz inostranstva nije bila moguća. Teško stanje nije bilo svugdje jednako. U tuzlanskom, banjalučkom, te dijelovima travničkog i bivačkog okruga u kojima je bilo privredno aktivnijih kotareva, situacija s prehranom bila je nešto bolja, vjerovatno i zato što su u potpunosti ili dobrim dijelom bili bolje saobraćajno povezani. Najteže je bilo u Hercegovini i istočnoj Bosni, jer su ti krajevi najteže osjetili posljedice rata.³⁸ Teške životne prilike koje je narod preživljavao bivale iz dana u dan teže, pa se stanovništvo pitalo „kako izaći na kraj i prehraniti obitelji. Kad koga upitaš, što mu fali, otegne ti nabrajati čitulju bez kraja i konca (...) [a] mnogih životnih namirnica“ samo što je dotjecalo.³⁹

Organi vlasti različitih nivoa i provenijencije, početkom 1917, izvještavali su Zemaljsku vladu o katastrofi koja je zahvatila zemlju usljed nestašice hrane i gladi. I vladini izvještaji za mart i april 1917. pokazivali su očajno stanje, naročito u mostarskom (Bileća, Čajniče, Foča, Gacko, Trebinje, Višegrad) dijelovima travničkog (Glamoč, Livno) i sarajevskog okruga. Prema zvaničnim izvještajima kotarskih i okružnih vlasti, situacija sa ishranom bila je složena i „jedino rano prispjevanje povrća i divljih zeljastih biljaka su donosili izvjesnu nadu u poboljšanje ishrane.“⁴⁰ Krajem februara 1917. žandarmerija je izvještavala o više smrtnih slučajeva usljed gladi. Zemaljski poglavar Stjepan baron Sarkotić, 15. marta 1917, apelovao je na šefa careve vojne kancelarije Merterera da izdejstvuje hitno slanje hrane, jer su dnevno umirale 3-4 osobe od gladi. U apelu je zaključio da se zemlja nalazi na izdisaju i ukoliko se hitno ne interveniše da će za mjesec dana polovina naroda pomrijeti od gladi.⁴¹ Određene količine brašna stizale su ugroženima, ali u nedovoljnim količinama. Za tri godine rata stanovništvo je bilo slabo, iznureno i borilo se za goli život.⁴² Smrtni slučajevi usljed gladi bili su česta pojava. Mada su u zvaničnim komunikacijama vlasti pisale o smrtnim slučajevima od gladi, dugo im je trebalo da to javno priznaju. Zemaljski poglavar Sarkotić tek je 2. au-

37 Teška vremena, *Sarajevski list* XL/46, Sarajevo, 15. februara 1917, 2.

38 Апровизација источне Босне, *Glas slobode* VII/21, Sarajevo, 24. oktobra 1917, 3.

39 Štedimo! *Sarajevski list* XL/4, Sarajevo, 4. januar 1917, 3.

40 Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 203; Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX/1957*, Sarajevo, 1958, 20.

41 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 203.

42 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

gusta 1917. javno obznanio da broj umrlih od gladi, po žandarmerijskim podacima, ne prelazi dvije stotine i da je najviše slučajeva registrirano u istočnim krajevima zemlje.⁴³

Na početku 1917. godine vladala je napeta situacija oko snabdijevanja između civilnih i vojnih vlasti, ali i pojedinih dijelova Monarhije. Koliko je kriza bila ozbiljna potvrđuje činjenica da su krajem 1916. godine osnovani austrijski i ugarski središnji uredi za opskrbu hranom. Nedostatak koordinacije i hitnost problema s nedostatkom hrane, naročito nakon ulaska Rumunije u rat, potakli su Cara da 27. februara 1917. ustanovi Zajednički komitet za hranu čije vođenje je povjerio general-majoru Ottokaru Landwehru. Uprava je povjerena licu koje je potjecalo iz vojne uprave kako bi ta ustanova što bolje ostvarila svoje ciljeve. Vladar je neposredno nadgledao njegov rad, a general Landwehr nije imao ovlaštenja budući da je predsjedavao samo informativnim dijelom. Kao i do tada odluke o koordinaciji i opskrbi Austro-Ugarske u cjelini, donosilo je Ministarsko vijeće.⁴⁴ Do osnivanja ovog tijela nije bilo jedinstvenog rješavanja problema ishrane u Monarhiji. Novoformirani Komitet trebao je biti posrednik za prehranu između vojske i civila, odnosno između vojnih i civilnih službi nadležnih za pregovore i nabavke iz inostranstva. Dotadašnja iskustva iz praktičnog života pokazala su potrebu da se uvede što je moguće uža veza među pitanjima ishrane zaleđa i opskrbljivanja vojske. Upravnik kome je povjeren Ured za narodnu ishranu, bavio se kao šef opskrbnog odjeljenja vrhovnog vojnog zapovjedništva, ne samo svim poslovima opskrbljivanja vojske na polju, već i pitanjima ishrane u zapremljenim „neprijateljskim krajevima“, uslijed čega je dobro poznao probleme o ishrani zaleđa. Po preuzimanju dužnosti predsjednik Zajedničkog komiteta dobio je stolicu i glas u Ministarskom vijeću, pa je tako mogao u svim poslovima narodne ishrane odmah i neposredno stupiti u dodir s ministrima i na taj način obezbijediti uredu, kome je bio na čelu, energičnu saradnju ministara u onim pitanjima, koja su, pripadajući resornom području pojedinih ministarstava, bila u vezi s problemima ishrane.⁴⁵ Nakon ličnog obilaska i upoznavanja s teškim stanjem u Bosni i Hercegovini, Landwehr je zaključio da je u brdskim krajevima stanovništvo gladno i da mu hitno treba pomoć. Na njegovu intervenciju ugarska vlada osigurala je dnevnu isporuku od 15 vagona žita.⁴⁶

Četvrtu godinu rata narod Bosne i Hercegovine je s besprimjernom strpljivošću i požrtvovanjem podnosio tešku oskudicu i živio s manjim obrokom hljeba nego i jedan drugi narod Monarhije. Od januara do aprila 1917. moralo se preživljavati bezobzirnom rekvizicijom od seljaka, kod kojih je još bilo nekih zaliha hrane. Stanovništvo u Hercegovini i Krajini, te u istočnim kotarevima srednje Bosne, koji su neposredno trpjeli posljedice rata, bilo je prisiljeno da već u januaru posegne za krompirima za sađenje i sjemenskim žitom,⁴⁷ tako da za narednu godinu nije bilo ni sjemena. Krompir je poslije brašna bio najvažniji artikal za prehranu, ali je do Prvog svjetskog rata stanovništvo malo pažnje polagalo kulturi krompira, iako je njegovo sađenje bilo vrlo korisno, rentabilno, a žetva obilna. Tek je u ratu narod počeo uviđati njegovu važnost

43 Aproximacija, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 2.

44 H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 211–212.

45 Narodno gospodarstvo. Austrijski ministar za narodnu ishranu, *Sarajevski list* XL/6, Sarajevo, 6. januar 1917, 4.

46 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 205–206.

47 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list* XL/207, Sarajevo, 23. augusta 1917, 4.

u prehrani.⁴⁸ Poslije krompira dolazio je kupus, dok je na grah sirotinja već bila i zaboravila. Ali bez kupusa i krompira nije mogla ni zamisliti da će preživjeti.⁴⁹ Sarajevskoj sirotinji bundeva je pretežno bila glavna hrana, jer je prema cijenama drugih artikala bila prilično jeftinija.⁵⁰ I većina Tuzlaka hranila se bundevama do kasne zime 1916, a pod konac zime nestalo je svega.⁵¹ Živjelo se od davanja iz usta u usta, a o nekom sistematskom aproviziranju nije bilo ni govora. U aprilu je došlo nešto žita od zaplijenjenih količina u Rumuniji. Ali u maju je bilo jasno da se sa postojećim zalihama ne može izaći, jer je i uvoz iz Rumunije potpuno stao, pa su vlasti ionako skromnu kvotu brašna morale umanjiti.⁵² Zbog pothranjenosti, broj mrtvih tokom maja bio je sve veći. Prosječno je mjesečno po osobi trošeno 2-3 kg brašna. Ako se uzme u obzir i činjenica da je valjalo opskrbiti potpunim i povišenim obrokom stanovništvo većih gradova, te radnike ratne industrije, onda je za ostali gladni narod i prosječni obrok od 2-3 kg znatno smanjivan.⁵³ Da bi se mogla izdavati i ta „gladna kvota“ za cijelu državu, dnevno je bilo potrebno 330 vagona žita, a otpremano je samo 17 do 20 vagona.⁵⁴ Vlasti su uspjele osigurati dnevno 4 do 6 vagona žita od ugarske vlade, koja je, inače, tokom rata uvijek pomagala, ali su uglavnom slati u Hercegovinu gdje je stanje bilo kritično.⁵⁵ U proljetnim mjesecima česte pojave bile su krađe i neovlašteni upadi u tuđe bašte radi branja zelenog luka i drugog ranog povrća.⁵⁶ Vlasti su 1917. godine jedan dio izvoza šljive iskoristile za nabavku hrane. Od cjelokupno ostvarenog izvoza suhe šljive te godine, bilo je izvezeno u Monarhiju 200 vagona, odakle je prema ugovoru trebalo kao kompenzacija da se uveze 415 vagona krompira iz Galicije i 200 iz Ugarske. Od toga je međutim, uvezeno samo 292 vagona iz Galicije i 94 iz Ugarske.⁵⁷

Sarajlija Munir Šahinagić u svojim sjećanjima navodi da je 1917. u Sarajevu svega nestalo i da je

ostao tek go, izmučen, ustrašen život (...). Brašna već nestaje, vlasti uvode 'brotkarte', srca se stežu pri jezivoj pomisli na dolazeću sablast gladi, ruke grčevito, ljubomorno kriju ostatke žita i brašna u trapove i podrumne. Doći će, kažu, opet 'rekvizicija', a ona što zateče, to ne ostavlja. Problem života je: preživjeti. Glad crnim stijegom maše nad Sarajevom gradom, koji je prije tri četiri ljeta stenjao od obilja. (...).⁵⁸ U nastavku je naveo da su se strugali po hambaru posljednji ostatci brašna i da teže „nije bilo od postanka, kao sad, u najcrnijoj godini rata, koji proždrije živote najkrasnijih sinova Herceg Bosne, kad nad zemljom našom blagoslovljenom nekad, sablast crne gladi svojim stijegom vihori (...). Šta ćemo. Rat je rat. Nekom rat, nekom brat. (...)

48 Prema svjedočenju jednog vladinog službenika u zimu 1916. godine rekao mu je „jedan težak, da se boji, da će još dotle doći, da će narod morati jesti krumpir.“ (Zemaljska konferencija o prehrani, *Sarajevski list* XL/265, Sarajevo, 3. novembra 1917, 3).

49 Prehrana naroda, *Glas slobode* VII/16, Sarajevo, 6. oktobra 1917, 1.

50 Šta jede siromašni narod?, *Glas slobode* VII/32, Sarajevo, 1. decembar 1917, 3.

51 Aprovizacije Tuzle, *Glas slobode* VII/18, Sarajevo, 13. oktobra 1917, 3.

52 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list*, 4.

53 Put odaslanstva vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/59, Sarajevo, 16. marta 1918, 3.

54 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list*, 4.

55 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 204.

56 Kradljivci zelenog luka, *Sarajevski list* XL/171, Sarajevo, 8. jula 1917, 4.

57 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

58 Munir Šahinović – Ekremov, *Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja, Narodna uzdanica*, Kalendar za godinu 1934. (1352-1353. po hidžretu), God. II, Sarajevo, 1933, 134.

Niko nema ni škramke brašna u kući. Carevina izdala 'brotkarte', pa ako ne misliš crknuti od gladi, valja ti ranom zorom pred 'aprovizaciju', da uhvatiš mjesto, i to ako imaš 'brotkarte', ako nemaš, onda crkni, carevini je to svejedno. Dvadeset dekadrama brašna dnevno na odraslu glavu. Ranom zorom čitavu ulicu varoš pritisnule žene i djeca, ljudi i nema, ginu na bojištima za cara. Policisti na ogromnim konjima 'drže red'. Slomljene ruke ili noge, razbijena glava policijskim korbačem obična pojava; sve za dvjesta grama brašna. Bezbroj žena čami od zore do mraka i čekaju da carevina da pola kilograma kukuruznog brašna i šaku soli. Nabraće po grobljima koprive i kad se brašno i kopriva obare, jesti će da ostanu u životu. Drugog nema. Glad.⁵⁹

Državne vlasti uporno su pokušavale iznaći rješenja kako bi pomogle stanovništvu, ali je ta pomoć bila jako skromna. Sumoran opis stanja u Hercegovini pruža jedan izvještaj školskoga odbora Narodne osnovne škole u Rasnome u kojem je navedeno da

ono zemlje, što se je uz teški napor mogao obraditi, uništila (...) suša tako da većina naroda nije mogla ni sjeme, a kamo li što drugo uhvatiti, da sebi glad utiša. Lanjska godina bila je nerodna, ova sada svaku mjeru završila, jer evo 5 mj. kako kiša nije pala, te ne samo da je trava iz korjena usahla, već se je i šumsko drveće gotovo sve posušilo, da jednom riječju sav kraj izgleda kao nepregledno more pržine.

D. Prihod od kojeg smo dosadašnjih godina mogli izdržavati sve svoje i još što zbaciti, bio je duhan. No suša je i njemu tako naškodila, da mjesto prijašnjih stotina i hiljada kvintala, što je narod ovog rajona predavao državi, ove godine, prema procjeni, jedva će dati kojih 40 kvintala.

E. Blago koje nam je davalo hranu, odjeću i obuću zemlju uzdržavalo, napola je smaknuto. Što će biti ove god., po sebi se razumije: smiči, smiči, dok i tebe nestane. Kada nestane blaga, nesta svega i po nas i po zemlju.

F. Pošto ne imamo dovoljno hrane, a moralo se izdurati uopće, spali smo na određenu mjeru žita tj. kvarbe. Ti su se dijelili kako se kome tjelo i svidjelo, te da ne bijaše blaga, trave i divijeg zelja zasigurno bi poskapali od gladi. I tako je u prošloj godini – vidi kroniku rimkt. Žup. Ureda u Rasnu, 16+2 osoba umrlo od gladi. Ako se i ove godine bude tako davati, onda nam ne preostaje drugo van redom (...) umirati.⁶⁰

O prehranbenim nedaćama stanovnika Hercegovine, korisno svjedočanstvo ostavio je i izvjesni Stipo Marković, koji je tokom Prvog svjetskog rata službovao u Trebinju i Mostaru. Iako su državni činovnici imali privilegirani položaj, Stipo navodi da su se on i njegova obitelj napatili.

Dobivali smo na karte iz aprovizacije brašno, šećer i ostalo, ali daj Bože, da je i tog doteklo. Više puta me je pokojna supruga dočekala plačući. Čekala je u redu na brašno ili šećer po 3 sata i kada dođe do nje ili blizu do nje, sveg je nestalo. A vidjela je, kako se nekima daje kroz prozor, ili druga vrata, nekima se dodaje preko reda, za neke se ostavlja u sanduk ili pod sto itd. Prigovori i protesti nijesu koristili, jer, i ako

59 M. Šahinović, *Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja*, 135–139.

60 Šimun Novaković, *Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, Zborniku radova: 100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917–2017)*, Mostar, 2020, 23–24; Agneza Szabo, Josip Šilović, voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvog svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.

su nekad policajci bili prisutni, šutjeli su i nijesu smjeli – valjda iz vlastitog interesa – prigovoriti svemoćnim djelateljima. Rat je, i sila ima prvenstvo. Pravda je bila gurnuta u stranu.

Najviše se dijelilo kukuruzno i proseno brašno i to po 6-8 nedjelja samo proseno ili samo kukuruzno. Bijelo smo vidjeli samo, kako se vozi u menaže i tobože za vojsku. A čuli smo, kako su neki i potajno dobivali po koju vreću. Mati mi je imala slab želudac i nije mogla kukuruzova prokuhati, te je toliko oslabila, da je brzo iza rata preminula, a i supruga mi se razboljela. Kad mi je jedan mladi rodoljub o Uskrsu dao 1,5 kg bijelog brašna, bilo mi je kao da mi je dao toliko zlata. A budući da smo uopće premalo imali brašna kukuruzova ili prosena, tražio sam i kupovao sijerkova i s njime miješao. Tako je bilo i s mesom. Ustao bih u 4 sata izjutra i čekao pred mesnicom, pa nakon 2-3 sata čekanja, vratio bih se prazan, jer je mesa nestalo. Ni druga se hrana nije mogla dobiti. Mlijeko, vrlo rijetko i slabo, grah, jaja i sir nikako, krompir rijetko, a ljeti smo najviše dobivali tikvu i tu kuhali ručku i večeri. I ugaj i drva su se teško i skupo dobivali, a za odjeću i obuću ne treba ni govoriti. Ta je bila jako skupa. Cijene su neprestano skakale. Tako je dakle bilo kod mene, iako sam bio činovnik i imao stalnu plaću. A kako je bilo istom onima, koji nijesu imali ni novaca, ni marve, ni muških glava kod kuće? Mnogima je otac ili hranitelj bio u vojsci i poginuo, ili se uopće nije ni znalo je li živ ili mrtav.

U općinskom radu u Mostaru bili su zarobljeni Rusi. Dakle naši, Slaveni, a bili su blijedi i koštunjavi kao smrt svi bez razlike. A onaj, koji je za njih ‘fasovao’ hranu, bio je rumen i debeo, a govorilo se da je on ‘rusko brašno’ i prodavao i rodbini davao. A vojnici, najviše naši Dalmatinci, koji nijesu bili na fronti, bili su također gladni i ispijeni, jer im je hrana bila prerijetka. Sve se kralo i prodavalo, ili svojim kućama odnosilo. Stog sam ih često vidio, kako prekopavaju smetlište, pa traže košpice od šljiva, da ih tuku i jedu, a pred mehanama traže kosti, da ih oglođu. Natječu se sa psima. A kada se travke u rano proljeće iz zemlje pokažu, čitavo polje oko Mostara oživi, pa vojnici, žene i djeca ‘piljaju’ (nožem vade) razno bilje, pa ga vojnici odmah kuhaju u svojim šalicama bez ikakove masti ili začina i jedu bez kruha, jedino, ako bi u nj ubacili koje zrno soli. Žene i djeca nose ga kući, da ga sa svojim podijele. Bilo je više puta i svade i tučnjave radi te trave. (Čuo sam da se je tako radilo i u zapadnoj Bosni i Hercegovini, osobito u krševitim krajevima). Žita se u okolici rijetko gdje vidjelo, a ako ga je bilo, onda se i predobro čuvalo i što prije poželo. Ljeti nije bilo ni trava, jer je sve izgorjelo od prevelike žege, a ono nešto vinograda i vrtova dobro se čuvalo.⁶¹

U gradu Tuzli često se dešavalo da krušne karte kod sirotinje propadnu jer cijele sedmice nije bilo brašna. Stanovništvo se prehranjivalo krompirom i bundevama, uz visoke cijene. Gotovo prva tri mjeseca 1917. jela se sama kukuruza, jer nije bilo „ni drama kakvog drugog brašna. Osim toga nije se ni toga davalo po 1.40 kg na osobu nego 1.15 kg“, a ostatak se namirivao s grahom ili prosom. Krompira nije bilo dovoljno ni za sisanje. Gradska aprovizacija bila je razdijeljena u tri stana i to za muške, za žene i za muslimanske žene, ali kad brašna nije bilo po nekoliko dana navala je bila strašna kao i glad. „Po policajnom nekom uregjenju možeš upravo čekati dva dana dok ti dogje reda da dobiješ, ko ne bi novca imao da kupi šta drugo mogao bi umrjeti dok ti dogje reda,

61 Stipo Marković, *Sretna Bosno, Napretkova Božićna Knjiga*, Sarajevo, 1940.

jer za gospodu nema reda, oni na neke konsignacije fasuju i mogu odmah dobiti. Trefi se počesto da se daju na tri ili četiri dana pa onda po dva tri dana u efit dangubi dok dobiješ ono dvije tri kile brašna. Obično se daje brašno za četrnaest dana odjednom, kad ima. Počelo se je davati sada neko raževo ili ječmeno brašno ali gospoda preko svega vremena su imali bijelog brašna, pa i nule.⁶²

Putujući kroz Pale jula 1917. godine jedan putnik zabilježio je da je u dvorištu neke kuće zapazio trinaestero djece koja su se nečemu radovala. To ga je zainteresiralo pa je odlučio da vidi o čemu se radi. Prišavši blizu primjetio je vatru nad kojom je visila jedna velika posuda u kojoj se kuhala kopriva, koju je domaćica mijesila drvenom kašikom. Kada je upitao djecu da li imaju hljeba odgovorili su mu da mjesec dana nisu dobili brašno, a i kada su dobijali nije bilo više od pola kilograma po osobi.⁶³

Na skromne količine hrane koje su dijelile stanovništvu vlasti su stalno uvodile dodatna ograničenja i restrikcije. Polovinom februara 1917. godine Zemaljska vlada izdala je naredbu o ograničenju potrošnje mesa i masti. Naredbom je odredila da se meso, sirovo ili priređeno (kuhano, pečeno, sušeno, soljeno itd.), smije prodavati samo pet dana u sedmici, kao i jela od mesa koja su sasvim ili djelomično bila napravljena od mesa. I u privatnim kućama smjelo se samo pet puta sedmično jesti meso ili jela koja su sasvim ili djelomično napravljena od mesa. Pod mesom se podrazumijevalo sve ono što se moglo jesti od goveda, teladi, peradi i divljači, potom mesne konzerve, sušeno meso (pastrma), suhe butine (šunke), te također i kobasice uz neke izuzetke. Pod ovu zabranu nije spadala pretilina (salo) svježa ili rastopljen, slanina bez mesa, krv, mezag iz kostiju, mesna čorba, te one vrste kobasica koje je posebno označavala zemaljska vlada, a koje su se pravile od krvi ili od unutrašnjih dijelova zaklane stoke. Niže politička vlast morale su odrediti dane kada se nije smjelo prodavati niti jesti meso i mesna jela. Ograničenja su također važila za gostionice i zavode gdje su ljudi jeli izvan svojega kućanstva.⁶⁴

Oskudica žitne hrane i ostalih životnih namirnica, međutim, prisiljavala je narod da jede više mesa. Predsjednik Trgovačko-obrtničke komore Nikola Berković, na jednoj sjednici Komisije za promet velike i sitne stoke, održanoj oktobra 1917. u Sarajevu, izjavio je da je zbog oskudice narod morao pribjeći većoj potrošnji mesa i da će ga u većim količinama trošiti i nadalje. Zatražio je od nadležnih da provjere koliki je godišnji prirast stoke da bi se potreba pokrivala s prirastom, kako se ne bi u potpunosti uništio stočni fond.⁶⁵ Međutim, stanovništvo je iz nužde ili uputom same zemaljske vlade nekontrolirano klalo stoku, da mesom nadoknadi manjak u drugoj hrani.⁶⁶ Po izvještaju kotarskih ureda u zemlji je 1917. godine proizvedeno 63.963 kg bravljeg, 46.183 kg goveđeg i 114.918 kg svinjskog suhog mesa. Za 182.064 kilograma proizvedenog suhog mesa zaklano je oko 6.596 sitne marve, 577 goveda i 5.745 svinja. Zbog velikih navala na mesnice vlasti su uvodile ograničenja kupovine dnevne količine mesa. Ovo se više odnosilo na one s dubljim džepom koji su mogli kupiti mesa koliko

62 Aprovizacija u Tuzli, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

63 Kako naš narod živi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

64 Ograničenje potrošnje mesa i masti, *Sarajevski list* XL/53, Sarajevo, 22. februara 1917, 2.

65 Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, God. XL, broj 227, Sarajevo, 17. septembar 1917, 3.

66 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine, K-1, omot br. 11. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH*.

su htjeli, dok su siromašni molili ispred klaonica da im se da besplatno krvi. Primjetno je bilo da podređene oblasti nisu izvršavale naredbe zemaljske vlade koje su štatile stanovništvo od privredne štete. Naime, nije se pazilo da se poštede od rekvizicije i klanja volovi iz jarma, oteljene krave i druga najpotrebnija stoka. Radi suzbijanja nekontroliranog klanja stoke u nekoliko kotareva uvedeni su nadzornici za promet blagom, koji su se pokazali veoma učinkoviti.⁶⁷

Iako je nad svakom pisanom riječi kao Demaklov mač visila cenzura, vlasti, ipak, nisu mogle sakriti da je narod bio gladan i da je to strpljivo podnosio. U javnosti se polovinom 1917. počelo sve slobodnije pričati i pisati. Do popuštanja medijskih stega i do izvjesnog oživljavanja političkog života došlo je zahvaljujući specifičnim međunarodnim događajima i promjenama na vrhu Monarhije, usljed čega su ponovo počeli izlaziti i neki listovi.⁶⁸ Štampa je pisala da bosanska djeca gladuju i da je situacija s prehranom u istočnoj Bosni užasna. Iz tog vremena „datira u Rogatici groblje umrlih od gladi, kad su mnogi jeli ‘hljeb’ pravljen od samljevenog kočanja i ljeskove rese. Žara, zelje zvano masnik, jedna vrsta divljeg štira, kao i gorušice (urodica žita) bili su redovna hrana izgladnjelom stanovništvu po selima.“⁶⁹ U jednom članku izašlom u *Bosanskoj pošti*, koji je prenio i *Glas slobode* 4. augusta 1917, nepoznati autor, koji je po svemu sudeći bio u bliskoj vezi s bosanskohercegovačkim građanskim političkim krugovima, iznio je stajalište da nijednom narodu u Monarhiji izdržavanje nije bilo teže. Istakao je žalosnu činjenicu da je bilo više slučajeva smrti zbog gladi, mada se nije moglo „govoriti o (...) više hiljada.“ Kritkovao je ugarsku vladu što nije davala dovoljno za prehranu Bosne, iako je njeno stanovništvo „kako na frontu tako i u pozadini izvršilo svoju dužnost prema caru i carevini na takav način, kao jedva koji drugi narod monarhije. (...) Bosanski vojnik, bio on Musliman, Hrvat ili Srbin, veli dalje, borio se svugdje gdje je postavljen takvom hrabrošću i lavovskom smjelošću da je izazvao divljenje svih faktora, sve do najvišeg ratnog Gospodara (...) ali sve to nije ga moglo spasiti od teške oskudice i gladovanja mada je plodna i bogata Hrvatska i Ugarska tako blizu.“⁷⁰ Autor gornjeg članka na kraju je pitao da li je za slabu pomoć kriva samo ugarska vlada i dodao da je dobar dio krivice ležao i na bh. upravi. U situaciji kada je narod teško oskudijevao, mjestimično gladovao, pa čak i umirao, prema tvrdanjama člankopisca, bila je potrebna brza pomoć i energičnija reakcija nadležnih. Radilo se dakle, o borbi za goli život i hitnoj potrebi da se narod u skladu s mogućnostima zaštititi od gladi, rekvizicije i velikih tereta.⁷¹

Stariji su nekako uspjeli preživjeti zimu i proljeće, ali su neishranjeni i obesnaženi dočekali ljeto 1917. godine. Međutim, njihova malodobna djeca koja su veći dio svoga kratkog života bila izložena raznim oskudicama i bez kore „svakdašnjeg“ hljeba bila su životno ugrožena. Savremenici su zabilježili da je zbog oskudice, gladi i raznih bolesti

67 Zasjedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/107, Sarajevo, 18. maja 1918, 2.

68 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 103.

69 Grupa autora, *Rogatica*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1966, 80-81.

70 Bosanski problemi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 1. Ovdje je potrebno napomenuti da je sredinom januara 1918. ukupni opseg opskrbe koju je Ugarska u 1917. dala Austriji, Bosni i Hercegovini i vojsci iznosila 12,7 miliona mtc žitarica, a u svojim skladištima imala zalihe od samo 2,3 miliona mtc, što je bilo jedva dovoljno za opskrbu njena stanovništva. (H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 215).

71 Bosanski problemi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 1.

nastao veliki pomor u narodu. Stradahu osobito mala deca. (...) Stanje bijaše očajno pod zimu 1916/17. godine, što ni najstariji ne pamte, natera glad mnoge porodice, čitava sela i krajeve, osobito u Hercegovini i zapadnim delovima Bosne, u Krajini, da se u masama raseljavaju. Započe strahovita seoba naroda u najgore doba, pod zimu. Krenuše povorke bednika, po 200 do 300, kao čopori zajedno, noseći sobom zadnju zleudu imovinu: koji pokrovac, šaku dve brašna od krušaka, žira, kljenove kore ili mekinja – kolevke sa decom. Bogoradeći i proseći, kretahu se od sela, a smrt, redovni pratilac, beležaše njihove tragove. Na sve strane razlegaše se vrisak i kletva iznemoglih staraca i žena i plač gladne, gole i bose, do kraja iznurene, dece.“⁷²

Prilog 1. Stanje hercegovačke djece koja su slata na prehranu.

Slika preuzeta iz: *Kalendar Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva Prosvjeta za 1927.*

Kada je prehrambena kriza bila na vrhuncu, a vlasti nisu mogle osigurati dovoljne količine hrane, da bi se spasila najugroženija kategorija – malodobna djeca iz ugroženih krajeva (Hercegovina), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu rado je prihvatila poziv Središnjeg odbora za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika u Zagrebu da proširi svoje djelovanje i organizira izmještanje i smještaj bosansko-hercegovačke djece u sjeverne hrvatske krajeve, prije svega u Slavoniju i Srijem, te u jugoistočne dijelove Ugarske – Baranju, Bačku i Banat. Organizirani su odbori za izmještanje djece i u drugim mjestima, s jedne strane odbori za prikupljanje i otpremanje, a s druge za primanje. Od jula 1917. do 10. septembra 1918. godine bilo je smješteno na prehranu 16.340 djece i to: Bosne i Hercegovine 12.270, Istre 2.114, Dalmacije 1.585, Slovenije 380. Od toga bilo je 8.843 katoličke, 7.375 pravoslavne i 131 islamske vjeroispovijesti. Iz Bosne i Hercegovine bilo je 7.234 pravoslavnih, 4.905 katolika i 131 musliman. Značajan broj djece tako je smješten na prehranu kod bogatijih ljudi: građana i seljaka navedenih krajeva i bio spašen od sigurne smrti. Poslije rata djeca su se najvećim dijelom vratila nazad svojim kućama. Jedan broj ostao je u svijetu i tu završio određene škole i zanate.⁷³

⁷² Jedna desetogodišnjica, Kalendar СПКД Просвјета за 1927, Сарајево, 1928.

⁷³ Опширније о томе видјети у: Једна десетогодишњица, *Календар СПКД Просвјета за 1927*, Сарајево, 1928; Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjet-*

Muke s aprovizacijom

Nestašica i glad harali su zemljom, ali su ipak, u najtežoj situaciji bili siromašni slojevi stanovništva koji su teško uspijevali doći do novca za kupovinu hrane pogotovo „na crno“.⁷⁴ Također, nisu imali ni druge robe koju bi mijanjali za hranu, jer se tokom rata sve više osjećala rastuća ekonomska iscrpljenost i nedostatak roba, a trgovina obavljala naturalnom razmjenom dobara, među kojima su hrana i duhan imali prvorazredan strateški značaj.⁷⁵ Robna razmjena zadnjih godina rata postala je dominantna, jer su rast cijena i nemilosrdna rekvizija na svim privrednim poljima opustošili i seosku i gradsku privredu.⁷⁶ Zato je pitanje aprovizacije i njeno uređenje za manje imućne slojeve stanovništva bilo pitanje života i smrti.⁷⁷ Međutim, u organizaciji prehrane koju je vlada organizirala putem aprovizacije, pored svih karti za životne namirnice i sistema koji su trebali ujednačavati život svih ljudi, bijeda nije bila jednaka za sve. „Obični ljudi“ od početka rata hranili su se ispod minimuma koji je bio potreban za fizičko održanje života i vodili borbu da ne umru od gladi. Ti slojevi društva sa strahom su dočekivali svaki novi dan. Zebnja je bila najveća u pasivnim krajevima i mjestima i onim naseljima koja su bila saobraćajno izolirana i bez dovoljno transportnih sredstava. Javnost je na početku 1917. postavljala pitanje da li će se uspjeti prehraniti istočni krajevi zemlje, Hercegovina, veće varoši, pa i gradovi, uključujući i glavni grad Sarajevo?

Aprovizaciju u zemlji vodili su vladini činovnici i narod nije imao uvida u njihov rad. Vlasti su dakle, bile odgovorne za lošu aprovizacionu politiku, kao i razne zloupotrebe i nečasne radnje njenih činovnika. Između ostalog, vlastima se spočitavalo da činovnici i imućniji slojevi društva dobijaju bolje i redovnije brašno i druge namirnice. Zbog protekcionističkih postupaka vlasti, stanovništvo je bilo nezadovoljno, tako da su na adresu vlade iz svih mjesta i krajeva stizale tužbe i protesti.⁷⁸ Zanimljivo je da protesti nisu bili upereni protiv same aprovizacije uopće, nego protiv ljudi, odnosno službenika koji su je provodili. Nezadovoljstvo dakle, nije bilo u tolikoj mjeri zbog nestašice životnih namirnica koliko zbog nepoštenog manipulisanja s njima. Tražila se uglavnom pravednija podjela postojećih zaliha, a najodlučnije protestovalo protiv privilegija i protekcija.⁷⁹

skog rata, Slavonski Brod, 2008; Andrija Nikić, *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916-1919)*, Duvno, 1974; Hrvoje Malčić, Mislav Gabelica, Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, (ur. S. Tadić, M. Šakota), Zagreb, 2009, 229–272; Mina Kujović, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 2010, 35–48; Vlado Puljiz, Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu (Osvrt na socijalne i gospodarske prilike, uzroke gladi i ulogu hrvatskih humanitarnih organizacija u spašavanju hercegovačke djece), *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, 183–205; Šimun Novaković, Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917–2017)*, Zbornik radova, Mostar, 2020, 17–90; Agneza Szabo, Josip Šilović - voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvog svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.

74 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/ 3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

75 S. Brkljača, Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu, 109.

76 *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918*, 25.

77 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 4.

78 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

79 Aprovizacija u unutrašnjosti zemlje, *Glas slobode* VII/25, Sarajevo, 7. novembar 1917, 3.

U nečasnim i zakulisnim poslovima, koje su omogućavale ratne prilike, učestvovali su, ne samo razni trgovci, nego i mnoge ugledne javne ličnosti.⁸⁰ Činovništvo, jedan od stubova austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, uglavnom stranog porijekla, bilo je kontaminirano korupcijom.⁸¹ Pritužbe po pitanju aprovizacije i zloupotreba, čak i od strane visokih činovnika, bile su svakodnevica. Pod pritiskom brojnih žalbi, krajem januara 1917, o aprovizaciji i zloupotrebama činovnika, javnosti se obratio zemaljski poglavar S. Sarkotić i tom prilikom iznio da su se uz svu „najstrožiju kontrolu dogodile“ nelegalne radnje, koje je on po službenoj dužnosti morao ispitati i utvrditi odgovornost „ne gledajući na osobu niti na položaj.“ U nastavku je dodao da je „najveća zasluga vlade i njezinih organa, da je ona sama naslutila zlouporabe, te ih otkrila. Mi smo morali dakako postupati s najvećom oprežnošću i puno laganije, nego li da smo imali pouzdane prijave s privatne strane.“ Zatim je razložio svoje stanovište, da kao čovjek koji visoko drži do svoje časti kad nešto neprovjereno čuje „čeka, prije nego li će posumnjati o časti kojega možda nevina.“ Obećao je javnosti da će „prihvatiti te hijene za leđa.“ Na kraju obraćanja iznio je mišljenje da se o „aprovizaciji (...) uvijek mnogo govori. Ima ljudi, koji savjetuju sve moguće. No većinom se pri svemu tomu pokaže, da se to ne može provesti, jer npr. o općim zalihama jedva da se je ikada na čistu, a i tada nastaju poteškoće glede razdjela. Velika je zapreka u dopremi i otpremi, jer sva prevozna sredstva služe u prvom redu vojskovođi, a tek u drugom redu stoje pučanstvu zemlje na raspolaganje. Tako se je doista dogodilo, da je u pojedinim krajevima nastala teška situacija, jer se zalihe, koje su bile spremljene, nisu mogle u tili čas onamo dopremiti. Uglavnom uzevši, ovdje su iste poteškoće kao i u drugim područjima, što leže na neprijateljskim granicama.“⁸² Brojne afere, koje su imale i sudski epilog, dokaz su mnogobrojnih, ali samo onih javno otkrivenih zloupotreba. Zbog korupcije procesuirani su i osuđeni vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo dr. Edmund Gerde i direktor sarajevskog aprovizacijskog ureda Mirko Bradač.⁸³ Sav posao oko nabavke prehrambenih artikala, prije svega žita, gradski komeserijat predao je jednom bankovnom konzorciju.⁸⁴

Svaki dan na sarajevskim ulicama ispred pojedinih dućana i gradske tržnice sakupljeni narod satima je čekao na skromnu količinu životnih namirnica. Većinom su to bile žene i to radničke i onih siromašnijih slojeva društva, te po koja domaćica nižih činovnika kojima novčana primanja nisu omogućavala da drže „služinčad“. U redovima „gladne parade“ ponekad se mogao vidjeti i po koji niži činovnik da lično strpljivo u redu čeka. Ogorčeno građanstvo javno je pitalo gdje je bogati svijet i od čega je živio? Kad i gdje je nabavljao hranu i potrepštine? Navedene primjedbe protezale su se i na više zvaničnike, kojih također, nije bilo u redovima i gužvama pred dućanima u

80 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 106-107.

81 Prilikom izviđaja u vezi s pronevjerama u gradskoj aprovizaciji, izvidni organi ustanovili su da su se i u živežnom skladištu bosansko-hercegovačkih zemaljskih željeznica sklapali sumnjivi trgovački poslovi. Istragom je utvrđeno da su članovi upravnog odbora željeznički komesari: Wilhelm Fischer i Karl Leichner, te blagajnik Johann Kraliček učestvovali u prevari i pronevjeri, kao i glavni knjigovođa Siegfried Wessely. Policijski izvidi utvrdili su pronevjeru tešku više stotina hiljada kruna. (Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova, *Sarajevski list* XLI/78, Sarajevo, 11. aprila 1918, 3).

82 Preuzv. g. zemaljski gospodar o prilikama Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/30, Sarajevo, 30. januar 1917, 1.

83 Fedžad Forto, *Afere i prevare u BiH 1914.-1918*, *Prilozi* 34, Sarajevo, 2005, 69.

84 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/8, Sarajevo, 18. augusta 1917, 3.

vrijeme kada se sirotinja „krvila“ za hranu. Poznato je međutim, da su vladine uredbe ratne prehrane bile za sve jednako namijenjene. Za sve je trebalo vrijediti pravilo razmjerno jednake količine životnih namirnica, a oni koji su imali višak bili su dužni da ga ustupe gradskoj aprovizaciji „kako ne bi kod podjele iz jednakosti izlazili.“ Prema tome svi su trebali jednako podnosti nedaće, ali po svemu sudeći da nije bilo tako i da su neki zahvaljujući društvenom statusu i skopčanim privilegijama od strane čitavog državnog aparata bili povlašteni. Pojedinci su se zahvaljujući onoj narodnoj „o maslu raditi, a ne oblizati prste“, nelegalno i obogatili.⁸⁵

Na sarajevskoj gradskoj tržnici, posebno nedjeljom, bila je nesnosna gužva, jer je tada i sirotinja kupovala meso. Međutim, meso je već u ranim jutarnjim satima bivalo rasprodano, a „iza 7 sati izdavaše meso samo radnja koja nosi firmu Isak J. Kampos. I kod njega svako pola sata dobiju meso tri osobe. Zateže se namjerno. Ulazi jedan detektiv i naregjuje da izdaje meso brže. Odgovor: Idi ti brajko napolje! I detektiv izadje. Uz to izdaje se samo lošije meso, a bolje se ostavi na stranu. U ovoj mesnici se uvijek tako radi. Jedan naš drug traži da mu dade od onog mesa što ga ostavlja na stranu. Odgovor: Nikad ti ono meso nećeš pojesti! Dakle, protekcija! Ono se rezervira za veću gospodu koje se i ne vidi nikako u tržnici. Otkako je nestalo mesa, na gradsku tržnicu nema se radi čega ni ići. (...) Šta radi komesar tržnice? I na njega su nam došle tužbe, da je jadnim ženama, koje su vriskale i piskale u stisci, govorio ružne riječi. Istog dana (...) neki policajni inspektor, koji je stajao pored zelenog graha, blizu vrata sa Čemaluše, udario je suprugu jednog gragjanina, tako da je s modricama po ruci došla kući.“⁸⁶ U pravadnici sira pomenutog trgovca, prema pisanju *Sarajevskog lista*, iako su izdavane male količine, prodaja sira naprasno je prekinuta, mada se prema procjenama građana u prodavnici nalazilo još 20-tak kilograma. Prisutni su tražili da se nastavi s prodajom, ali je trgovac zatvorio radnju, nakon čega su nastali protesti. Malo kasnije jedan od prodavaca je iznio „sav sir u jednoj korpi pod rukom i nekud ga – odnose.“ Protesti su potrajali neko vrijeme, a potom se smirili. Autor članka na kraju konstatira da će sir „pojesti neko ko malo više znači u ‘društvu’ nego li oni siromasi koji gladni čekahu“ pred dućanom.⁸⁷

Građani Vareša nisu dobili sledovanje brašna od 24. juna do 7. jula 1917. godine, a 7. jula im je izdato samo pola kilograma po osobi. Aprovizacija je raspolagala samo s nekoliko vreća brašna, ali i to je, prema pisanju štampe, čuvala za činovništvo. Građanstvo je tražilo od upravitelja ispostave i načelnika da se bolje pobrinu za prehranu vareškog stanovništva.⁸⁸

Slično stanje s aprovizacijom vladalo je u cijeloj zemlji. Građani Mostara čudili su se da se u jednom gradiću od nekoliko hiljada stanovnika nije mogla organizirati adekvatna podjela ono malo životnih namirnica. Javnost se pitala da li čovjek može ostati ravnodušan kada „svakodevno samo posmatra, a da i ne učestvuje u onim povorkama pred aprovizacijom, kada se ispred toga ogromnog broja sirotinje, koja redovno gubi po pola dana čekajući na red, progura po koji ‘otmjeni gragjanin’, gazda ili efendija, i dok sirotinja mora od reda kupovati ono što joj se dadne, gospodi se ostavlja

85 Iz naše čaršije, *Glas slobode* VII/22, Sarajevo, 27. oktobar 1917, 4.

86 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/5, Sarajevo, 28. jula 1917, 2-3.

87 Aprovizacija, *Glas slobode*, 3.

88 Aprovizacija u Varešu, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

potpuna sloboda izbora, šta više za njih se nagje i onoga što za sirotinju nema: zelenog graha, krompira, spanata itd., dok se sirotinja mora zadovoljiti sa samim skoro tikvama i kupusom, kojeg gospoda zbog njegove kvalitativne vrijednosti nikako ne uzimaju.“? Sve to se prema pisanju štampe dešavalo otvoreno pred očima prisutnih i javnosti i to niko nije demantirao.⁸⁹

Dobrolije su se žalile da aprovizacije kod njih skoro da i nije bilo. Napominjali su da je u svim drugim mjestima aprovizacija građanstva bila donekle uređena, a da se kod njih preko tri mjeseca nije izdavalo brašno. Šećer je dijeljen po 0,5 kg na osobu dok je svuda izdavan 1 kg po osobi. Tvrđili su da masti iz lokalne aprovizacije nikada nisu ni vidjeli. Kada je u novembru 1917. došla izvjesna količina brašna dobojska sirotinja nije mogla dobiti kartu. Navodno im je izvjesni gosp. Marjanović, kada su dolazili po kartu, odgovarao „vi ste dobili cjedulju za šećer pa ne možete dobiti i cjedulju za brašno“.⁹⁰

Aprovizacija u Prijedoru siromašnom stanovništvu je umjesto pšenice dijelila zob, jer je pšenica zahvajujući lihvarima po daleko višim cijenama prodana dalmatinskim trgovcima. I pri podjeli životnih namirnica bilo je zloupotreba. Nije se poštovao red, najprije su robu dobijale činovničke služavke, potom oni koji su poznavali lica koja su dijelila ili bila na kasi, treći su dobijali oni koji su bili jači i mogli „dobro gurati i gaziti preko siromašne malene djece, koje su matere poslale, da one ne izgube zarade, a od koje zavise njihovi i njihove djece životi. I tako ih je bilo mnogo koji su po tri dana čekali dok su dobili nekoliko kila zobi ili drugih životnih namirnica.“⁹¹

U Travniku je od početka 1917. do augusta iste godine stanovništvo putem aprovizacije dobijalo samo po 1 kg brašna po osobi sedmično, a više puta i po 0,5 kg, te nešto suhe šljive i divlje kruške. To je bila hrana koju im je osiguravala aprovizacija. Mesa u gradu je bilo, ali su se Travničani žalili na njegovu skupoću. Jedan kilogram bravetine koštao je 6 kruna. Cijena goveđeg mesa po odluci vlade bila je snižena na 4 krune po kg, ali su mesari najprije podmirivali činovnike, a građanima što ostane. Doduše bilo je u aprovizaciji i geršla i prohe i kahve, ali to je bilo „samo za gospodu“. Bijelog brašna bilo je također, ali uglavnom „za gospodu“. Prema mišljenju javnosti aprovizacija je bila samo za „gospodu“, jer oni su dobijali 1,5 kg brašna sedmično po osobi. Poslije nove žetve nekoliko nedjelja dijeljeno je 1,40 kg brašna, a potom po 1 kg po osobi. Građanima koji su ovrhli 100 kg žita bile su ukinute kartice za brašno, dok je činovnicima koji su također sijali žito dijeljeno brašno na karte. Pošto je žetva izdala kotarski predstojnik je preko telala obavijestio stanovništvo da suši voće i šljive, jer će se preko zime 1917/1918. njima morati hraniti.⁹² Voće je i ranije bilo važan segment u ishrani stanovništva.⁹³ Travničani su imali na raspolaganju i vlašićkog sira, ali i tu je bio problem. Naime, aprovizacija je njegovu prodaju dala na raspolaganje izvjesnom Marku Alaupoviću, koji je imao tvornicu sira, pa je on diktirao njegovu cijenu. Alaupović je kilogram sira prodavao od 8-10 kruna, dok se ranije

89 Kako je u Mostaru, *Glas slobode* VII/25, Sarajevo, 7. novembar 1917, 3.

90 Dobojaska aprovizacija, *Glas slobode* VII/27, Sarajevo, 14. novembar 1917, 2.

91 Prijedorska „Aprovizacija“, *Glas slobode* VII/10, Sarajevo, 1. septembar 1917, 3.

92 Aprovizacija u Travniku, *Glas slobode* VII/12, Sarajevo, 15. septembar 1917, 3.

93 Za vrijeme nerodne 1867. godine mali prinos žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda namjestilo je voće koje je te godine vanredno rodilo, pa „valjani Bošnjak nasuši voća svake vrste i za suve šljive dosti para uze; jedna oka po sto para prodavala se je. (...) Najgore izdade kupus i grah. Nigdi kupusa, a Bošnjaci vole da je pola hrane u kupusu. Ele, ove godine i brez njeg biše, jer namisto kupusa služili se s voćem suhvim.“ (Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb, 2003, 347-348).

ista količina mogla kupiti za 4-5 kruna.⁹⁴ Najveće muke s aprovizacijom imale su domaćice, koje su, prema pisanju *Sarajevskog lista*, bile „pravi bojovnici“. One su se dnevno borile sa skupoćom, lihvarima i svim onim poteškoćama, koje je sa sobom donosio rat.

Puna torba karti: za meso, za mast, za šećer, za brašno, za jaja, za duhan, i tako dalje i tako bliže, bez kraja i konca. Sve su te karte pravi vrijednosni papiri, koji su do pred nedavno imali pred tržnicom svoju pravu burzu, koju je naša revna policija rastepela baš u njezinom najljepšem procvatu ... Treba sve te karte čuvati kao oko u glavi. A onda ono 'stajanje u redu?! ... To je kao streljački jarak na fronti!... Eno se danas kod Avdage izdaje petrolej. A treba ga u kući. Sad počinju rane i duge večeri, djeca moraju na večer učiti. Treba se pobrinuti. Oglašeno izdavanje petroleja u 8 sati prije podne... Udarilo 2 sata poponoći sa zvonika katedrale, svukuda tišina i mrkla noć, samo pred Avdaginom magazom kao oživjelo. Dolaze žene. Jedna za drugom. Svaka se žuri, svaka hoće da bude prva. Nema Avdaga puno petroleja. Par litara, i to je sve. A puno mušterija. Dolazi i stražar, čuvar mira, reda i zakona. Počima postavljanje ... Prolazi noćna ura jedna za drugom. Gase se zvijezde i one rijetke ratne lampe, koje uopće gore. Još se ne dani, a eno gradskoga pometaća. Lijeno i pospano zamahuje ratnom metlom. Prah se diže nebu pod oblake, napunio cijelu ulicu neprozirnim velom sitne prašine, koja ide u nos, u oči, vlasi, na odijelo. Već se nakupilo mnogo žena. Nastaje guranje, svađanje o mjesto i prvenstvo. Razviju se temperamentne debate o pitanju, koja je došla par sekunda prije. Često mora takav gordijski čvor presjeći stražar ... Taj čuje kod toga često mnogu gorku ... 'Lahko Vama. Gospoda. Vi ne trebate stajati u redu' ... Što se tu sve ne izkritizira i ne ispsuje da Bog sačuva! Načnu se svi registri, jedna riječ vuče drugu za sobom. Pa i to imade svoju dobru stranu. Ispunjuje i prekida monotoniju, tjera san s očiju, - i u tome ćeretanju prođe noć. Noć na straži pred Avdaginom magazom! Dani se... Pridolaze novi kupci. Žene i djeca, djeca i žene. Kad eto uzbune! Jedna se gospođa sa šeširom na glavi tura naprijed, sad je došla, a hoće prva da se postavi. Od mrmorenja, koje je prati, dolazi do konačnog efekta: šešir odleti s glave kao da ga je ponio tihi vjetar, pa ga nosi, čupa mu perje, dok ga ne baci na smetište... Podižu se kišobrani, flaše, graja, koda je za carevu bradu! Stražar posreduje, miri, uređuje, zapisuje... I tim intermezom prođe nekoliko minuta. Najednoć, uzbuđenje. Svaka se štrcka na svome mjestu, koje kani braniti do zadnjega daha. Ta radi se za pol litre petroleja, koji će 'možda' dobiti. Nije to malenkost ili šala. Ono najgore je prošlo. A sad eno stiske. Gazda dolazi. Jedva se dogurao do dućana. Avdaga ulazi u dućan poput triumfatora. Jučer je fasovao 30 litara petroleja. Vazdan posla ... Kad galama iz dućana... 'Pasji sine, lopove, da ti psuje Avdaga na sva usta. Što bi? ... Našao prazno bure. Praktični hitroprstić neki, kojemu se nije dalo stajati cijelu noć u redu, zavukao se kroz avliju i oširoki dimnjak u dućan, i još prije ponoći ispraznio petrolej... Nasta graja, komešanje. Jedne psuju aprovizaciju, druge Avdaga, treće policiju, pa se uzrujano razilaze kućama neobavljena posla.'⁹⁵

Reakcija vlasti na prehrambenu krizu

U ratno vrijeme postojala je izvjesna solidarnost interesa na privrednom polju između Bosne i Hercegovine i Monarhije.⁹⁶ Svi mjerodavni faktori, u općinama, kotarevima,

94 Aprovizacija u Travniku, *Glas slobode* VII/12, Sarajevo, 15. septembar 1917, 3.

95 Aprovizacije muke, *Sarajevski list* XLI/4, Sarajevo, 5. januara 1918, 6.

96 Po priznanju samog zemaljskog poglavara Stjepana barona Sarkotića „uza sve to što smo upotrijebili sve sile u zemlji, što su nam mogle pomoći, ipak, bismo bili zlo prošli, da nas nije

vladi i ministarstvima, na svojim nivoima preduzimali su određene mjere za rješavanje teškoća građana. Zemaljska uprava nastojala je da sanira prilike nastale ratom, da udovolji hitnim potrebama stanovništva i da poveže prekinute konce privrednog života. Ipak, dok je rat bijesnio teško je bilo uspostaviti normalne prilike, nadasve iz istih razloga koji su i u Austriji i u Ugarskoj prekinuli tok javnoga privrednog života, te uputili narodne energije na druge puteve. K tome u ratom izloženim bosansko-hercegovačkim područjima prilike su zahtjevale oprezno postupanje. Zemaljska vlada trudila se svim sredstvima koje je imala na raspolaganju da prehrambene nevolje ublaži.⁹⁷ Naročite mjere preduzimane su na povećanju zasijanih površina za opskrbu stanovništva. Međutim, zbog nestašice hrane u proljeće 1917. stanovništvo je za prehranu koristilo sjemensko žito i pored najstrožijih naredbi vlasti da se žito za usjev strogo čuva.⁹⁸ Iako se to radilo iz nužde za goli opstanak, ipak, uticalo je da je zasijana površina žitom 1917. (333.160 ha), bila manja nego 1916. godine.⁹⁹

U jednom ekspozeu koji je o prehrani stanovništva Bosne i Hercegovine dostavljen Austro-Ugarskom caru, navedeno je, između ostalog, da je početkom 1917. godine narod „Bosne i Hercegovine došao (...) do skrajnje granice izdržljivosti i počinje u većoj mjeri od gladi umirati.“¹⁰⁰ Suočene s takvom krizom vlasti su bile prisiljene na seriozniju i energičniju reakciju. Jedna od najvažnijih ratnih mjera vlasti na polju narodne prehrane bila je njeno upravljanje s hranom. To je iziskivalo da se na početku svake nove godine postavi privredni plan po kome je trebalo ustanoviti i jednako razdijeliti postojeće zalihe.

Kako bi stvorile osnovu za rad zemaljske uprave i pojedinih oblasti na području prehrane stanovništva, kao i u svim granama privredne uprave u ratu, Vlada je početkom jula 1917. naredila da se obavi pouzdan i tačan popis zasijanih parcela, ljetine, stanovništva i stoke.¹⁰¹ Uspostavljeni sistem rekvizicije, odnosno oduzimanje viškova hrane od proizvođača za pokriće vlastite potrebe, odlučila je provesti tek nakon popisa.¹⁰² Jako važno bilo je utvrditi tačnu količinu žetve. Uredbama uvedenim u ratno vrijeme bilo je utvrđeno koliko se smjelo trošiti, pa samo ako se znalo koliko se imalo za pokriće potreba bilo je moguće jednako i pravedno podijeliti onim krajevima i osobama koji se nisu mogli sami opskrbiti. Događalo se u pojedinim kotarevima da su vlasti manje dijelile neopskrbljenim osobama, jer se viškovi nisu mogli svuda u potpunoj mjeri preuzeti. Za djelomično slab uspjeh uredovne rekvizicije krivica je prebacivana na poljoprivredne prilike (mala gazdinstva, razasuti seljački posjed, loše komunikacije, nedostatak transporta), a djelomice na težnje proizvođača da

najtoplije pomagala kraljevska ugarska vlada, a na čelu joj grof Tisza. U istinu zahvaljuje Bosna i Hercegovina velikim dijelom dobrohotnosti mjerodavnih ugarskih faktora, što su se za teško vrijeme rata skoro nesmetano mogle uzdržavati.“ (Preuzv. g. zemaljski gospodar o prilikama Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/30, Sarajevo, 30. januar 1917, 1).

- 97 Ekspoze zajedničkog ministra financija Stjepana barona Buriána de Rajecz, držan u sjednici odbora za poslove Bosne i Hercegovine austrijskih delegacija u Beču, 6. decembra 1917, *Sarajevski list*, God. XL, broj 298, Sarajevo, 11. decembra 1917, 2.
- 98 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 1.
- 99 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 263, Sarajevo, 31. oktobra 1917, 2.
- 100 Put odaslanstva vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XLI, broj 59, Sarajevo, 16. marta 1918, 3.
- 101 Popis ljetine, pučanstva i marve u gradu Sarajevu, *Sarajevski list*, God. XL, broj 179, Sarajevo, 17. jula 1917, 2.
- 102 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 242, Sarajevo, 6. oktobra 1917, 1.

svoje viškove ili barem dio sakriju od vlasti i s njima slobodno raspolažu.¹⁰³ Da bi se otklonile sve neregularnosti zemaljska vlada je svojom naredbom od 29. maja 1917. godine propisala kako se prima i upisuje žetva, dok je uređenje potrošnje trebalo izvršiti poslije završetka žetve. Određeno je kao i ranije da sakupljanje žita, pšenice i drugih agrarnih proizvoda vrše kotarska vijeća i kotarske oblasti.¹⁰⁴ Provedbenom naredbom od 25. juna 1917. godine bilo je uređeno potrošnja tako da se zadržala kvota po kojoj je na glavu gradskog stanovništva dolazilo 6 kg brašna, proizvođača (koji se sami opskrbljuju) 10 kg žita i kvota neopskrbljenih, osim seoskog stanovništva, koje je upućeno na uzimanje iz propisanih suvišaka zaliha kod oblasti, na 8 kg žita po osobi mjesečno. Povećanje količine po glavi zavisilo je od ishoda domaće žetve i mogućnosti uvoza iz Ugarske i drugih novoosvojenih krajeva.¹⁰⁵

Nakon popisa na temelju provjerenih podataka o zasijanoj površini vlada je utvrdila da Bosna i Hercegovina, i pod uvjetom da žito dobro rodi, nije mogla sama pokriti potrebe i morala je tražiti pomoć od Austrije i Ugarske.¹⁰⁶ U stvari žetva je bila katastrofalna, pa je vlada morala užurbano raditi na nabavci većih količina žita. Naime, za prehranu 1.828.852 stanovnika, koliko ih je evidentirano popisom 1. jula 1917, trebalo je osigurati 21.158 vagona žita, a domaća žetva prelazila je nešto malo više od 10.000 vagona. Dakle, nedostajalo je preko 11.000 vagona i samo je uvozom te količine bilo moguće prehraniti narod, uz uvjet da se viškovi zaliha kod proizvođača u zemlji najrigoroznije i najsavjesnije prikupe i otkupe. Rekvizicija se dakle, morala bezobzirno provesti u cijeloj zemlji u smislu postojećih propisa i urediti potrošnja, tj. strogo provođenje i kontrola propisanih obroka po glavi.¹⁰⁷

Prije nego što je zemaljska vlada postavila privredni plan za 1917. održala je jednu konferenciju na kojoj su učestvovali najiskusniji eksekutivni činovnici u zemlji, koji su se od početka rata bavili ratnom privredom. Konferencija je držana 3. i 4. oktobra 1917. pod predsjedanjem zemaljskog poglavara,¹⁰⁸ odnosno njegovog zamjenika i u prisutnosti odjelnih predstojnika administrativno-političkog i privrednog odjeljenja, okružnika svih šest okruga, više kotarskih predstojnika, upravitelja prometnog zavoda za životne namirnice i njegovih referenata i vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo. Glavno pitanje na konferenciji bilo je opskrbljivanje zemlje brašnom, jer je žetva bila slaba i prehrana stanovništva, na temelju provedenog popisa ljetine i podnesenih izvještaja od strane prisutnih okružnika i kotarskih predstojnika, bila upitna.

Posebno pitanje o kojem se raspravljalo na konferenciji bilo je zatvaranje pojedinih kotareva, zbog čega se aprovizacija u pasivnim kotarevima sastojala u tome da su jednostavno dijeljene one životne namirnice koje su bile pod upravom lokalnih vlasti. Aprovizacioni odbori tih pasivnih kotareva morali su od zemaljske vlade tražiti dozvolu da kupuju životne namirnice u drugim kotarevima. Međutim, privredno aktivniji kotarevi (Posavina i Semberija), pak, kako se često događalo, zabranjivali su

103 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 262, Sarajevo, 30. oktobra 1917, 2.

104 Govor zajedničkog ministra financija baruna Buriána o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XL, broj 295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 2.

105 Naša prehrana, *Sarajevski list* XL/174, Sarajevo, 11. jula 1917, 1.

106 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 1.

107 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode* VII/17, Sarajevo, 10. oktobra 1917, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

108 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 1.

izvoz pozivajući se na svoju vlastitu potrebu. Takav odnos može se razumjeti u smislu da su se neki upravitelji kotareva brinuli u prvom redu za potrebu svog lokalnog stanovništva, ali je morao postojati osjećaj odgovornosti za cijelu zemlju. Zato se iz pasivnih kotareva tražilo od nadležnih da hitno riješe pitanje slobodne kupovine i prenosa najnužnijih namirnica iz jednog mjesta u drugo.¹⁰⁹

Situacija s hranom bila je najkritičnija u Hercegovini, istočnoj i dijelovima zapadne Bosne, gdje je zbog suše žetva ljetnih usjeva bila skoro potpuno uništena.¹¹⁰ Zato je vlada svojim privrednim planom za 1917/18. godinu izvršila diobu pojedinih kotarova prema stanju njihove opskrbe i to: na vrlo oskudne kotarove (većina kotarova u Hercegovini i istočnim krajevima koji su početkom rata bili devastirani), kotarove koji su se uz neke dodatke svojim vlastitim zalihama mogli uzdržavati iz sredstava centrale zemaljske aprovizacije (Zavoda za životne namirnice), kotareve koji se sami nisu mogli prehraniti i konačno na kotarove u kojima je bilo viška hrane. Uz prve dvije kategorije od prometnog Zavoda za životne namirnice potrebne količine brašna odnosno žita dobijali su i veći gradovi, naročito zemaljski glavni grad Sarajevo i veća industrijska poduzeća.¹¹¹ Dakle, vlada je odredila neke prioritete u svom djelovanju.

Suša 1917. godine nepovoljno je djelovala i na rod krompira i povrća. Krompirom je bilo zasađeno 11.450 ha, te se u najboljem slučaju očekivao prihod od 50 kvintala (q) po hetaru, odnosno 5.800 vagona. Naredbom zemaljske vlade sav rod krompira stavljen je pod zapljenu u korist Zavoda za promet životnim namirnicama i to ona količina kod svakog proizvođača koja je prelazila njegovu potrebu. Kao potreba proizvođača smatrala se količina od 100 kg na glavu za hranu, 200 kg na dunum za sjeme i potreba za hranu stoke (krmu), koliko je to određivala politička oblast prvog stepena. Pri tome se za krmu smio upotrijebiti samo sitni i krompir koji nije moga prezimiti. Dotična naredba nije se odnosila na cijelu zemlju, nego samo na privredno aktivne kotareve u kojima je i proveden popis zaliha i utvrđeni viškovi, koje je Zavod otkupljivao. Glavna svrha naredbe bila je osiguranje što veće količine sjemena, kako bi se uzmoglo na proljeće zasijati što više krompira.¹¹² Nadležni su dakle, nastojali osigurati veću domaću proizvodnju i smanjiti uvoz krompira iz Monarhije, jer je to iz prethodnih godina bilo uvijek skopčano s gubicima i u robi i u novcu. Pored transportnih teškoća pri uvozu krompira za hranu, često se dešavalo da krompir pri većim dobavama strada od kvarenja i mraza.¹¹³

Nekontrolirano klanje stoke i ujedno pravilna oskrba zemlje mesom za 1917. godinu, Vlada je pokušala riješiti tako što je izvršila popis stoke, a potom postavila plan za pokriće potreba koji je bio baziran na egzaktnim podacima. Prethodo se na poziv zemaljske vlade sastala Komisija za promet velike i sitne stoke da ustanovi koliko ima stoke, koliko se moglo upotrijebiti za prehranu naroda i vojske, a da pri tome

109 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

110 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/262, Sarajevo, 30. oktobra 1917, 2.

111 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

112 Narodno gospodarstvo. Uređenje prometa sa krumpirima i sa sjemenom od luka, *Sarajevski list* XL/272, Sarajevo, 10. novembra 1917, 5.

113 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode* VII/18, Sarajevo, 13. oktobra 1917, 3

ne budu oštećeni ni poljoprivreda ni uzgajivači, osim u slučajevima kada je vojnička uprava ispostavljala veće zahtjeve. Sjednicu je otvorio zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić i tom prilikom prisutne upoznao da je glavni cilj konferencije da se osigura opskrba naroda živim blagom i mesom na najbolji način.¹¹⁴ Potom je okružnik Müller šef Zavoda za promet predočio prisutnima rezultate popisa stoke iz 1910, 1916. i 1. jula 1917. godine, naglasivši pri tome da je zadnji popis najpouzdaniji jer je izvršen od kuće do kuće. Prema popisu iz 1917. bilo je: 1.175.167 goveda (242.158 volova, 375.339 krava, 279.364 junadi i 259.381 tele), 153.412 konja, 1.795.363 ovce, 663.310 koza i 269.896 svinja. Prirast stoke prema tvrdnjama okružnika bio je veći u odnosu na 1916. i to: goveda za 108.576 (volova 10.895, krava 37.277, junadi 6.432, teladi 53.975), konja 24.139, ovaca 393.118, koza 59.616 i svinja za 14.590 grla.

U drugoj tabeli vladin predstavnik iznio je plan potreba i pokrića stoke za klanje za period od 1. oktobra 1917. do 31. marta 1918. godine. Na osnovu prezentiranih podataka konstatirao je da su ukupne zalihe stoke u svih šest okružja iznosile 1.175.167 grla.¹¹⁵ Za klanje je trebalo: 38.364 goveda, 200.827 ovaca i 24.992 koze, dok je za potrebe tovljenja, proizvodnju mlijeka i vune, te poljoprivrede, za bazu se uzimalo da jedan par volova obrađuje 10 ha, trebalo 180.155 volova, 18.928 bikova, 371.588 krava, 273.784 junadi, 254.197 teladi, 1.303.243 ovce i 300.958 koza. Prema tome postojao je višak: 62.000 volova, 3.751 krava, 5.580 junadi, 5.184 teladi, 492.120 ovaca i 362.352 koze, pri čemu je 1% krava i 2% junadi i teladi bilo planirano za klanje.¹¹⁶ Po tom detaljnom planu za pokriće potreba po okruzima trebalo je:

- › za grad Sarajevo: 5.800 goveda, 10.600 ovaca i 3.700 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima u Sarajevu, Visokom, Travniku, Brčkom, Gradačcu, Vlasenici, Prnjavoru, Jajcu, Livnu i na godišnjim vašarima;
- › za grad Tuzlu: 850 goveda, 500 ovaca i 580 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pijacama toga okružja;
- › za grad Banju Luku: 2.100 goveda, 2.400 ovaca i 300 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Bihać: 480 goveda, 500 ovaca i 200 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Travnik: 1.200 goveda, 3.500 ovaca i 1.100 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Mostar: 1.400 goveda, 3.800 ovaca i 4.000 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pijacama kotara Mostara, Konjica, Nevesinja, Ljubuškog, Livna i Duvna;
- › za željeznička i industrijska poduzeća: 2.834 goveda, koja su se trebala nabavljati na pazarima u kojima su bila smještena poduzeća;
- › za vojničku upravu: 1.300 goveda i 130.000 ovaca, pri tome su se goveda trebala nabavljati u okružjima Banjoj Luci, Bihaću, Travniku i Tuzli, dok se 80.000 ovaca trebalo kupiti u okružju mostarskom, a 50.000 u travničkom;

¹¹⁴ Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list* XL/227, Sarajevo, 17. septembar 1917, 2.

¹¹⁵ Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, 3.

¹¹⁶ Aprovizacija. Meso i siromašni slojevi naroda, *Glas slobode* VII/13, Sarajevo, 22. septembra 1917, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3.

- › za kotarske gradove: 10.700 goveda, 49.527 ovaca i 15.112 koza, koje su se trebale nabavljati na njihovim pazarima. Okružne oblasti imale su obavezu da podijele potrebe pojedinim kotarima na osnovu njihova plana za pokriće.¹¹⁷

Kako bi unaprijedila aprovizaciju početkom novembra 1917. Zemaljska vlada izdala je okružnicu na sve kotarske urede da odmah sazovu sjednice kotarskih vijeća i pretresu sva pitanja potrebna za osiguranje prehrane. Pozvala je kotarska vijeća da se potpuno upute u odredbe aprovizacije i u poteškoće koje postoje na tom polju. Osim toga, morala su izabrati jedan stalan odbor kotarskog vijeća za prehranu, koji je trebao sudjelovati u uredskoj aprovizaciji, te djelovati kao savjetujući organ kotarskom vijeću za prehranu. Odbor se sastojao od maksimalno pet članova i morao je održavati sjednice najmanje jednom mjesečno. Bili su ovlašteni da na odborska vijećanja pozovu iskusne članove kotarskog vijeća ili druge vješte ljude i da djeluju kao stalno vijeće u svim onim poslovima kotarskog ureda za koje je naredbama na ratno-privrednom polju predviđeno sudjelovanje vijeća, a naročito kod popisa i preuzimanja viška zaliha, rekvizicije, kontrole nad trošenjem i diobom kao i pri utvrđivanju cijena za najvažnije životne namirnice na temelju postojećih maksimalnih cijena, odnosno nabavne cijene, te konačno u svim akcijama vlasti koje su bile usmjerene na povećanje proizvodnje, osiguranje sjemena, radnih snaga i stoke za rad. Članovi odbora trebali su djelovati kao pouzdanici vlasti i javljati kotarskom uredu za sve nekorektnosti proizvođača, konzumenata, komisionara itd.¹¹⁸

Uobičajena pojava na ulicama gradova i mjesta bila je stiska pred dućanima gdje se prodavalo brašno i životne namirnice.¹¹⁹ Da bi se olakšalo narodu nabavka životnih namirnica koje su se dobivale na karte, vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo izdao je krajem februara 1917. naredbu da se izvrši dobrovoljno rajoniziranje grada. Svaki posjednik hljebne karte imao je obavezu da pred nadležnim povjerenstvom, u smislu naredbe, navede trgovca kod kojeg je namjeravao kupovati brašno i ostale životne namirnice koje su izdavane na karte, te pekara kod kojega je želio kupovati hljeb.¹²⁰ Radi provođenja ove odredbe svi trgovci i pekari koji su namjeravali uzeti robu od aprovizacionog ureda bili su dužni da se prijave kod gradskog poglavarstva.¹²¹ Općinstvo je bilo dužno navesti trgovce koji su u povjerenstvenom lokalitetu bili odabrani za prodaju. Nakon izbora trgovca, kupac je mogao navedene životne namirnice samo kod njega nabavljati, a trgovac sa životnim namirnicama smio dodijeljenim mušterijama u propisanoj količini po preuzimanju karti za životne namirnice, te na temelju legitimacije kupca, robu izdavati. Trgovci su trebali dobijati onoliku količinu robe kojom su mogli u propisanoj mjeri namiriti dodijeljene mušterije. Time su gužve i stiska pred dućanima trebali prestati. Jednom trgovcu doznačavano je najmanje 100, a najviše 500 kupaca. Prodavači kod kojih se prijavljivalo manje od 100 kupaca nisu dobijali dozvolu za prodaju, a njihove mušterije dodijeljivane su najbližem trgovcu u istom rajonu. Suvišak od 500 mušterija koji su se prijavljivali kod nekog prodavca, dodjeljivan je

117 Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, 3.

118 Zemaljska konferencija o prehrani, *Sarajevski list* XL/265, Sarajevo, 3. novembra 1917, 3.

119 Bespotrebne stiske pri kupovanju brašna, *Sarajevski list* XL/52, Sarajevo, 21. februara 1917, 2.

120 Izdavanje životnih namirnica građanstvu u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/58, Sarajevo, 27. februara 1917, 3.

121 Kupovanje životnih namirnica kod trgovaca i pekara, *Sarajevski list* XL/53, Sarajevo, 22. februara 1917, 3.

drugom trgovcu. Nakon završenog rajoniziranja, jedino dozvolom vlasti, u izuzetnim slučajevima bila je dozvoljena promjena trgovca od strane kupca. Mušterije trgovca kojemu je radi kazne aprovizacija uskratila dalju opskrbu, dodijeljivane su drugim prodavcima i to je javno objavljivano. Kako bi se spriječile zloupotrebe s kartama za životne namirnice i trgovcima omogućio uvid da li je i do kojeg iznosa stranka bila ovlaštena da kupuje robu, kupcima su nadležne vlasti izdavale legitimacije. Svaki trgovac dobijao je spisak mušterija u kojem su bili naznačeni svi podaci legitimacione karte i količina robe koju je mušterija mogla kupiti. Samo na temelju te legitimacije trgovac je smio prodavati robu i osvjedočiti se koju količinu je smio izdati dotičnoj stranci.¹²² Grad je tako bio podijeljen u deset područja u kojima su bili određeni trgovci i pekari kod kojih su stanovnici odnosnih područja podmirivali svoje potrebe.¹²³ Međutim, brzo se pokazalo da je veći dio građanstva omalovažavao objave o rajoniziranju, te kada je uvidjelo da ne može bez iskaznice dobiti karte za životne namirnice, počelo je podnositi zahtjeve za njihovo izdavanje. Ova kasnija prijavljivanja, kojih je bilo na hiljade, otežavala su razdiobu sve dok vlasti nisu završile proces izdavanja iskaznica.¹²⁴ Slična podjela urađena je i drugim velikim sredinama.

U Sarajevu je polovinom marta 1917. godine, uz gradsku narodnu, otvorena i ratna kuhinja čija je namjena bila priprema jeftinoga ručka siromašnom građanstvu. Ratna kuhinja priređivala je obroke koji su se sastojali od 1/2 kg povrća i komada hljeba od 15 dkg po cijeni od 40 h, a s dodatkom mesa od 10 dkg po cijeni od 70 h. Veći dio građanstva nosilo je jelo kući, a ograničeni broj mogao je objedovati u kuhinji. U početku je dnevno spremala jelo za 2.000 lica. Osobe koje su uzimale ručak iz ratne kuhinje morale su unaprijed za nedjelju dana uplatiti odgovarajući iznos, te ujedno navesti tačno vrijeme kada su planirale ručati. Podjela ručka vršila se u 11, 12 i 13 sati u narodnoj kuhinji na Bendbaši. Prilikom prijavljivanja i uplate svaka osoba dobijala je određeni broj karata na osnovu kojih je uzimala jelo.¹²⁵

Polovinom aprila 1917. vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo obavijestio je javnost da će gradsko poglavarstvo ubuduće redovno izdavati pretičuće životne namirnice siromašnom građanstvu, a naročito porodicama rezervista. Najprije su gradske vlasti besplatno na 4.000 familija razdijelile 20.000 kg kisela kupusa, a potom je nedjelju dana kasnije dijeljeno svježije meso, pošto na zalihama drugih životnih namirnica nije bilo. Prema dostupnim izvorima, dijelilo se uglavnom meso ili brašno, zadnje samo uz predaju hljebnih karata.¹²⁶ Povjerenik je također izdao objavu da se radi opskrbe grada povrćem i zeleni sva za obrađivanje podesna zemljišta bezuvjetno obrade i zasiju.¹²⁷ Sarajevo je tako izgubilo sve svoje đul-bašte i pretvorilo ih u obavezne administrativno propisane povrtlarnice, da bi makar za neznatne količine amortizovalo opasnost od hronične gladi.¹²⁸ Slično stanje bilo je i u drugim gradovima u kojima su slobodne zelene površine bile razdijeljene za obradu i sijanje.

122 Izdavanje životnih namirnica građanstvu u Sarajevu, *Sarajevski list*, 3.

123 Rajoniziranje hrane u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/69, Sarajevo, 10. marta 1917, 2.

124 Izdavanje životnih namirnica po rajonima, *Sarajevski list* XL/77, Sarajevo, 18. marta 1917, 2.

125 Ratna kuhinja u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/82, Sarajevo, 23. marta 1917, 2.

126 Dijeljenje životnih namirnica potrebnim familijama, *Sarajevski list* XL/105, Sarajevo, 18. aprila 1917, 3.

127 Obradivanje zemljišta u gradu, *Sarajevski list* XL/105, Sarajevo, 18. aprila 1917, 3.

128 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 110.

Da bi zaustavila pomor novorođenčadi i djece mlađe od 10 godina, Zemaljska vlada je polovinom novembra 1917. razaslala naredbu svim političkim vlastima da obezbijede dovoljnu ishranu trudnim ženama ili podojiljama, te jednu kartu više za brašno u svim slučajevima gdje je liječnička svjedodžba potvrđivala da radi trudnoće ili dojenja žene trebaju obilniju hranu. Ta veća količina brašna iznosila je 50% sledovanja ili 2,80 kg mjesečno.¹²⁹ Osim toga te žene su pri kupovini životnih namirnica trebale imati prednost pred drugim licima. Ako su pak, bile siromašne, onda im je nadležno mjesto za aprovizaciju moglo besplatno dati te uvećane količine brašna na račun svojih viškova, ukoliko ih je posjedovalo. Nadalje mogla su siromašnim trudnim ženama ili podojiljama iz tih viškova dati i srazmjernu novčanu pripomoć, ako zaista nisu bile sposobne za rad.¹³⁰ Ovom mjerom vlada je preduzela jedan vrlo važan korak u vršenju socijalne skrbi, jer u teškoj životnoj borbi kakva se 1917. vodila za preživljavanje majke s dojenčadima bile su posebno ugrožena kategorija.

Posljedice gladi

Kvantitativna i kvalitativna ishrana tokom rata bila je slaba, ali je kvalitativna ipak, bila slabija, jer je hrana koja je trošena bila nekalorična. Oskudna i jednolična ishrana posebno je pogađala djecu, jer je utjecala na njihov fizički i umni razvoj i slabila imuni sistem.¹³¹ Nema nikakve sumnje da su loše prehranbene prilike katastrofalno utjecale na zdravlje stanovništva, koje je zbog neuhranjenosti i iscrpljenosti umiralo od gladi i običnih bolesti.

Prema nekim istraživanjima za vrijeme Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini živote je izgubilo oko 360.000 osoba, odnosno 19% njene cjelokupne populacije.¹³² Posljedica velikih ljudskih gubitaka nisu samo ratna dejstva, nego i loši životni uvjeti i povećanje općeg procenta smrtnosti kod stanovništva. Prema podacima Starateljskog odbora za zaštitu majki i dojenčadi u razdoblju 1915–1917. godine broj smrtnih slučajeva u Bosni i Hercegovini iznosio je 150.314, od čega je 65.346 otpadalo na djecu do deset godina života i to: 12.867 na dojenčad do 6 mjeseci, 11.248 od 6 mjeseci do godine, 31.039 od 1 do 5 godina i od 5 do 10 godina 10.192 slučaja.¹³³ Ljubljanski list *Slovenec*, pak, objavio je 31. jula 1918. godine da je po službenoj statistici u Bosni i Hercegovini samo za dvije godine rata (1916. i 1917) umrlo 163.000 djece ispod 10 godina. Njegove navode demantirao je *Sarajevski list* koji je na osnovu podataka koje je dobio od vladinog statističkog odsjeka objavio da je 1914. umrlo 26.474 djece, 1915. 30.447, 1916. 25.935 i 1917. godine 18.130 djece. Dakle, prema službenim podacima statističkog odsjeka u četiri godine (1914–1917) rata umrlo je 100.986 djece ispod 10 godina.¹³⁴ U bosanskoher-

129 Trudnice i dojilje morale su se javiti u gradski fizikat gdje im je liječnik besplatno izdavao uvjerenje da su trudne, odnosno da doje djecu. S tim uvjerenjem javljale su se nadležnim općinskim službama koje su im izdavale doznačnicu za brašno. Na osnovu doznačnice malo-prodaja gradske aprovizacije prodavala im je određenu količinu brašna za 28 dana. (Trudnim ženama i dojiljama na znanje!, *Sarajevski list* XL/294, Sarajevo, 6. decembra 1917, 3).

130 Akcija zemalj. vlade u prilog majkama i djeci, a osobito dojenčadi, *Sarajevski list* XL/280, Sarajevo, 20. novembra 1917, 1.

131 Šta jede siromašni narod?, *Glas slobode* VII/32, Sarajevo, 1. decembar 1917, 3.

132 Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991, 47; Борђе, Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, Београд, 1955, 54. Prema Pejanovićevim istraživanjima gubitci su iznosili oko 320.000 osoba.

133 Starateljstva i starateljski odbori za zaštitu matera i dojenčadi, *Sarajevski list* XLI/86, Sarajevo, 20. aprila 1918, 1.

134 Koliko je djece umrlo u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata?, *Sarajevski list* XLI/175, Sarajevo,

cegovačkoj historiografiji se operiralo ovim brojkama kao ukupnim dječijim gubicima tokom rata, ali iz naprijed navedenog očito je da u te gubitke nisu uračunati smrtni slučajevi iz 1918. godine. Ratne neprilike, raseljavanje i slaba ishrana djelovali su i na prirodni priraštaj. Dok su u predratno doba rođenja nadmašala smrtnu slučajevu za 25.000 do 30.000, u ratnim godinama došlo je do pada nataliteta. Broj umrlih 1915. bio je veći za 4.648 od novorođenih,¹³⁵ 1916. za 17.711 (39.228 rođenih, a 56.939 umrlih), dok je 1917. godine mortalitet za 15.132 osobe bio veći od nataliteta.

Negativna bilanca tokom rata bila je i kod stoke. Stočni fond je usljed bezobzirne rekvizicije i nekontroliranog klanja od strane stanovništva, koje je nestašicu hrane nadomještalo mesom, jako stradao. Broj volova 1918. opao je na 242.858 u odnosu na 291.897 iz 1910, konja s 221.981 na 153.412, ovaca s 2.498.854 na 1.795.363, koza s 1.392.565 na 633.310, a svinja s 527.271 na 269.896. Od toga je za vojsku dato 150.731 goveče, 120.000 sitne stoke, 5.860 teladi i 26.190 svinja.¹³⁶

Koliko je stoke poklano za potrebe civilnog stanovništva i rekvirirano za vojne potrebe u periodu od 1. jula 1917. do 1. jula 1918. pokazuje popis stoke koji je za navedeni period provela Zemaljska vlada, a u kojem je evidentirano opadanje stočnog fonda u svim vrstama i okruzima, osim u sarajevskom, gdje su kotari opustošeni u početku rata, uslijed kasnije uštede i pripomoći, iskazali postepeni oporavak. U bihaćkom okrugu broj goveda 1. jula 1918. bio je manji u odnosu na 1. juli 1917. godine za 29,55%, a sitne stoke za 12,44%, travničkom goveda za 22,26%, a 16,46% sitne, mostarskom za 13,46% goveda, a 9,45% sitne, banjalučkom za 8,98% goveda, a više 9,35% sitne stoke, tuzlanskom manje 4,87% goveda, a prirast od 12,94% u sitnoj stoci, sarajevskom je bio prirast goveda za 5,53%, a sitne marve za 11,66%. Prosječno je u cijeloj zemlji bilo manje rogatke stoke za 11,48%, a sitne za 7,25%. Same ove brojke su porazne, naročito za travnički i bihaćki okrug. Ali opadanje volova za klanje daje pravu sliku žalasnoga stanja marvogojstva. Broj volova za klanje smanjio se u tuzlanskom okrugu s 55.541 na 48.336, bihaćkom od 24.872 na 13.712, travničkom od 44.213 na 32.795, mostarskom od 28.516 na 23.250. Nazadak u banjalučkom okrugu bio je neznatan jer se radilo o privredno aktivnijem kotaru u kojem je bilo više hrane, pa se stoka manje klala. Broj volova u cijeloj zemlji opao je od 240.297 komada na 203.562. Prema tome u Bosni i Hercegovini 1918. prema 1917. godini bilo je manje 4.859 bikova, 17.900 krava, 36.753 volova, 37.895 junadi, 39.988 teladi ili 137.377 goveda, a sitne marve za 176.450 grla.¹³⁷ Po privremenoj statistici iz 1919. u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 2.832.783, prema 5.956.991 grlu stoke po popisu iz 1910. godine ili manje za 3.124.208, odnosno 52,45%. Od toga je broj konja smanjen za 26%, goveda 19%, koza 53%, ovaca 35% i svinja za 62%.¹³⁸

Zaključak

Bosna i Hercegovina ekonomski je potpuno nepripremljena dočekala početak Prvog svjetskog rata. Radilo se o pasivnoj pokrajini koja ni u mirno doba nije mogla proizvesti dovoljne količine hrane, pa je prehrana stanovništva dobrim dijelom zavisila od uvoza

16. augusta 1918, 2.

135 Starateljstva i starateljski odbori za zaštitu matera i dojenčadi, *Sarajevski list*, 1.

136 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

137 Aprovizacija mesom, *Sarajevski list* XXI/226, Sarajevo, 18. oktobra 1918, 1–2.

138 Joso Lakatoš; Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924, 9; Ljubomir St. Kosier; Vasa Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924, 79.

iz inostranstva. Vlasti su neposredno po izbijanju rata preuzele u svoje ruke opskrbu stanovništva putem aprovizacije. Nekoliko nerodnih ratnih godina, pad domaće poljoprivredne proizvodnje, posustala ratna privreda u cjelini, poskupljenja i špekulacije oko raspodjele hrane dovele su 1917. godine do nezapamćene gladi. Skupoćom i nestašicom posebno su bili pogođeni siromašni slojevi društva. Nestašica i glad ipak, nisu bile svuda i za sve isti. Najsumornije stanje bilo je u pasivnim i ratnim operacijama zahvaćenim krajevima zemlje koji su najteže osjetili posljedice gladi. Nabavka i dovoz hrane iz inostranstva bili su otežani, jer je svugdje vladala nestašica, a željeznički saobraćaj prioritetno služio za potrebe vojske, dok je civilni prevoz imao sekundarni značaj. Mada se vlastima ne može osporiti upornost u traženju rješenja za ublažavanje svakodnevnih tegoba stanovništva, ipak, njihove mjere nisu bitnije utjecale na poboljšanje prehrambenih prilika. I pored silnih muka s prehranom, stanovništvo je pokazalo određenu snalažljivost i grčevito se borilo za goli opstanak. Ipak, posljedice gladi bile su katastrofalne. Od pothranjenosti najviše su stradala djeca do 10 godina, stari i iznemogli.

SURVIVING THE WAR - FOOD TROUBLE OF THE POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1917

Summary

Bosnia and Herzegovina met the beginning of the First World War completely unprepared economically. It was a passive province that could not produce sufficient amounts of food even in peaceful times, so the nutrition of the population largely depended on imports from abroad. Immediately after the outbreak of war, the authorities took over the supply of the population through provisioning. Several unproductive war years, the decline of domestic agricultural production, the weakened war economy as a whole, price increases and speculations about the distribution of food led to an unprecedented famine in 1917. The poor strata of society were particularly affected by high prices and shortages. Scarcity and hunger, however, were not the same everywhere and for everyone. The gloomiest situation was in the passive and war operations affected by the parts of the country that felt the consequences of the famine the hardest. The procurement and delivery of food from abroad was difficult, because there was a shortage everywhere, and rail traffic primarily served the needs of the army, while civilian transport was of secondary importance. Although the persistence of the authorities in seeking solutions to alleviate the everyday problems of the population cannot be disputed, their measures have not significantly affected the improvement of food conditions. Despite the great struggles with food, the population showed a certain resourcefulness and fought desperately for bare survival. Nevertheless, the consequences of the famine were catastrophic. Children under 10, old and emaciated suffered the most from malnutrition.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- › Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Objavljeni izvori

- › Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1914, Sarajevo, 1914.
- › Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Sarajevo, 1915.
- › Marković, Stipo, Sretna Bosno, *Napretkova Božićna Knjiga*, Sarajevo, 1940.
- › Šahinović, Munir – Ekremov, Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja, *Narodna uzdanica*, Kalendar za godinu 1934. (1352-1353. po hidžretu), God. II, Sarajevo, 1933, 134-139.
- › Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo, 1918.

Štampa

- › *Bosanski Lloyd*, God. II, broj 1, Sarajevo, 1920.
- › *Glas slobode*, God. VII, broj 3, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 25, 27, 32, 36, Sarajevo, 1917.
- › *Glas slobode*, God. VIII, broj 32, Sarajevo, 1918.
- › *Glas slobode*, God. X, br. 3, Sarajevo, 1920.
- › *Sarajevski list*, God. XL, broj 4, 6, 30, 46, 52, 53, 58, 59, 69, 77, 82, 105, 171, 174, 179, 207, 227, 242, 262, 263, 265, 272, 280, 294, 295, 298, Sarajevo, 1917.
- › *Sarajevski list*, God. XLI, broj 78, 86, 107, 175, 226, Sarajevo, 1918.

Literatura

- › Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb, 2003.
- › Brkljača, Seka, Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine, *Prilozi* 46, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 99-116.
- › Forto, Fedžad, Afere i prevare u BiH 1914.-1918, *Prilozi* 34, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2005, 67-78.
- › Geiger, Vladimir, Fabry Edgar, Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu. Aprovizacija, 1914-1918, *Numizmatičke Vijesti* 56/67, Zagreb, 2014, 87-118.
- › Hauptman, Ferdo, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrostrugarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1987, 99-211.
- › Haselsteiner, Horst, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Naklada „Naprijed d. d.“, Zagreb, 1997.
- › Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, 2. izdanje, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.
- › Kapidžić, Hamdija, Austrougarska politika i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX/1957*, Sarajevo, 1958, 7-55.
- › Kapidžić, Hamdija, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo, 1963, 147-328.

- › Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008.
- › Kolar-Dimitrijević, Mira, Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvoga svjetskoga rata, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 311–364.
- › Kosier, St. Ljubomir, Ristić, Vaso, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924.
- › Kujović, Mina, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917-1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 2010, 35–48.
- › Kujović, Mina, Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915.-1918.), *Gračanički glasnik* XIX/34, Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, 2014, 95–104.
- › Lakatoš, Joso, Despić, Aco, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924.
- › Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav, Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo* (ur. S. Tadić, M. Šakota,) Zagreb, 2009, 229–272.
- › Nikić, Andrija, *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916-1919)*, Duvno, 1974.
- › Novaković, Šimun, Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917-2017)*, Zbornik radova, Mostar, 2020, 17–90.
- › Пејановић, Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955.
- › Puljiz, Vlado, Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu (Osvrt na socijalne i gospodarske prilike, uzroke gladi i ulogu hrvatskih humanitarnih organizacija u spašavanju hercegovačke djece), *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, ur. S. Tadić, M. Šakota, Zagreb, 2009, 183–205.
- › Szabo, Agneza, Josip Šilović - voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.
- › Šehić, Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991.
- › Šehić, Zijad, *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007.
- › Užičanin, Salkan, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata (1914-1918), *Historijska misao* II/2, Društvo historičara Tuzlanskog kantona – Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2016, 69–95.

ŽIVOT I BORBA. HUSEIN ĐOZO I 13. SS DIVIZIJA*

Apstrakt

U ovom članku autor analizira mjesto i ulogu istaknutog bosansko-muslimanskog vjerskog autoriteta Huseina Đoze u 13. SS diviziji, pozadinu i razloge njegovog priključenja diviziji, njegove poglede na aktualna pitanja i izazove Drugog svjetskog rata, kao i njegovu sudbinu po povratku u Jugoslaviju i hapšenju 1945. godine. Autor ukazuje da njegov poslijeratni angažman, u njegovim temeljnim idejnim zasadama, ne predstavlja radikalni raskid s težnjama i pogledima koje je zastupao u tridesetim i četrdesetim godinama 20. stoljeća, već radije kontinuitet napora da se sagleda i promisli položaj i perspektiva islama i muslimana u savremenom svijetu.

Ključne riječi

Husein Đozo, Handžar divizija, Bosna i Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska, Treći Reich, islam, politika, društvo, ideologija

* Ovaj članak je u skraćenoj verziji prezentiran na Okruglom stolu povodom 110 godina od rođenja Husein-ef. Đoze održanom u Sarajevu u organizaciji Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 17. 12. 2022. godine.

LIFE AND STRUGGLE. HUSEIN ĐOZO AND THE 13TH SS DIVISION

Abstract

In this article, the author analyzes the place and role of prominent Bosnian Muslim religious authority Husein Đozo in the 13th SS Division, the background and reasons for his joining this division, his views on current issues and challenges of the Second World War, as well as his fate after returning to Yugoslavia and being arrested in 1945. The author points out that Đozo's post-war involvement, in his fundamental ideas, does not represent a radical break with the tendencies and views he advocated in the thirties and forties, but rather a continuity of efforts to realize and reflect on the position and perspective of Islam and Muslims in the contemporary world.

Ključne riječi

Husein Đozo, Handžar Division, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Third Reich, Islam, politics, society, ideology

* This paper has been presented in a shorter version at the Roundtable on the occasion of 110 years of the birth of Husein-ef. Đozo in Sarajevo, organized by the Rijaset of the Islamic Community of Bosnia-Herzegovina on the 17th of December, 2022.

Uvod. Ništa bez žrtve!

Najvažniji element života je borba. Jedino borbom se održava život. U čitavoj prirodi postoji samo borba. Sve se nalazi u jednom snažnom i vječitom pokretu. Ove heraklitovske ideje iznio je znameniti bosanskomuslimanski teolog, mislilac i reformator Husein Đozo, tada tridesetogodišnjak, na stranicama istoimenog glasila Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske “El-Hidaje”, u izdanju od 11. septembra 1942. godine. Za pobjedu u borbi, pisao je, postoje posebni uslovi koje Bog obznanjuje ljudima: sa-bur, pouzdanje u Stvoritelja i podnošenje žrtve. Ništa se bez žrtava ne može postići. “Tko žali umrijeti, ne želi živjeti. Narod, koji se boji smrti, najprije će izumrijeti.”¹

Nastanak Handžar divizije

Ova borbena stajališta, koja su odudarala od religijskog formalizma glavnine bosanske uleme prve polovine 20. stoljeća, objavljena su istog dana kada je Glavno pobočništvo Ustaške nadzorne službe u Zagrebu izvijestilo nadležne obavještajne krugove Nezavisne Države Hrvatske (NDH) da je ilegalno osnovan *Muslimanski međudruštveni odbor narodnog spasa*, kao reakcija na novi četnički pokolj i drugu katastrofu Foče 19. augusta 1942., a s ciljem da se osigura masovno naoružavanje i samozaštita muslimana uz pomoć državnih vlasti NDH, a ukoliko to one neće ili nisu u stanju – uz pomoć hrvatskih saveznika Nijemaca i Italijana.² Ovaj je cilj izravno saopćio prisutnima na utemeljiteljskom sastanku okupljene muslimanske elite agilni član Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je već izvjesno vrijeme, zbog meteža u zemlji koja se gušila u vrtlogu nasilja i mržnje, kritički govorio o državnim vlastima NDH i smatrao da bi u Bosni i Hercegovini trebalo uspostaviti onakav upravni sistem kakav je postojao za vrijeme bivše Austro-Ugarske.³ Dva dana nakon ovog utemeljiteljskog sastanka, 28. augusta 1942., Odbor narodnog spasa je održao sjednicu na kojoj je konkretizirana ideja o militarizaciji bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu: usvojen je zaključak da je potrebno i na svim ostalim područjima gdje ima muslimana osnovati i naoružati dobrovoljačku miliciju radi odbrane od četnika po uzoru na muslimansku legiju bojnika Muhamed-age Hadžiefendića u Tuzli. Hadžiefendićev Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, kasnija Domobranska dobrovoljačka pukovnija (DOMDO), nastao je potkraj 1941. godine i već nekoliko mjeseci je smatran efikasnim sistemom zaštite muslimanskog stanovništva na prostoru tuzlanske regije.⁴ Glavnu

1 Husein Đozo, Borba i žrtve, *El-Hidaje* VI/1942, br. 1–2, 7.

2 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-69, 455-457. „Muslimani protudržavni rad“. Datum: 11. rujan 1942.

3 Vojni arhiv (dalje: VA), Beograd, Fond: Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), kut. 215, fasc. 1, dok. 24. Ovaj prijedlog bio je istaknut u jednom ranijem pismu izaslanstva “Muslimanskih Hrvatskih društava iz Sarajeva i izbjeglica iz istočnih kotareva” (u martu ili aprilu 1942.) poslanom ustaškom ministru dr. Andriji Artukoviću u kojem je istaknut kaos i nesklad u odnosima vojnih i političkih vlasti NDH kao faktor koji je doveo do pokolja muslimanskog življa u istočnim krajevima hrvatske države. Vidjeti: Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-189/B-1. Hafiz Muhamed ef. Pandža je, po svoj prilici, bio predvodnik dotičnog izaslanstva.

4 Vidjeti opširnije o Hadžiefendićevoj legiji u: Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995, 31–70; Omer Hamzić, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendićeve legije na prostoru tuzlanske oblasti, *Stav* III/6-7, Tuzla, 2004, 63–77; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, prir. Dino Mujadžević, Zagreb – Sarajevo, 2016, 326–327; Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS*

ulogu u sprovedbi zaključka Odbora preuzeo je na sebe hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je stupao u kontakt s mjesnim prvacima i obrazlagao im važnost zahtjeva da se traži da se posvuda stvaraju milicije po uzoru na Hadžiefendićevu. Nakon što je poglavnik NDH Ante Pavelić odbio ideju masovne militarizacije muslimana na dobrovoljačkoj osnovi, pravdajući se da mu za to treba njemačka saglasnost, Pandža je s posebnom deputacijom posjetio njemačku komandu u Brodu na Savi, odnosno njemačkog generala Rudolfa Lütersa, ali je od nje 22. decembra 1942. dobio negativan odgovor u pogledu mogućnosti stvaranja novih muslimanskih milicija u Bosni i Hercegovini.⁵

Ipak, nisu svi njemački zvaničnici negativno gledali na ideju stvaranja novih muslimanskih milicija. Sredinom februara 1943., nakon novih četničkih pokolja u Sandžaku i istočnoj Bosni, njemačka 718. pješачka divizija postavila je pitanje da li bi možda ipak trebalo izaći u susret muslimanima u pogledu naoružavanja novih milicija pod njemačkom kontrolom. U objašnjenju je navela da bi ove milicije bile snažna protuteža četnicima i da bi mogle uštedjeti mnogo njemačke krvi, “jer će se morati ući u obračun sa četnicima”.⁶ No, zastupnicima Trećeg Reicha u Zagrebu, njemačkom poslaniku Siegfriedu Kascheu i opunomoćeniku njemačke vojske u NDH generalu Edmundu Glaiseu von Horstenau, ne samo da se nisu sviđale ideje o proširenju Hadžiefendićeve dobrovoljačke vojske na druge krajeve naseljene muslimanima, nego su bili i mišljenja da bi istu bilo najkorisnije preustrojiti u regularne trupe s osloncem na snage Wehrmachta u Bosni.⁷ U konačnici, nije bilo ništa ni od stvaranja novih muslimanskih milicija ni od ukidanja postojeće muslimanske legije u sjeveroistočnoj Bosni. Ubrzo se, međutim, u krugovima moćnog *Schutzstaffel* (SS) rodila ideja koja je trebala izmiriti stremljenja muslimanskih uglednika i njemačkih generala: 10. februara 1943. Adolf Hitler je na prijedlog vođe SS-a Heinricha Himmlera potpisao naredbu o osnivanju “Hrvatske dobrovoljačke SS divizije” koju bi sačinjavali “Bošnjaci muhamedanske religije”, uživajući ista ona prava koja su bosanski muslimani imali u redovima bivše austrougarske vojske, naročito u pogledu prakticanja vjere i nošenja fesa.⁸ Himmler je u stvaranju SS divizije od bosanskih muslimana vidio najefikasniji način njihovog korištenja za ratne svrhe Trećeg Reicha, ali je ideju oduševljeno pozdravio i veliki palestinski muftija Muhammed Emin El-Husejini, gorljivi pobornik vezanja islamskog svijeta za Hitlera i Osovinu,⁹ kojem je nova SS formacija izgledala kao najbolji odgovor na vapaje “hrvatskih muslimana” da im se omogući naoružavanje

⁵ u *Bosni 1943-1945.*, Sarajevo, 2021, 44-46.

⁵ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2014, 499.

⁶ National Archives and Records Administration (dalje: NARA), Washington, T315, roll 2271, frs. 767-768.

⁷ Kasche je u februaru 1943. pisao Ministarstvu vanjskih poslova kako se Hadžiefendićeva legija dokazala kao lokalna straža protiv četnika, ali da su manjak discipline i buntovno ponašanje legionara stvorili velike probleme. Vođa legije nema viših vojnih sposobnosti, a isti je slučaj i sa samom legijom. U Bosni i za Bosnu se bore njemačke trupe, a i hrvatske trupe u velikom broju, naročito ustaše, koji se vremenom sve više dokazuju. Kasche je naveo da se složio s generalom Glaiseom da bi od Hadžiefendićeve legije trebalo načiniti regularne trupe, snage možda jedne brigade, koje bi se podložile njemačkoj diviziji u Sarajevu. To bi pojačalo front protiv Mihailovićevih četnika, a i spriječilo odlaženje muslimana u partizane. Vidjeti: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA AA), Berlin, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-5. Denkschrift eines Volkskomitees der bosnischen Muselmanen.

⁸ X. Bougarel, *Handžar divizija*, 52.

⁹ Vidjeti: Jennie Lebel, *The Mufti of Jerusalem Haj-Amin el-Husseini and National-socialism*, Belgrade, 2007; Klaus Gensicke, *The Mufti of Jerusalem and the Nazis: The Berlin Years*, Middlesex – Portland, 2011; David Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge – London, 2014.

i samozaštita od četničkih nasrtaja na njihove živote i imovinu. Veliki palestinski muftija je odranije imao veze s vrhovima Islamske vjerske zajednice (IVZ), pa se obratio za podršku Muhamedu ef. Pandži od kojeg je očekivao da se uključi u predstojeću regrutaciju. Drugog marta 1943. dvojica njemačkih oficira, kojima je bila povjerena organizacija nove SS divizije, pojavila su se u Pandžinom uredu s potpisanom Hitlerovom naredbom o formiranju SS divizije i preporukom velikog muftije El-Husejnija da se obrate Pandži za pomoć. Pandža je, prema vlastitom priznanju, pozdravio odluku i izrazio spremnost da im bude od pomoći u bilo kojem trenutku.¹⁰

Kojim ratnim ciljevima je trebala poslužiti novoformirana 13. brdska SS divizija? U vojnom smislu, elita i obični ljudi su vjerovali da će naoružavanje muslimana kroz Waffen-SS spriječiti nove četničke pokolje, poput onih u istočnoj Bosni i Sandžaku, u političkom, da će stvaranje bošnjačke SS divizije omogućiti raskid s ustaškim režimom i autonomiju Bosne i Hercegovine pod zaštitom Trećeg Reicha, u socijalnom, da će donijeti materijalnu sigurnost pripadnicima divizije i njihovim porodicama. Italijanski konzul u Sarajevu Paolo Alberto Rossi pisao je u svom izvještaju od 1. maja 1943. o agitaciji “mjesnih muslimanskih agenata”, uključujući nekoliko “manjih vjerskih glavara”, koji su obilazili okolna sela i pozivali mladiće da se prijave u diviziju. Prema Rossiju, ova agitacija nije imala nikakav antisrpski karakter: “Ovi promičbenjaci nastoje dati novaćenju u njemačke odrede značaj jednostavne mjere obrane zemlje i muslimanske zajednice, te se stoga pozivlju na njemački oglas koji veli, da novi sastavi neće biti upotrijebljeni izvan Hrvatske.”¹¹ Muhamed ef. Pandža je imao glavnu ulogu u podsticanju mladih ljudi da se upišu u 13. SS diviziju, gledajući u njenom formiranju svrsishodnu alternativu vojnom konceptu kojeg je zagovarao Odbor narodnog spasa. Ne tražeći saglasnost vjerskog tijela kojem je pripadao, Pandža se na svoju ruku isturio za glavnog agitatora koji je mladim imama i mladićima sposobnim za oružje preporučivao da se prijave u diviziju i tako zaštite svoje porodice i ognjišta od četničke navale.¹² Nekoliko mjeseci kasnije, kada su ga uhapsili partizani, Pandža je tvrdio da se njegovo uvjerenje u pogledu svrhe divizije zasnivalo na obećanjima koja je dobio od palestinskog muftije El-Husejnija – da će divizija svakako ostati u Bosni i Hercegovini i da će joj zadatak biti samo da brani muslimane od onih koji ih budu napadali – a da je muslimanskom svijetu preporučivao da stupe u diviziju zbog siromaštva i mogućnosti opskrbe njihovih porodica.¹³

Hoće li se 13. SS divizija boriti protiv četnika ili protiv partizana? Ili možda i jednih i drugih? U Bosni ustaška propaganda isprva nije bila izričita protiv koga će biti usmjereno oružje 13. SS divizije. U sarajevskom *Novom listu* od 7. aprila 1943. narod je mogao pročitati tek da će nova dobrovoljačka SS divizija imati zadaću očuvanja reda i mira na području Bosne i Hercegovine.¹⁴ No, već u zvaničnom pozivu za pristupanje u 13. SS diviziju, objavljenom u *Novom listu* od 22. maja 1943., njemačka propaganda daje povoda zaključku da će oružje SS divizije biti upotrijebljeno prije

10 PA AA, RAV 301-2, Zagreb Nr. 7-2. Protokoll über das Verhör des Hafiz Muhamed Pandža. Također vidjeti: D. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, 263.

11 Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Sarajevo, Fond: Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), kut. 6, dok. 1402.

12 A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 502–503.

13 VA, Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ), kut. 1111, fasc. 4, dok. 9.

14 Osniva se dobrovoljačka hrvatska SS-divizija, *Novi list* III/586, 1943, 5.

svoga protiv “boljševika”, odnosno jugoslavenskih partizana: **“Kao što se u velikim ruskim stepama uništava sve što je boljševičko, tako isto mora i u našoj lijepoj domovini biti uništeno sve što misli i radi boljševički.”**¹⁵ Niko nije spominjao četnike, s kojim su vojne vlasti NDH unazad godinu dana imale ugovorne odnose u znatnom dijelu Bosne,¹⁶ a i njemačke komande su u nekim sredinama, naročito u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini, sarađivale s četnicima.¹⁷ O kakvoj se zaštiti muslimanskih Bošnjaka moglo raditi ako se znalo da partizani, s nekim izuzecima, nisu napadali muslimanska sela i ubijali muslimansko stanovništvo? Jedan ustaški pouzdanik je pisao u novembru 1943. godine, kada su u okolnostima partizanskog osvajanja Tuzle brojni pripadnici Hadžiefendićeve legije pristupili partizanima, da su muslimani jasno vidjeli “da im je izlaz jedino u redovima onih formacija, koje ne pale i ne uništavaju otvoreno njihov živalj i njihovu imovinu, a to su bili upravo partizani”. Dodao je da su komunistički prvaci ispravno i na vrijeme primijetili i shvatili problem koji hrvatske vlasti nisu bile u stanju likvidirati. “Oni su vidjeli da četnici pale muslimanska sela, da kolju muslimanske žene i djecu, a oni su takodjer vidili krajnju nesposobnost hrvatskih oružanih snaga, koje nisu bile u mogućnosti da zaprieče provalu velikosrbske tiranije.”¹⁸ No, u redovima SS-a i njihovih istomišljenika nije bilo dvojbe da je svrha nove SS divizije uništenje “boljševika” odnosno partizanskog pokreta i stavljanje tačke na otpor okupaciji u Jugoslaviji. Već u decembru 1942. godine u Berlinu je profesor Salih Hadžialić, koji je bio u vezi s poslanstvom NDH u Trećem Reichu, ali i s njemačkim obavještajnim krugovima i velikim palestinskim muftijom,¹⁹ tvrdio jednom njemačkom zvaničniku da bi Njemačka, ako obeća autonomiju Bosne, za najkraće moguće vrijeme mogla imati na svojoj strani između 40.000 i 50.000 bosanskih vojnika, a ova bi borbena masa bila dovoljna, naivno je mislio, da se stavi tačka na partizansku borbu na Balkanu, mogla bi, dapače, biti upotrijebljena i za protusavezničke operacije u Sjevernoj Africi.²⁰ Nigdje nije spomenuo četnike. U martu 1943. godine, u govoru povodom Mevluda 1362. godine po hidžri, palestinski muftija El-Husejni je napao Engleze i Sovjete što podupiru “srbske i komunističke bande” koje progone “muslimansku braću u Bosni”,²¹ ali je u jednom kasnijem obraćanju, vojnicima 13. SS divizije, El-Husejni spomenuo samo partizane kao njihove neprijatelje: “Vi žudite stoga za oslobođenjem Vaše zemlje i odbranom Vaše vjere od boljševičkih pobunjenika, te sam uvjeren, da ćete Vi sa vjernošću, iskrenošću i postojanošću dostići taj cilj.”²² U ovom duhu je pisala SS propaganda, prikazujući partizane kao dokazane neprijatelje islama i bosanskih muslimana kojim prijeti uništenje ako Njemačka ne izađe kao pobjednik u ratu. “Partizani su najveći neprijatelji Boga i vjere, obitelji

15 Poziv za stupanje u Hrvatsku SS-dragovoljačku diviziju, *Novi list* III/622, 1943, 5.

16 Podrobno o ovim ugovornim odnosima vidjeti: Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.

17 Vidjeti, primjerice, u: Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*. Poraz, knj. 2, Beograd, 1983.

18 HMBiH, UNS, kut. 11, dok. 2533.

19 HDA, Fond: Hans Helm (dalje: HELM), HR-HDA-1521, kut. 24. 3 – Emin El Husseini, Veliki muftija u Jerusalimu, 63.

20 PA AA, RZ211 261144 162-163. Ag Ausland Nr. 2076/42, 19. 12. 1942.

21 *Govor Njegove Preuzvišenosti velikog muftije palestinskog prigodom Rođendana Božjeg poslanika Muhameda u petak dne 12. Rabi ul Avala 1362. (19. ožujka 1943.)*, Islamski središnji zavod u Berlinu, E. V. Tiskano u Zagrebu, 12-13.

22 Rieči Velikog Muftije diviziji, *Handžar*, I/8, 3.

i poštenja. Oni su najveći neprijatelji Muslimana. Oni to uostalom i sami priznaju, a znade to već i cieli svijet.” Navodi se kako samo pobjeda Njemačke i njenih saveznika može donijeti oslobođenje “od tuđinskoga tutorstva, tiranije i izrabljivanja sa strane englesko-američko-boljševičkoga saveza ugnjetavača”.²³ Od jeseni 1943. godine sve se veći broj muslimana (Bošnjaka) priključivao jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), pa je obračun 13. SS divizije s “boljševičkim pobunjenicima” nužno značio i unutarmuslimanski sukob i krvoproliće. No, u redovima 13. SS divizije – Handžar divizije – ideološki nadzor i vojnički dril nisu ostavljali prostora propitivanju smisla i svrhe kao i posljedica ulaska u elitnu vojsku okupatorske zemlje koja se na glavnim frontovima već suočila s nepremostivim preprekama ostvarenju njenih ratnih ciljeva.

Protiv letargije i dekadence!

Mladi Husein Đozo, Hadžialićevo kolega sa studija na kairskom El-Azharu, dao je svoj pečat ideološkoj izobrazbi bosanskih mladića koji su se prijavili u 13. SS diviziju, a zatim odvedeni van zemlje na obuku u južnu Francusku i Njemačku. Kada je izbio rat u Jugoslaviji, Đozo je bio na poziciji vjersko-prosvjetnog referenta u Uredu reisul-uleme Fehima Spahe²⁴ te je, nedvojbeno, bio na izvoru informacija o zbivanjima u NDH i stradanjima muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni – odakle je bila i njegova porodica. Kako je Đozo reagirao na te događaje nemamo detaljnijih obavijesti. Važan izuzetak je, dakako, sarajevska rezolucija od 12. oktobra 1941. uperena protiv ustaškog režima NDH koju je Đozo potpisao zajedno s drugim članovima Glavnog odbora “El-Hidaje”.²⁵ Izvjesno je da je Đozo, kao i ostala hrvatskom državom razočarana bosanska ulema, vrlo negativno gledao na poredak i prilike u ustaškoj Hrvatskoj, dok je ideju o stvaranju Handžar divizije prihvatio i podržao kao sredstvo zaštite bosanskih muslimana i njihovih interesa te joj se naposljetku i priključio, moguće u dosluhu s članom Ulema-medžlisa Muhamedom ef. Pandžom, najistaknutijim imenom vodstva IVZ nakon Spahine smrti. S druge pak strane, o duhovnoj orijentaciji i težnjama mladog Đoze govore nam njegovi napisi u onovremenim muslimanskim listovima: oduševljeni pristaša reformističkih ideja Džemaluddina El-Afganija i šejha Muhammeda Abduhua, gorljivi zagovornik *idžtihada* kao jedinog efikasnog sredstva povratka izvorima islama i preporoda muslimanskih naroda, Đozo je u islamu gledao životni putokaz pojedinca, ali i oruđe u borbi za emancipaciju islamskog svijeta od kolonijalnih sila, koja, smatrao je, neće biti moguća bez raskida s pasivnim poimanjem života i slijepim slijedenjem rješenja muslimanskih vjerskih autoriteta, ali i štetnim utjecajima zapadne kulture koji razgrađuju duhovni identitet muslimana i jačaju

23 GHB, ZRDA, K-5Ž [iz fonda O. Sokolovića]. U slučaju pobjede komunizma SVI MUSLIMANI ĆE BITI UNIŠTENI?

24 Mustafa Hasani, Biografija i bibliografija radova Husein-ef. Đoze, u: *Život i djelo Husein ef. Đoze*, Zbornik radova, Sarajevo, 1998, 14.

25 GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Sarajevska rezolucija od 12. listopada 1941. – dok. 23. Potpisi na Sarajevskoj rezoluciji nisu nužno podrazumijevali iste poglede na Nezavisnu Državu Hrvatsku i ustaški pokret od strane potpisnika. Iza rezolucije su stali ugledni članovi vjerskog i društvenog života sarajevskih muslimana, poput članova Ulema-medžlisa, direktora vakufa, upravitelja islamskih obrazovnih zavoda, predsjednika i sekretara muslimanskih društava, uključujući prvog čovjeka prohrvatske “Narodne uzdanice” Edhema Mulabdića, ali i političke ličnosti poput Uzeir-age Hadžihasanovića, Hasan-age Nezirhodžića i Edhema Bičakčića, te kadije, imami, trgovci, profesori, suplenti i studenti, pa i pojedinci izrazito hrvatske nacionalne orijentacije kao što su hafiz Akif Handžić, Hazim Šabanović i Halid Čaušević.

njihovo podaništvo i ovisnost o kolonijalnim silama.

U skladu s preokupacijama bosanske uleme prve polovine 20. stoljeća, Đozin glavni predmet interesa nisu političke i društvene prilike u Jugoslaviji niti zbivanja i odnosi u versajskoj Evropi, već stanje islamskog svijeta, tačnije njegova zaostalost, neprosvijećenost i nejedinstvo, čineći podlogu kolonijalnog jarma u kojem se nalazi i nemoći da se pomjeri s pozicije inferiornog i perifernog posmatrača globalnih kretanja u svijetu. U *Novom beharu* od 1. aprila 1938. on citira govor rektora El-Azhara Mustafe El-Meragija prema kojem “uzrok zastoja i dekadence” muslimana leži u njihovoj vjerskoj i političkoj pocijepanosti, a zatim romantičarski zaključuje da je muslimanima put spasa “ujedinjenje pod jednim vjerskim poglavicom, halifom, koji će povratiti negdanju slavu i moć islama”.²⁶ Đozo se ne opterećuje kontroverznim smislom halife kao “vjerskog poglavice” niti načinom izbora i mogućnostima njegovog funkcioniranja i utjecaja u modernom svijetu. No, mladi Đozo je bio potpuno uvjeren da su stvari po muslimane krenule naopako kada se među pripadnicima nekada jedinstvene “arapske imperije” pojavio i razvio “separatistički osjećaj”, koji je kulminirao u talasima usko-grudnog nacionalizma koji je olakšao kolonijalno porobljavanje muslimana.²⁷

Kao i drugi Bošnjaci njegovog vremena, Đozo je izrazito negativno pisao o ulozi Engleske u Palestini – gledište koje je bitno odredilo pronjemačko raspoloženje njegovih sunarodnjaka po izbijanju Drugog svjetskog rata 1939.²⁸ Ono što se danas dešava u Palestini, pisao je u jesen 1938., bit će najcrnja ljaga u historiji 20. stoljeća! Kulturna Engleska ne zadovoljava se samo ubijanjem pojedinaca, nego je počela rušiti i uništavati cijela sela i gradove. Nije oklijevao citirati – i složiti se – sa Hitlerom koji je u svom govoru od 12. septembra 1938. izjavio da su bijedni Arapi u Palestini prepušteni svojoj sudbini, jer iza njih ne stoji niko.²⁹ Engleska politika je mladom Đozi – shvatanje koje je bilo neizostavni element njemačke propagande u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu – bila najobičnije oruđe jevrejskih interesa pa je sredinom 1941. napisao kako “Židovska Engleska” nastoji istrijebiti Arape u Palestini “sve do jednog” i obrazovati od prve muslimanske kible židovsku cionističku “domaju”.³⁰ Anticionistički diskurs, istaknimo, nije bio nepoznanica među Đozinim zemljacima uoči Drugog svjetskog rata. U jednom letku iz 1938. “Muslimani akademičari”, muslimanska studentska asocijacija iz Zagreba, pozvali su sve muslimane i muslimanke u Bosni i Hercegovini da se klone svakog posla s Jevrejima, da ne zalaze u njihove radnje, upozoravajući ih da je svaki dinar koji ode “židovskom eksploatatoru” prilog za ekonomsko uništavanje muslimana, ali i prilog za rušenje velikog muslimanskog svetišta u Jerusalimu Mesdžidul-Akse, što je, navedeno je, davna želja svih Jevreja svijeta, “pa i onih, koji žive na grbači osiromašenih sinova ponosne Herceg-Bosne”.³¹ Đozo, ipak, nije bio sklon kukati nad procionističkom i protupalestinskom politikom Engleske, već je upirao prstom u nemoć islamskih naroda koji, uslijed opće zaostalosti, ne poduzimaju

26 Husejn Đozo, Da li je problem panislamizma i uspostave hilafeta jedini put progresu muslimana ili je to samo puka utopija?, *Novi behar* XI/17-19, 1938, 269.

27 Husein Đozo, Politika islamskih naroda, *Novi behar* XIV/5, 1941, 139-142.

28 Vidjeti o ovome: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 333-337.

29 Husejn Đozo, Problem našeg napretka, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* VI/11, 1938, 392-393.

30 H. Đozo, Politika islamskih naroda, 141.

31 GHB, ZRDA, A-229/B. Dragi brate i sestro!

ništa kako bi svojoj braći u Palestini pritekli u pomoć “i jedno od svetih islamskih mjesta uzeli iz ruku neprijatelja”.³² Zamjerao je svjetovnoj inteligenciji da se okrenula površnoj evropeizaciji, ali i ulemi da je svela islam samo na *ibadat* (obredoslovlje) i shvatila ga “kao nešto što uči o smrti”.³³ Umjesto govora o životu i poziva nauci, otišlo se u asketizam i mistiku. “Dosta je letargije i očekivanja nekakvog Mehdije koji će nas, tobože, spasiti i uspostaviti nebesko carstvo na zemlji.”³⁴ Čovjek, kako ga Kur’an određuje, upravlja Zemljom, nebesima i onim što je između njih, a savremeni musliman ne vlada ni samim sobom. “On je rob i drugi njim raspolaže i upravlja. Adem se klanjaju anđeli i priznaju njegovu prednost i znanje, a današnji musliman klanja se Iblisu [sotoni] i postaje njegov drug.”³⁵

Đozo o Jevrejima

U svojim omanjim člancima Husein Đozo, u svojim zrelim dvadesetim, nije davao nikakav sud o Hitleru i nacionalsocijalizmu niti je iznosio mišljenje o novom svjetskom sukobu i posljedicama po muslimane u svijetu. No, njegovi naglašeno protuengleski stavovi su jasno sugerirali na čijoj su strani mogle biti Đozine simpatije 1939. godine. Nakon razbijanja Jugoslavije i stvaranja NDH 1941. godine Đozo nema rezerve u pogledu naklonosti Osovini i u cijelosti prihvata radikalno antikapitalistički i antijevrejski narativ, kojeg programski iznosi u članku “Protuglavničarske smjernice islama” u kojem tvrdi da je islam, suzbijajući kapitalizam kao “društveno zlo”, propisao četiri stvari: davanje zekata, dijeljenje sadake, zabranu kamate, i – isključenje Židova iz javnog života! “Kroz čitavu poviest čovječanstva židovi su predstavljali najveću opasnost po ljudski rod.” Prema Đozi, neprijateljski stav islama prema židovstvu leži u želji “da se ljudskom društvu osigura bolji život time, što će se židovi kao nosioci materijalizma i glavničarstva izključiti iz javnoga života, jer za njih ne postoje nikakvi drugi zakoni, osim zakona pljačke i izkorišćavanja”.³⁶ Nije li ova tvrdnja, makar neizravno, bila davanje božanske legitimacije režimu progona, pljačke i ubijanja Jevreja u Trećem Reichu i zemljama pod njemačkom okupacijom? Za razumijevanje ovog pitanja važno je imati u vidu da je dovođenje u vezu antijevrejskog raspoloženja s izvorima islama bilo sastavni dio ustaške i nacionalsocijalističke propagande čiji je cilj bio pokazati muslimanima da su Jevreji *per definitionem* njihovi zakleti neprijatelji. Karakterističan izraz ovog nastojanja bilo je štampanje knjižice pisca kontroverznog porijekla Esada Beya³⁷ *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabiji*, objavljene u Sarajevu 1942. U ovom pamfletu je pogubljenje Jevreja u Poslanikovoj Medini

32 H. Đozo, Problem našeg napretka, 393.

33 Isto, 394.

34 Isto.

35 Husein Đozo, Kako islam gleda na čovjeka, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* IX/4 i 5, 1941, 118. Ovaj članak je objavljen u *Glasniku Islamske vjerske zajednice* u prvim danima NDH, za travanj i svibanj 1941., ali se ne može reći da li ga je Đozo napisao prije ili poslije raspada Jugoslavije i stvaranja kvistlinške NDH.

36 Husein Djozo, Protuglavničarske smjernice islama, *Hrvat*, Muslimanski godišnjak za godinu 1943-1362 po hidžretu, 65. U podnožju zadnje stranice Đozinog napisa su stajale poglavnikove riječi: *Meni je stalo do toga, da se braća muslimani podignu, da se podignu narodni široki slojevi, da im bude pristupačno sve, što je u ovo novo vrijeme potrebno za čestit i u svemu dostojan život čovjeka, a što nije u protimbi s propisima i zakonima vjere.*

37 Esad Bey je autor jednako kontroverznog djela *Alah je velik*, čiji je prijevod objavljen u Kraljevini Jugoslaviji 1937. godine.

predstavljeno kao logična posljedica iskonske mržnje i nesnošljivosti između islama i židovstva. "Islam pokaza svoju punu mržnju prema židovima, koje je i Kuran prokleo." Autor je donio (temeljem predaje upitne vjerodostojnosti) i jezoviti opis i razloge smaknuća jevrejskog plemena Benu Kurejza od strane prvih muslimana. Jevreji su, dodao je, pokazali prijezir prema islamu čak i kada im je prijelaz na novu vjeru mogao spasiti život: "Vezane, jednog za drugim, dovodili su židove na trg i odsiecali su im glave. Niti jedan iz njihovog plemena Beni Kuraiza nije prešao na Islam, da bi spasio svoju glavu. I u tome je ležao jasan dokaz, da [je] nepremostiv jaz dielio muslimane od židova."³⁸ Protujevrejska propaganda je bila neizostavni dio kampanje i u prilog Handžar divizije. Temelj boljševičke pošasti današnjice, poručuje se Bošnjacima, je nepriznavanje Boga i borba protiv religije, a većina boljševika su opet – Židovi, koji su "zakleti neprijatelji naše vjere".³⁹ Židovi su ti, stajalo je u jednom letku kojeg je 1943. štampala SS propaganda, koji plaćaju Titove partizane da uništavaju Bošnjake i njihovu domovinu – za račun Moskve, Engleske i Amerike.⁴⁰

Husein Đozo je očito podlegao mitu o manihejskom antagonizmu islama i judaizma, dajući vlastiti "doprinos" antijevrejskoj histeriji, zajedno s drugim autorima koji su težili objasniti bosanskim muslimanima zašto trebaju biti na strani Hitlerove Njemačke i Osovine, a protiv Saveznika, "kojim upravljaju židovi", u novom svjetskom sukobu od odsudne važnosti po muslimanske narode.⁴¹ On je, međutim, otišao i korak dalje te se priključio novoformiranoj SS diviziji i preuzeo odgovornu funkciju u sistemu indoktrinacije koja je od poluobrazovanih bosanskih mladića trebala načiniti odlučne i nepokolebljive SS vojnike.

Za Hitlera i Novu Evropu!

Direktor škole za imame u Gubenu, Đozo je sada bio u prilici još konkretnije izraziti svoje pronjemačke i protuengleske ideje. No, kako ukazuje historičar Xavier Bougarel, ostavština Handžar divizije ne nudi mnogo uvida u Đozina obraćanja kojim je trebalo približiti nacionalsocijalizam mladim muslimanskim regrutima.⁴² Izuzetak je omanji članak u divizijskom glasilu *Handžar*, kojeg potpisuje Đozo u činu SS-Hauptsturmführera, a u kojem se bosanskim SS vojnicima objašnjava šta su ciljevi njihove borbe.

38 Esad bay, *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabii*, Sarajevo, 1942, 18–19.

39 Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Zbirka plakata, ZP-157. Muslimani upoznaju boljševizam. Komunizam je najveće prokletstvo svieta.

40 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo, Zbirka NOR-a, Neprijateljska dokumentacija 1941–1945 [2]. *Bošnjaci!*

41 Hitlerov pohod na Rusiju, pisao je ustaša Nazif Bubić, nije nikakva agresija, već legitimno vraćanje Evropi onoga što joj pripada! Krahom razornog boljševizma i židovstva, kao i njegovog glavnog pomagača – *perfidnog Albiona*, koji je imao računa držati vještačku barijeru između kontinentalne Evrope i Rusije, bogata područja evropske Rusije, "kao svojina Europe", "kao njen najvažniji životni dio", vraćaju se Evropi i kulturno i ekonomski, da bi se time vječno osiguralo blagostanje i nezavisnost evropskih naroda. Vidjeti: Nazif Bubić, Europa osvaja sebe, *Osvit* I/7, 1942, 4. Zašto muslimani ne mogu biti za boljševike i židove? Učenje islama, ističe Eugen Sladović, nedvojbeno uključuje i antikapitalističke tendencije, "pa se po tome islamska načela podudaraju sa novim europskim shvaćanjem". Vidjeti: Eugen pl. Sladović, Islamski Hrvati u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i islamski svijet, *Hrvatska smotra* XI/3-4, ožujak-travanj 1943, 173. "Hrvatski muslimani", temeljem žive vjerske i duhovne veze sa ostalim njihovim istovjericima širom svijeta, zauzeli su mjesto na onoj strani "koja već danas drma temeljima anglo-saksonskog kolonijalnog carstva", dok ih njihova fanatična privrženost islamu čini ogorčenim protivnicima ateističkog boljševizma čija bi pobjeda značila ujedno "i podpuno uništenje njihovog obitavanja i bivstvovanja u ovim krajevima". č., Hrvatski muslimani i boljševizam, *Osvit* I/4, 1942, 1.

42 X. Bougarel, *Handžar divizija*, 142.

Boljševizam, kapitalizam i židovstvo stoje rame uz rame protiv Evrope. Prva dužnost je izvojevati hrvatskoj domovini red i mir i brinuti se “da ni boljševizam niti kakav drugi neprijatelj ne zagospodare u njihovoj zemlji”. Kada se ovaj cilj ostvari, nakon pobjede, slijedi drugi zadatak: “stvaranje novog poredka”, a to je kulturno i duhovno izgrađivanje Evrope. U objašnjenju Đozo donosi klasičnu parafrazu nacističke propagande: “Versaljskim diktatom Europa je bila postavljena na sasvim nezdrave temelje, a pod imenom demokracije igrali su u političkom i društvenom životu glavnu ulogu židovi i slobodni zidari. Njima će se najzad priključiti i boljševici. Neće biti lako osloboditi Europu od tih neprijatelja, ali SS-vojnici, koji je mogao pobijediti neprijatelja na svim bojištima, moći će i umjet će da stvori Europi bolju budućnost.”⁴³ Zaokupljen idejom borbe za “novi poredak”, Đozo se nije udubljivao u razmjere besmislice o duhovnim i civilizacijskim sponama islamskog svijeta i nacionalsocijalističke Njemačke koje je potencirao SS propagandni aparat: “Baš kao što su križarski ratovi u Srednjem vijeku donijeli mnogo koristi Evropi dovodeći evropske narode u dodir s islamskom kulturom i civilizacijom, tako je i današnji rat, jedinstven u povijesti, stavio svijet u gigantski pokret, čiji su opipljivi rezultati već pred nama. U tom prevratu spojile su se dvije velike duhovne sile, upoznale se i pobratimile. Snaga islamskog pogleda na život i nacionalsocijalizma s njegovim svjetonazorom.”⁴⁴ Nešto ranije, u decembru 1943., Đozo se zahvaljuje Himmleru na “dobročinstvu” prema imamima i vojnicima SS divizije i njihovim porodicama i ističe da su svi pripadnici divizije spremni položiti svoje živote u borbi za velikog vođu Adolfa Hitlera i Novu Evropu.⁴⁵ Ovdje se može postaviti pitanje: koliko su ova gorljiva pronacistička stajališta bila proizvod Đozinih vlastitih uvjerenja, a koliko posljedica indoktrinacije koju je vršio SS i utjecajni veliki palestinski muftija? Ovo pitanje zahtijeva dodatna istraživanja, na što upućuje i jedan detalj iz Đozinog pisma El-Husejniju od 2. januara 1965., u kojem je Đozo svoje neslaganje s El-Husejnijevom ulogom na Šestom zasjedanju Svjetske muslimanske konferencije u Mogadišu zaključio zagonetnom konstatacijom da će ovo novo nerazumijevanje priključiti onome što je još ranije pretrpio od bivšeg velikog palestinskog muftije.⁴⁶ Izvjesno svjetlo na pozadinu i razloge svog učešća u 13. SS diviziji bacio je i sam Đozo, u jednoj poslijeratnoj svojeručnoj autobiografiji, na koju ćemo se nešto kasnije osvrnuti.

Husein Đozo, iako u to vrijeme još uvijek relativno mlad i neafirmiran intelektualac, jednako kao i drugi pobornici 13. SS divizije i saradnje bosanskih muslimana s nacističkom Njemačkom, nema sumnje, ne mogu biti amnestirani od odgovornosti za podršku okupatorskoj sili koja je – ako već nisu bili svjesni njenih zločina u drugim krajevima okupirane Evrope – do 1944. godine ostavila već dovoljno dokaza svoje destruktivne uloge po muslimanski i druge bosanske narode i zajednice, od neupitne podrške zločinačkom režimu ustaške NDH, preko saradnje s četnicima u borbi protiv partizana, do bešćutnih pogubljenja muslimanskih seljaka čija je glavna krivica bila što

43 Džozo Husein, Zadaća SS-vojnika, *Handžar* 1/7, 5.

44 NARA, T175, roll 60, 81/10. Imamen-Institut. Prema X. Bougarelu, kojem se zahvaljujem na poslanom dokumentu, ove riječi je Đozo izgovorio prilikom otvaranja imamske škole u Gubenu 21. aprila 1944. godine. Đozu kao autora ovog govora navodi i David Motadel u njegovoj knjizi *Islam and Nazi Germany's War*, na strani 276.

45 George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Atglen, PA, 1997, 124.

46 GHB, AIZ, Fond: Vrhovno islamsko starješinstvo Islamske vjerske zajednice u SFRJ. Đozo Husein – El-Husejniju, Mogadiš, 2. 1. 1965.

su u njihovim selima ili u neposrednoj blizini boravili partizani.⁴⁷ Odgovornost je tim veća što su se njihovi izljevi naklonosti Trećem Reichu, Hitleru i SS dešavali u vrijeme kada se s puno argumenata moglo pretpostaviti, pa i tvrditi, da će Njemačka izgubiti rat i kada je među Bošnjacima bila sve evidentnija erozija povjerenja u njemačku vojnu silu, što je zabilježeno u brojnim hrvatskim, njemačkim, partizanskim i drugim izvještajima.⁴⁸ Đozo je morao biti upoznat s navedenim činjenicama. No, s druge strane, za razumijevanje Đozinog slučaja važno je imati u vidu da je on pripadao onovremenoj muslimanskoj vjerskoj eliti koja se, općenito uzevši, teško mirila s ratnim ishodom koji bi podrazumijevao uspostavu komunističke vlasti, strahujući od poretka za koji se slutilo da donosi ateizam i atak na tradicionalne vjerske i moralne vrijednosti u Jugoslaviji. Ova elita je bila daleko sklonija, čak i u četvrtoj ratnoj godini, zagovarati poziciju vojno-političkog nesvrstavanja, nego stati na stranu jugoslavenskih partizana – u čijim su se redovima borile hiljade muslimana. Petnaestog septembra 1944. predstavnici pet muslimanskih društava u okupiranom Sarajevu, “Merhameta”, “El-Hidaje”, “Hurrijeta”, “Đerzeleza” i “Bratstva”, donijeli su rezoluciju kojom su pozdravili “plemenitu i patriotsku pobudu” da se građani glavnog grada Bosne i Hercegovine organiziraju u svrhu samoodbrane i samozaštite na jednoj široj, *izvankonfesionalnoj osnovi*, “gdje će komšija jedne vjere braniti u slučaju potrebe pripadnika druge ili treće zajednice i tako u zajedničkoj suradnji spriječiti sve nepotrebne žrtve”. U obrazloženju rezolucije potpisnici su istakli da je centralni problem na kojem počiva “čitava problematika naše uže domovine” bez sumnje pitanje sređenih i harmoničnih odnosa između konfesionalnih zajednica “koje obitavaju na našem tlu”. Ako se hoće izbjeći “novo proljevanje bratske krvi”, naveli su, valja odbaciti svaku izoliranu akciju pojedinih zajednica i omogućiti svim građanima Sarajeva da se zaštite “od eventualnih napadaja svih neuravnoteženih elemenata koji bi iz bilo kojih razloga i u bilo kojoj formi htjeli ubaciti klicu razdora među pripadnike pojedinih vjeroispovjesti”.⁴⁹ Isti dan kada je Tito izdao direktive štabovima Drugog i Trećeg korpusa NOVJ u kojoj je ukazao na znakove povlačenja njemačke vojske iz Jugoslavije, neposredno uoči partizanskog osvajanja Tuzle i prodora u Banju Luku, glavna muslimanska društva u Sarajevu zadovoljila su se autarkičnim stavom o pravu Sarajlija bez razlike vjere da brane svoj grad od “svih neuravnoteženih elemenata”. Istovremeno je, važno je istaći, prisustvo Handžar divizije u Bosni nailazilo na različitu percepciju od strane

47 Jedan od takvih zločina desio se krajem 1943. u blizini Tuzle. Dvadesetog decembra 1943. njemačka vojska je ušla u Naseoce kod Živinica, nakon što su iz sela pobjegli partizani, i odmah strijeljala 19 uhvaćenih seljana, iza kojih su ostale nezbrinute porodice sa sitnom i nejakom djecom. Džematski imam iz Lukavice Gornje izvijestio je velikog župana u Tuzli dr. Bahriju Kadića da su poubijani ljudi bili pripadnici Hadžiefendićeve legije koji su nakon pada Tuzle položili oružje, “a nису htjeli u partizane”. HDA, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH), HR-HDA-223, kut. 18, U.P.M.T., 229. Na njemačke zločine nad muslimanskim civilima osvrnuo se u svom pismu Himmleru zaposlenik Poslanstva NDH u Berlinu Nedim-beg Salihbegović krajem septembra 1943. godine. Vidjeti: Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horsttau 1941–1944*, Beograd, 1987, 204. Ovi zločini su bili dobro poznati pripadnicima 13. SS divizije, a bili su i razlog napetosti u odnosima između Bosanaca i Folksdojčera u diviziji. Vidjeti: Stefan Petke, *Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiele der Division »Handschar« und des »Osttürkischen Waffenverbands der SS«*, u: *Die Waffen SS. Neue Forschungen*, ed. Jan Erik Schulte, Bernd Wegner, Peter Lieb, Brill | Schöningh, 2014, 256.

48 Vidjeti: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 379–381, 385–386, 505–519.

49 GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Proglas o potrebi samoobrane od 15. 9. 1944. – dok. 278.

mjesnog stanovništva u zavisnosti od vjeroispovijesti mještana – dok je pravoslavnom živilju na prostoru pod partizanskom kontrolom Handžar divizija donosila masovna ubistva, pljačke i razaranja, muslimani su je, općenito, doživljavali kao faktor zaštite i sigurnosti. Tako je 6. septembra 1944. Kotarska oblast u Bijeljini pisala kako bi uslijed odlaska SS postrojbi područje oblasti moglo ostati bez zaštite i tako izloženo mogućim napadima i upadima odmetnika. “Pučanstvo je zbog toga uzbuđeno i navalilo je, da traži propustnice, za odlazak sa područja ove oblasti.” Grad je, navodi se, već napustio gradonačelnik Elez Dervišević. Oblast se, također, boji da bi po odlasku SS trupa vlast u gradu Bijeljini mogli preuzeti četnici.⁵⁰ Mjesec dana poslije, Kotarska oblast u Gradačcu je izvijestila kako su SS postrojbe potpuno napustile Gradačac. “Bilo je skoro čitavo građanstvo kod njihovog ispraćaja, i na njemu se je opazila potištenost i žaljenje radi njihovog odlazka.” Kotarski predstojnik je utješno primijetio da su nakon 13. SS divizije sigurnosnu službu u Gradačcu i Gradačačkom kotaru preuzeli Bosanski planinci (zeleni kadar), “kujih ima 1200 momaka”.⁵¹ Nema sumnje da se pod “uzbuđenim” i “potištenim” stanovništvom prije svega mislilo na muslimanski živalj ovih kotareva. Onovremenim Bošnjacima je pitanje sigurnosti i opstanka bilo pitanje svih pitanja, a Handžar divizija je izgledala kao važan korak u ostvarenju glavnog cilja – masovnog naoružavanja muslimana. Huseina Đozo je, sudeći po njegovim napisima i istupima, nosila i dodatna motivacija – ona o “novom poretku” i preporodu muslimana i islamskog svijeta na krilima osovinskog trijumfa u Drugom svjetskom ratu. Ova je motivacija, vrlo vjerovatno, jenjavala kako je njemačka vojska trpila poraz za porazom, a Handžar divizija se raspadala pod udarcima nezadržive Crvene armije i jugoslavenskih partizana. Đozo je, kako primjećuje odličan poznavalac njegovog lika i djela Enes Karić, o ovom periodu svog života “uglavnom šutio”,⁵² pa je historiografija ostala uskraćena za detalje o njegovoj ulozi u 13. SS diviziji, uključujući dane njene agonije i propasti.

Milom ili silom?

Po povratku u Jugoslaviju slijedilo je hapšenje, a zatim boravak u istražnom zatvoru od 3. maja 1945. te naposljetku glavna rasprava i presuda Vojnog suda Komande grada Sarajeva od 5. juna 1945. kojom je Đozo osuđen na kaznu robije u trajanju od pet godina i pet godina gubitka časnih prava po izdržanoj kazni.⁵³ Kriv je bio po dva osnova: što je od augusta 1943. do maja 1944. službovao u 28. SS regimenti kao imam i svojim radom “*podizao moral u neprijateljskim jedinicama*” te što je od jula do decembra 1944. bio upravitelj imamske škole u Gubenu “*u kojoj su se spremali imami za protunarodni rad u SS-diviziji*”.⁵⁴ U obrazloženju je navedeno da je Đozo priznao djela u cijelosti, ali da se branio da je spomenute dužnosti primio zato što je morao, jer je bio određen “po potrebi službe”. Sud je odbacio njegovu odbranu kao neumjesnu i lažnu te naveo kako je poznato da su u njemačku SS diviziju išli dobrovoljci, “*prokušani fašisti koji su se*

50 HDA, Fond: Velika župa Posavje (dalje: VŽP), HR-HDA-254, kut. 12, taj. br. 2413 i 2223/1944.

51 Isto, taj. br. 2561/1944.

52 Husein Đozo, *Eseji na arapskom*, Pripremio: Enes Karić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2022, 6.

53 Tekst Presude br. 41/45 u: M. Hasani, “Biografija i bibliografija”, 15.

54 Isto.

stavili u službu njemačkog okupatora”.⁵⁵ Đozo je, Sud je zaključio, otišao u SS trupe po svojoj vlastitoj volji, a njegov rad u SS diviziji je bio izdajnički. Pripremao je vojnike SS divizije za borbu protiv vlastitog naroda, “a u službi našeg najvećeg neprijatelja Njemačke”.⁵⁶ Pri odmjeravanju kazne Sud mu je uzeo kao otežavajuću okolnost “izdajnički rad u službi okupatora”, a kao olakšavajuću – ništa.

Historiografija je dokazala da u 13. SS diviziju nipošto nisu išli samo dobrovoljci, ali je Sud dijelom bio u pravu u pogledu Đozinog priključenja diviziji: IVZ, u kojoj je radio, nije ga mogla prisiliti da ode u diviziju, tim prije što IVZ nije ni imala zvaničan stav o ovoj vojnoj formaciji. No, IVZ, lojalna NDH, naročito Nijemcima, spremno je izašla u susret organizatorima SS divizije u osjetljivom pitanju – imenovanju imama kao “vjerskih vodiča” zaduženih za “duhovno-svjetovnu skrb” muslimanskih pripadnika divizije. Nekoliko značajnih dokumenata nam pomaže da odgovorimo na pitanje da li je i u kojoj mjeri Đozo otišao u SS diviziju “po potrebi službe”, odnosno voljom poslodavca da ga u nju pošalje kao kvalificiranog vjerskog službenika.⁵⁷

Stožer za postrojavanje Hrvatske SS dragovoljačke gorske divizije (*Aufstellungsstab Kroat. SS-Frei. Gebr. Division*) ugovorio je sa zastupnikom reisul-uleme Salihom Safvetom Bašićem 22. maja 1943. imenovanje i uključivanje 30 imama za duhovne potrebe pripadnika SS divizije. Zastupnik Bašić bi Stožeru predložio imame, koji bi potom bez ikakvog ispitivanja njihove podobnosti preuzeli povjerene im vjerske i odgojne zadaće.⁵⁸ Dogovoreno je da se odmah odrede za postavljenje imami: hafiz Hasan Šabić, Alija Kapidžić, Abdulah Muhasilović, Husein Đozo, Hasan Bajraktarević i Hasan Redžepagić. U Uredu reisul-uleme u Sarajevu održana je 5. juna 1943. sjednica na kojoj su prisustvovali Bašić i trojica članova Ulema-medžlisa, hafiz Ibrahim ef. Riđanović, Ali ef. Aganović i hafiz Muhamed ef. Pandža, s ciljem da se pripremi spisak od 30 imama i dâ saglasnost za već dogovorenih šest imama. Predloženo je ukupno 35 imama, uključujući Huseina Đozu, na osnovu želje Stožera da se predloži više osoba u slučaju da neko uskrati svoj pristanak za uključivanje u diviziju.⁵⁹ Prijedlog, očito je, nije značio strogu naredbu predlagača: istaknuto je da sve osobe imaju potrebne vjerske kvalifikacije, ali što se tiče njihove privole da idu, na Stožeru je da im se obrati i traži pristanak za pristupanje diviziji.⁶⁰ “Naravno, da potpisani”, stajalo je u Bašićevom odgovoru Stožeru, “ne zna, da li će se u listi navedene osobe primiti dužnosti imama, pa je potrebno, da nadpis od svakog pojedinog zatraži njegovu privolu.”⁶¹ Iz navedenog se može izvući zaključak da je Đozo zaista otišao u SS diviziju “po potrebi službe”, jer ga je za mjesto imama organu vojne vlasti predložilo vodstvo IVZ, ali taj odlazak nije mogao biti bez “njegove privole”, što znači da ipak nije otišao pod prisilom, mimo svoje volje da se priključi diviziji. Razložno je pretpostaviti da je Bašić (ili Pandža), prije nego što je stavljen na spisak, obavio razgovor s Đozom kao namještenikom IVZ i ustanovio njegovo

55 Isto, 16.

56 Isto.

57 Zahvaljujem se hafizu Elviru Duranoviću na dostavljenim kopijama ovih dokumenata.

58 GHB, Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Zbirka: Povjerljiva arhivska građa (dalje: POV), POV-1-8/1943-44. Stožer Vrhovnoj muslimanskoj vjerskoj oblasti – Reis Ulemi – preko Njemačkog konzulata u Sarajevu.

59 Isto. Reis-ul-ulema IVZ NDH Stožeru za postrojavanje Hrvatske SS dragovoljačke gorske divizije. Otpremljeno 7. 6. 1943. Predmet: Postavljanje imama.

60 Isto. Zapisnik sjednice od 5. lipnja 1943.

61 Isto. Reis-ul-ulema Stožeru.

raspoloženje prema prijedlogu da ga se pošalje u diviziju. Vodstvo IVZ ga vjerovatno ne bi ni stavljalo na spisak da se isti prije 22. maja 1943. usprotivio ideji o odlasku u diviziju. Istovremeno, ne smije se zanemariti ni činjenica da su u postojećim okolnostima prvi ljudi IVZ, odgovarajući na zahtjev Stožera, morali odabrati i predložiti konkretna imena i pritom voditi računa da to budu kompetentne osobe za obavljanje poslova vojnih imama u diviziji od koje su postojala velika vojno-sigurnosna i politička očekivanja.

U prilog iznesenom zaključku govori još jedan značajan dokument. U Đozinoj svojeručnoj autobiografiji od 24. aprila 1953. iznijete su donekle proturječne tvrdnje o pozadini i razlozima njegovog odlaska u Handžar diviziju. On prvo piše da je koncem 1943. godine, dok je radio kao prosvjetni referent u Uredu reisul-uleme, bio “pozvan u vojsku” i “dodijeljen kao rukovodilac instituta (Imamen-institut) u Gubenu (Njemačka), gdje su se spremali vojni svećenici”. Međutim, kasnije daje objašnjenje koje sugerira da je njegov odlazak ipak bio stvar izbora, a ne poziva i prisile. Dramatični događaji u istočnoj Bosni, u njegovom zavičaju, neviđena zvjerstva i pokolji muslimana, masovne kolone izbjeglica i njihov život prepun bijede i jada – utjecali su na njegov stav i pokrenuli ga iz njegove sarajevske činovničke rutine. “[...] sve je to toliko na me djelovalo, da me je, logično, moralo pokrenuti”.⁶² Đozo je, kako vidimo, *lično prihvatio* da ga se “po potrebi službe” pošalje u 13. SS diviziju.

Da li je odluka kojim pravcem ići bila ispravna? Daleko od “posipanja pepelom”, Đozo u autobiografiji daje obrazloženje kojim nastoji objasniti svoju odluku kao proizvod događaja čija mu gusta dinamika nije dala priliku da se valjano odredi prema akterima rata. “Početak Drugog svjetskog rata zatekao me je politički nespremna i neiskusna. U momentu izbijanja rata perspektiva događaja bila mi je potpuno nejasna. Ili, bolje rečeno, nisam je uopće ni imao.” Događaji koji su uslijedili bili su toliko “konfuzni i tragični” da mu nisu davali dovoljno “ni vremena ni mira” da bi se mogao “pravilno orijentirati”. Ipak, odmah mu je bilo jasno da su ustaški postupci prema Srbima i Jevrejima “najveći zločin i pravo krvološtvo”. Zbog toga je odmah još 1941. najoštrije osudio “taj postupak” i potpisao poznatu Sarajevsku rezoluciju.⁶³ No, daljnji događaji, koji su se dramatično redali, još su ga više “potresli i zbunili”, što ga je usmjerilo u pravcu SS divizije. Đozo se pita da li je izabrao pravi put, ali i da li je te 1943., uzimajući u obzir sve okolnosti i faktore koji su psihološki djelovali na njega, bio uopće u mogućnosti da se pravilno orijentira. Izbjegava izravan odgovor, ističući da se na to pitanje može odgovoriti “i tako i ovako”, a i Sud je na njega dao svoj odgovor. Ipak, dodaje da je Drugi svjetski rat bio početak obrata epohalnih razmjera (ere socijalizma) te je prirodno – zaključuje u svoju korist Đozo – da mnogi nisu mogli sagledati njegove dalekosežne historijske implikacije:

62 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

63 Iako se deklarirao kao Hrvat (GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Džozo [Sulje] Husein – personalni list), Husein Đozo nije bio hrvatski nacionalista niti je podržavao NDH kao ustašku tvorevinu. U jednoj uredskoj bilješci od 26. oktobra 1941. Đozo primjećuje kako su odmah po osnutku NDH, kada su se s najviših mjesta davale izjave da su muslimani srčika i cvijet hrvatskog naroda, ustaše u Tomislav Gradu otpočele “sa proganjanjem islamskog svijeta”. Trebalo je najprije ukloniti najuglednije muslimane kao što su Izet-beg Kapetanović, Ahmed ef. Bašić i Mehmed ef. Pehlivanović, a zatim bi slijedio obračun s ostalim muslimanima. Međutim, dolaskom italijanske vojske u ovaj grad osujećena je namjera ustaša. No, sada se počelo “podzemnom akcijom” raditi protiv tamošnjih muslimana. U tome prednjači oficijal Kotarskog predstojništva Viktor Nedved, koji raznim denuncijacijama i podvalama nastoji da okalja ravnatelja pučke škole Mustafu Deronju, sudskog zvaničnika Muhameda Balića i gruntovničara Nuriju Dizdara, kako bi ih uklonio s njihovih položaja. Vidjeti: GHB, AIZ, POV, POV-135-41. U.O. Husein Đozo.

No, jedno je jasno, da su događaji, koji su se tada počeli odigravati na pozornici života, a čiji proces i dalje traje i čiji se konačni rezultati ne mogu lako sagledati, ili bar ne može ih svako sagledati, bili toliko sudbonosni i historiski značajni, da se pojedincima u njima nije bilo lako snaći i zauzeti pravilan stav. Nije se lako snaći u događajima koji čine uvod u jedan veliki historiski prelom i koji čine početak jedne nove povjesne epohe. I najveći ljudi pokatkad u ovom i suviše kompliciranom životu pogriješe i ne mogu, da se snađu.⁶⁴

Visina kazne

O visini Đozine kazne moglo bi se raspravljati – naročito u usporedbi s nekim drugim kaznama dodijeljenim istaknutim muslimanima uključenim u kolaboraciju s okupatorom i njegovim pomagačima. Za “sličan zločin” aktivnog pristašu Draže Mihailovića i potpredsjednika Centralnog nacionalnog komiteta Mustafu Mulalića, uprkos njegovom javnom kajanju, Viši vojni sud Jugoslavenske armije osudio je 9. augusta 1945. na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od pet godina, uz kaznu gubitka političkih i pojedinačnih građanskih prava, sem roditeljskog, u trajanju od tri godine po izdržanoj kazni.⁶⁵ Bio je kriv, pored ostalog, što je uređivao četničko glasilo *Istok* i pisao članke, pisma i proglase u kojim je širio “neistinite klevete” protiv narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), nastojeći da pridobije muslimanske mase za oružanu borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ), a u korist okupatora.⁶⁶ Mnogo veću kaznu je dobio hafiz Muhamed ef. Pandža, ali su i optužbe bile nešto veće, od pisanja članka u kojem je pozivao omladinu da slijedi Hitlera i Pavelića i veličao ustaško-fašistički režim, preko predvođenja delegacije srezova istočne Bosne poglavniku u Zagreb, do propagiranja i organiziranja muslimanske SS divizije. Terećen je da je svojim radom, kao ličnost od autoriteta, “vrijeđao ugled i narodnu čast Muslimana federalne Bosne i Hercegovine i slabio njihovu otpornu snagu”.⁶⁷ Ipak, da li su Pandžini grijesi zaista odgovarali težini presude Suda narodne časti koji ga je osudio na kaznu od 15 godina gubitka narodne časti (zatvora), 10 godina teškog prisilnog rada i konfiskaciju cjelokupne imovine osim dijela koji je neophodan za izdržavanje njegove uže porodice? Sud narodne časti, napomenimo, formiran je na osnovu posebne Odluke Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 6. aprila 1945. i sudio je u danima poslijeratne euforije “narodnim neprijateljima” svih vjera i nacionalnosti, uglavnom licima koja su terećena za “izdaju narodnih interesa”, odnosno kolaboraciju s okupatorom, ustašama i četnicima te grabež i otimanje jevrejske imovine i druge prijestupe.⁶⁸ Od ukupno 269 lica koja su se krajem augusta 1945. našla na spisku osuđenih po Sudu narodne časti u Sarajevu samo su četiri lica

64 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

65 *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Stenografske beleške*, Beograd, 1945, 563.

66 Isto, 548. Mustafa Mulalić i drugi članovi ove grupe osuđeni su na osnovu članova 13, 14 i 15 Uredbe o vojnim sudovima od 24. maja 1944., a u vezi članova 3 i 7 iste Uredbe, te Zakona o vrstama kazni od 5. jula 1945. i Zakona o konfiskovanju i o izvršenju konfiskovanja od 9. juna 1945. godine.

67 Vidjeti opširnije u: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 545–553.

68 O Sudu narodne časti vidjeti opširnije: Vera Katz, *Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini*, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006, 145–166.

dobila najvišu izrečenu kaznu od 15 godina gubitka narodne časti (zatvora) i 10 godina teškog prisilnog rada: član Ulema-medžlisa hafiz Muhamed ef. Pandža, svršeni pravnik bez zanimanja Halid (Džemaluddina) Čaušević, hotelijer i direktor osiguravajućeg društva Asim Dugalić i trgovac i industrijalac Josip Hraski, dok je nadničar i publicist Safet Kafedžić dobio 15 godina gubitka narodne časti i 8 godina teškog prisilnog rada.⁶⁹ Kako i zašto su pojedinim licima odmjeravane manje ili veće kazne ostaje pitanje za posebnu analizu koja izlazi iz okvira ovoga rada. No, primjeri kao što su slučaj profesora Mustafe Busuladžića, kojeg je Vojni sud u Sarajevu u maju 1945. u grupi sarajevskog gradonačelnika dr. Atifa Hadžikadića osudio na smrt, temeljem optužbi koje, ako se pristupi elementarnoj komparaciji, posigurno nisu bile ništa teže, ako nisu bile i lakše, od onih na osnovu kojih su donijete presude Đozi, Pandži, Čauševiću i drugim “narodnim neprijateljima”, jasno pokazuju obim arbitrarnosti i improvizacije s kojim je represivni komunistički režim odlučivao o sudbinama ljudi koji su svojim vojnim, političkim, ideološkim i ličnim pozicijama i uvjerenjima tokom rata bili u sukobu s novom vladajućom elitom u državi. I Busuladžiću je kao otežavajuća okolnost pri izricanju presude uzeto “izdajništvo prema narodu i prema užoj zajednici – Muslimanima”,⁷⁰ no sve su prilike da mu je, prije svega, presudila činjenica da je napisao brošuru *Muslimani u sovjetskoj Rusiji*, u kojoj je izložio nesmiljenoj kritici sovjetski režim i naveo kako je van svake sumnje da je islam kroz zadnjih 25 godina boljševičke vlade u Rusiji pretrpio strašne udarce, a muslimani prošli kroz krvava iskušenja.⁷¹ Đozine pronacističke i protujevrejske izjave novoj eliti su se, sve su prilike, činile benignim i beznačajnim u usporedbi s Busuladžićevom “blasfemijom” protiv SSSR, Staljina i Treće internacionale.

Umjesto zaključka: i poslije borbe – borba!

Može se samo nagađati s kakvim emocijama se Đozo u poslijeratnim godinama prisjećao svog učešća i uloge u 13. SS diviziji. U svojoj autobiografiji iz 1953. je napisao, u svoju odbranu, kako je teško, ili tačnije nemoguće, ne griješiti. “Ja i ne pokušavam pravdati se da nisam griješio. Jedno je što ja želim naročito i to svagdje podvući, da sam se uvijek u svim svojim akcijama rukovodio samo dobrim namjerama.” Dodao je kako ne može tvrditi da od njegovog držanja nije bilo negativnih posljedica po NOP, “ali kategorički tvrdim, da za vrijeme okupacije nisam nikome svjesno učinio zla”. Zaključio je da nije učestvovao u NOP-u, ali da je učinio izvjesne usluge nekolicini ilegalnih radnika.⁷²

Najvažniji element života je borba – ostalo je geslo Huseina Đoze godinama nakon

69 Vidjeti: ABH, Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajeva (ZKURZ), Spiskovi zločinaca. Sarajevo – Zvornik, kut. 6. Spisak lica osuđenih po Sudu Narodne časti u Sarajevu. Pandži je, osnovano je pretpostaviti, otežavajuća okolnost bila njegov prekid saradnje sa partizanima od početka 1944. do kraja rata. O okolnostima ovog prekida vidjeti u: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 535–553. Pandža je, tako, dobio daleko težu kaznu od Đoze, mada je, za razliku od Đoze, jedno vrijeme agitirao za NOP i u toj agitaciji, prema tvrdnjama književnika Mehmeda Meše Selimovića, imao vidnog uspjeha. Meša Selimović, *Sjećanja*, Beograd – Rijeka, 1976, 150.

70 Mevludin Dizdarević, *Bosanska ulema u historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafa Busuladžića (1914-1945)*, *Bošnjačka pismohrana*, Zbornik radova XIX simpozija „Bošnjačko iskustvo antifašizma”, 12/36–37, Zagreb, 2013, 237.

71 Mustafa Busuladžić, *Muslimani u Evropi. Izabrani spisi*, prired. Šaćir Filandra, Sarajevo, 1997, 277.

72 GHB, Zbirka: Varia, Dosije Huseina Đoze. Biografija.

što je platio cijenu svoje zablude da bi islam i muslimani u sklopu “novog poretka” kojeg bi donijeli Adolf Hitler i Sile Osovine mogli ostvariti svoj napredak i procvat u modernom dobu. Njegov lični primjer je bio upečatljiva ilustracija ovog načela: bivši “hitlerovac” i “izdajnik”, tokom šezdesetih godina 20. stoljeća postaje jedan od najvažnijih ljudi Islamske zajednice u sistemu koji je uspostavljen na krahu poretka i ideologije za koje se Đozo borio u ratu. Đozin uspon u socijalističkoj Jugoslaviji mogao bi se, dakako, tumačiti i kao oportunistički pojedinca koji se prilagodio novim idejnim i društveno-političkim realnostima. No, u njegovom slučaju, smatramo, radilo se prije svega o kontinuitetu napora u pravcu traganja za optimalnim modelima razvoja i afirmacije islamskog svijeta, naročito jugoslavenskih muslimana, u okvirima savremenih prilika u svijetu koje su posvuda otkrivale dubine krize i zaostajanja muslimanske civilizacije. Donekle s izuzetkom Mehmeda Džemaluddina Čauševića, snažnije, odvažnije i konzistentnije od bilo kojeg od njegovih prethodnika u bosanskomuslimanskom duhovnom prostoru, Đozo je pristupio sistemskoj kritičkoj analizi i dekonstruiranju različitih zabluda i obmana kao, kako je smatrao, težišnih uzroka nezavidnog položaja muslimanskih naroda, nudeći vlastite, naglašeno racionalistički nadahnute odgovore na pitanja kako obnoviti islamski svijet i dovesti ga u korak s novim vremenom.⁷³ Odgovori koje je davao, u dugom nizu godina, ostaju svjedočanstvo jednog nesvakidašnjeg pregalaštva, ali i potvrda snage principa koji su ga pokretali tokom života i načinili vidljivim i važnim u duhovnom i javnom prostoru južnoslavenskih muslimana i islamskog svijeta 20. stoljeća.

LIFE AND STRUGGLE. HUSEIN ĐOZO AND THE 13TH SS DIVISION

Summary

Although proposed by the official body of the Islamic Community, historical facts prove that Husein Đozo joined the Handžar Division of his own free will, with the main aim of helping his Bosnian Muslim compatriots to better protect themselves and survive the Second World War. At the same time, Đozo had unquestionable sympathy towards Hitler and German National Socialism and believed in the ideological and geopolitical unity of the Islamic world and National Socialist Germany. After the war, he admitted his mistakes and delusions, but claimed that they were the result of his disorientation due to the dense dynamics of military-political events in the Second World War. Although his case is only one in a series of cases that raise the question of how to understand the affection of intelligent people towards Hitler and Nazi Germany during the Second World War, there is no doubt that Husein Đozo cannot be amnestied from responsibility for supporting an occupying power that, by 1944, had already left enough evidence of its destructive role for Muslim and other Bosnian peoples and communities, from unquestionable support to the criminal regime of the Ustaša NDH, through cooperation with the Chetniks in the fight against the Partisans, to the reckless liquidations of Muslim peasants whose main fault was that Partisans lived in their villages or in the immediate vicinity. Nevertheless, analyzing his overall life path, including his early articles, it is clear that the roots and background

⁷³ Ovdje skrećem pažnju na važan intervju prof. Enesa Karića u *Preporodu* 1219/17 od 1. septembra 2022.

of his infamous role in the Second World War were not in his fascination with the criminal Nazi regime, but rather in his aspirations to help Bosnian Muslims, as well as efforts to re-examine and rethink the position and perspective of Islam and Muslims in the contemporary world.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- › Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
- › Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo
- › Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo
- › Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo
- › Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb
- › National Archives and Records Administration (NARA), Washington
- › Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Berlin
- › Vojni arhiv (VA), Beograd

Objavljeni izvori

- › *Govor Njegove Preuzvišenosti velikog muftije palestinskog prigodom Rođendana Božjeg poslanika Muhameda u petak dne 12. Rabi ul Avala 1362. (19. ožujka 1943.)*, Islamski središnji zavod u Berlinu, E. V. Tiskano u Zagrebu.
- › *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Stenografske beleške*, Beograd, 1945.

Periodika

- › *El-Hidaje* VI/1–2, Sarajevo, 1942.
- › *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* VI/11, Sarajevo, 1938.
- › *Glasnik Islamske vjerske zajednice* IX/4 i 5, Sarajevo, 1941.
- › *Handžar* I/8.
- › *Novi behar* XI/17–19, Sarajevo, 1938.
- › *Novi behar* XIV/5, Sarajevo, 1941.
- › *Novi list* III/586, III/622, Sarajevo, 1943.
- › *Osvit* I/4, Sarajevo, 1942.
- › *Osvit* I/7, Sarajevo, 1942.

Literatura

- › Bougarel, Xavier, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*, Sarajevo, 2021.
- › Busuladžić, Mustafa, *Muslimani u Evropi. Izabrani spisi*, prir. Šaćir Filandra, Sarajevo, 1997.
- › Dizdarević, Mevludin, Bosanska ulema u historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafe Busuladžića (1914-1945), *Bošnjačka pismohrana*, Zbornik radova XIX simpozija „Bošnjačko iskustvo antifašizma“, 12/36–37, Zagreb, 2013.
- › Đozo, Husein, *Eseji na arapskom*, Pripremio: Enes Karić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2022.
- › Džozo, Husein, Protuglavničarske smjernice islama, *Hrvat*, Muslimanski godišnjak za godinu 1943-1362 po hidžretu.
- › Esad bay, *Kako je Muhamed a. s. uništio židove u Arabii*, Sarajevo, 1942.
- › Gensicke, Klaus, *The Mufti of Jerusalem and the Nazis: The Berlin Years*, Middle-

sex – Portland, 2011.

- › Hamzić, Omer, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendićeve legije na prostoru tuzlanske oblasti, *Stav III/6-7*, Tuzla, 2004.
- › Hasani, Mustafa, Biografija i bibliografija radova Husein-ef. Đoze, u: *Život i djelo Husein ef. Đoze*, Zbornik radova, Sarajevo, 1998.
- › Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, priređeno od Dino Mujadžević, Zagreb – Sarajevo, 2016.
- › Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995.
- › Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2014.
- › Katz, Vera, Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006.
- › Kazimirović, Vasa, NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944, Beograd, 1987.
- › Lebel, Jennie Lebel, *The Mufti of Jerusalem Haj-Amin el-Husseini and National-socialism*, Belgrade, 2007.
- › Lepre, George, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Atglen, PA, 1997.
- › Milovanović, Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Poraz*, knj. 2, Beograd, 1983.
- › Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge – London, 2014.
- › Petke, Stefan, Militärische Vergemeinschaftungsversuche muslimischer Soldaten in der Waffen-SS. Die Beispiele der Division »Handschar« und des »Osttürkischen Waffenverbands der SS«, u: *Die Waffen SS. Neue Forschungen*, ed. Jan Erik Schulte, Bernd Wegner, Peter Lieb, Brill | Schöningh, 2014.
- › Selimović, Meša, *Sjećanja*, Beograd – Rijeka, 1976.
- › Vukelić, Vlatka, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.

SRBI NA PODRUČJU
POŽEŠKE KOTLINE*

Apstrakt

Autor u tekstu donosi pregled povijesti Srba na području Požeške kotline koristeći arhivsku građu, literaturu i usmena kazivanja preostalih pripadnika srpske nacionalne manjine. Autor prvo donosi informacije o okolnosti doseljavanja Srba na područje Požeške kotline, a potom se bavi običajima i načinom života Srba Požeške kotline. Posebno poglavlje posvetio je Drugom svjetskom ratu. Socijalistički period obradio je u narednom poglavlju unutar kojeg je obrađena i kultura sjećanja na Drugi svjetski rat i zanemarivanje vjere. Posljednje poglavlje se bavi Domovinskim ratom u Požeškoj kotlini i stradanjima Srba na tome području.

Ključne riječi

Srbi, Požeška kotlina, usmena povijest, Drugi svjetski rat, identitet

* Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu "Devedesete" Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća

SERBS IN THE POŽEGA
BASIN*

Abstract

In the text, the author provides an overview of the history of the Serbs in the Požega valley using archival material, literature and interviews with the remaining members of the Serbian national minority. The author first brings information about the circumstances of Serb immigration to the area of the Požega valley, and then deals with the customs and way of life of the Serbs. He devoted a special chapter to the Second World War. The socialist period was covered in the following chapter, which also covered the culture of remembrance of the Second World War and the neglect of religion. The last chapter deals with the Homeland War in the Požega valley and the suffering of Serbs in that area.

Keywords

Serbs, Požega valley, Oral history, WWII, identity

* The text was created as part of the scientific research activities of researchers on the multidisciplinary project "Nineties" of the Archive of Serbs in Croatia and the Serbian National Council.

Geografski okvir

Požeška kotlina okružena je planinskim lancima Papuka, Psunja, Krndije, Dilja i Požeške gore. Najviša slavonska planina Psunj (989 metara) odijeljena je od Papuka (953 metra) klancem rijeke Orljave. Papuk zatvara Požešku kotlinu prema sjeveru te odjeljuje kotlinu od slatinskog i orahovačkog kraja. Psunj pak Požešku kotlinu odjeljuje od novogradiškog područja. Pakrački i požeški kraj povezani su uskom kotlinom rijeke Orljave i Pakre. Izvori rijeka Pakre i Orljave nalaze se jedan blizu drugome, pa je i razdjelnica ova dva vodotoka granica pakračkog i požeškog kraja. Krndija je istočno od Papuka (792 metra), a granicu između Krndije i Papuka čini prometnica koja povezuje Požešku kotlinu s Našicama. Vrhovi Krndije su ujedno i granica između našičkog kraja i Požeške kotline. Na jugoistočnoj strani Požeške kotline nalazi se Dilj gora visoka 471 metar. Istočni obod Požeške kotline zatvoren je obroncima Dilja gdje on čini granicu prema đakovačkom području. Dilj čini granicu i prema Brodskom posavlju. Tako južni obronci Dilja potpadaju pod nekadašnju općinu SlavonSKI Brod. Na jugozapadnom dijelu kotline nalazi se Požeška gora (616 metara) koja dijeli požeški kraj od Novogradiške posavine. Između Požeške i Dilj gore teče Orljava koja ovdje napušta Požešku kotlinu. To je jedini nizinski prilaz u Požešku kotlinu i ujedno prirodni prolaz prema rijeci Savi.

Doseljavanje Srba na područje Požeške kotline

Područje Požeštine našlo se pod osmanskom vlašću 1536. godine kada su osmanske čete zauzele grad Požegu. Već nekoliko desetljeća prije toga, zbog kontinuiranih osmanskih provala na područje Slavonije, dolazi do prisilnog iseljavanja starosjedilačkog katoličkog stanovništva iz tih prostora. Nakon osnivanja Požeškog sandžaka na području Požeške kotline jedan dio preostalog starosjedilačkog stanovništva prešao je na islam, dok su na značajnije pozicije kao što su gradovi ili strateški značajnije lokacije naseljeni muslimani, odnosno pravoslavno stanovništvo koje je imalo funkciju da brani sandžak od eventualnih austrijskih upada. Požeški se sandžak širio onako kako su uslijedila osmanska osvajanja. U naseljima sjeverozapadnog dijela Požeške kotline pravoslavni su bili naseljeni u vrijeme Osmanlija. Tako je na primjer bilo u zapadnom dijelu Požeške kotline, odnosno u selima Lučinci, Oljasi, Gornji Vrhovci i Kantrovci. Slobodan Mileusnić spominje da su pravoslavni bili nastanjeni u vrijeme osmanske vladavine i u Bratuljevcima, Odzakovcima, Smoljanovcima, Vraniću, Kamenskoj, Nježiću, Striježevici te na Zvečevu.¹ To stanovništvo nije iselilo s toga područja nakon dolaska austrijske vojske krajem 17. stoljeća. Činjenica je koja je potvrđena i u onodobnim dokumentima da su Srbi u sjeverozapadnom dijelu Požeške kotline osnovali nova naselja Bratulji (danas Bratuljevci), Oljasi, Kantarovci, Ozdakovci, Smoljanovci, Vranić, Kamenska, Nježić, Striježevica, Zvečevo i Klisa. Ovi Srbi su bili usko vezani za Srbe koji su živjeli u voćinskom i pakračkom kraju te su na taj način činili dio tzv. Male Vlaške. Pravoslavni doseljenici zatekli su na terenu koji su naselili tragove nekadašnjih stanovnika, pa se tako ostaci crkava spominju u ovim naseljima: Sažije, Mrtvovlasi, Nježić i Kamenski Šeovci, a za Sloboštinu se ističe da su ondje doseljenici izgradili u osmansko vrijeme pravoslavnu crkvu Svetoga Nikole. Čini se da

¹ Slobodan Mileusnić, *Požeška mitropolija*, Beograd, 2002, 87.

je tijekom 16. i 17. stoljeća bilo više upada austrijskih jedinica na područje pod osmanlijskom vlasti, pa su tako 1598. krajišnici iz Ivaničke krajine upali na područje zapadnog dijela Požeške kotline te su iz sela Šušnjara i okolice izveli 350 Srba s njihovim starješinama, a ubrzo nakon toga nastalo je i selo Šušnjari u blizini Ivanić Grada nastanjeno doseljenicima iz okolice Požege. Prema Josipu Butorcu na području Požeštine bilo je krajem 17. stoljeća, pred kraj osmanske vladavine, 10.000 rimokatolika, 20.000 muslimana i 2.500 pravoslavnih.² Prema pisanju Đorđa Stankovića pravoslavni su doseljenici na područje Požeške kotline doselili s teritorija današnjih Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Albanije. On u svojoj knjizi o »Srbima Zlatne doline« daje primjere obitelji koje su doselile s navedenih područja, oslanjajući se na analogiju prezimena i povijesne izvore.³ U vrijeme osmanske vlasti na području Slavonije je postojala Požeška mitropolija koja je svoje sjedište imala najvjerojatnije u manastiru Orahovici, iako neki autori smatraju da je ono bilo u Požegi. Požeška je mitropolija, prema mišljenju Mileusnića, nastala negdje oko 1557. godine, a funkcionira do odlaska Osmanlija iz Slavonije 1688. godine kada se spominju posljednji požeški mitropoliti.⁴ U vrijeme osmanske vladavine na zapadnom dijelu Požeške kotline živjeli su i starosjedioci rimokatoličke vjeroispovijesti i islamizirano starosjedilačko stanovništvo koje je pred kraj osmog desetljeća 17. stoljeća, u vrijeme Velikog bečkog rata, izbjeglo zajedno sa Osmanlijama na područje Osmanskog Carstva. Iz sjeverne Bosne između 1692. g. i 1702. g. dolazi na područje zapadnog dijela Požeške kotline više pravoslavnih srpskih obitelji koje se naseljavaju u prazna sela. Poslije odlaska Osmanlija u Čečavcu se naselilo deset srpskih obitelji te je ovo naselje u drugoj polovici 18. stoljeća postalo i parohijalno središte. Prva poznata crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Čečavcu osvetio je episkop Sofronije Jovanović 1752. godine. Tada se radilo o drvenom hramu, a 1782. već postoji zidani objekt. U Šnjegaviću je 1702. godine već bilo 13 srpskih kuća doseljenih pravoslavaca iz sjeverne Bosne. Sredinom 18. stoljeća ovdje postoji filijalni hram posvećen Pokrovu presvete Bogorodice. Isprva je hram bio drven, a potom je zamijenjen zidanim hramom 1764. godine. U Koprivnoj je nakon odlaska Osmanlija nastanjeno 11 pravoslavnih kuća također iz sjeverne Bosne, a u Vučjaku Kamenskom nalazile su se 23 kuće. Soboština je 1755. godine imala 25 kuća i drvenu crkvu Svetoga Nikole. U Kujniku je bilo 13 srpskih kuća nastanjenih u posljednjem deceniju 17. stoljeća, a u Pasikovcima je 1702. godine bilo svega deset kuća nastanjenih Srbima iz Bosne između 1692. i 1697. godine. U Podsreću su također bili nastanjeni pravoslavni iz Bosne krajem 17. stoljeća baš kao i u Brđanima i u Žigerovcima (nekada Džigerovcima) gdje je početkom 18. stoljeća bilo 10 kuća. U Mrtovlasima su i za vrijeme Osmanlija živjeli Srbi kao i u zaseocima Nježić, Dedina i Klisa. Ondje je 1702. zabilježena 21 srpska kuća. Smoljanovci su zabilježeni 1702. zajedno sa zaseokom Ozdakovci i oni su 1752. imali drveni hram Svetoga Nikole, a u selu Bratuljevci koje je bilo nastanjeno Srbima i u vrijeme Osmanlija bilo je 1702. godine 7 kuća. Srbi su naselili i naselja u neposrednoj blizini Požege. Tako su u Crkvenim Vrhovcima i okolnim selima (Laze - Čosine i Vasine, Komušina, Prnjavor, Škrabutnik) Srbi bili nastanjeni i u vrijeme Osmanlija, ali je novi val doseljenika uslijedio nakon Velikog bečkog rata

2 Josip Butorac, *Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb, 1970, 33.

3 Đorđe Stanković, *Srbi Zlatne doline*, Zagreb, 2022, 12-13.

4 S. Mileusnić, *Požeška mitropolija*.

krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Nešto je srpskog stanovništva živjelo u vrijeme Osmanlija u zoni oko Požeške Koprivnice i Bzenice te Bresnice na južnom ulazu u Požešku kotlinu. U Treštanovce, Mihaljevce, Šumanovce, Granje, Jakšić, Trapare, Ćosinac, Tominovac, Ciglenik, Latinovac, Veliki Bilač, Duboku, Ivanovce, Gradište te sela na istočnom dijelu Požeške kotline pravoslavno srpsko stanovništvo uglavnom je doselilo iz Bosne krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća. U Migalovce se 16 srpskih obitelji doselilo 1697. godine, ali su svi tadašnji srpski rodovi do danas izumrli te u selu žive srpski doseljenici iz vremena 18. i 19. stoljeća. U nekim selima istočnog dijela Požeške kotline poput Hrnjevca, Novoselaca, Londžice, Dobrogošća, Granica i Sibokovca Srbi su bili nastanjeni i u vrijeme Osmanlija.⁵ U većim naseljima Srbi su u prvoj polovici 18. stoljeća podigli i hramove od kojih su neki postali i parohijalni.⁶ Prema podacima koji postoje iz 1734. godine vidljivo je da je na području Požeško-đakovačkog protopopijata bilo 1191 srpskih kuća. Postojalo je 10 parohija u 85 mjesta. Dvije su parohije (Smoljanovci i Gradište) bile bez paroha. Najviše je srpskih domova bilo u parohijama Paučje (213), Čečavac (182), Soboština (133), Londžica (126) i Vrhovci (112).⁷ Tijekom 19. stoljeća na području Požeštine bilo je 11 parohija od čega je jedna bila u Pakračkom protoprezbiterijatu, a 10 u Treštanovačkom protoprezbiterijatu. Spomenimo da su postojale parohije u Bolomačama koja je obuhvaćala sela Brestovac, Busnovi, Vilić Selo, Gučani, Deževci, Lipa i Oblakovac, potom parohija Vetovo koja je obuhvaćala sela Bjeliševac, Lukač, Tominovci, Ćosinci, Hrnjevac, Ciglenik i Vetovo, zatim Gradište koja je obuhvaćala sela Gradište, Bjelač, Duboka, Ivanovac i Latinovac, zatim Londžica koja je obuhvaćala Gradac, Granice, Jurkovac, Ljeskovicica, Našice, Sapna, Sibokovac, Stojčinovac i Ceremošnjak, potom parohija Paka koja je obuhvaćala Paku, Dobrogošće, Borojevce, Imrijevcice i Migalovce, zatim parohija Požega koja je obuhvaćala sela Bresnicu, Vrhovce, Bzenicu, Komoricu, Komušinu, Koprivnicu, Laze, Pleternicu, Sulkovce i Škrabutnik, zatim parohija Soboština koja je obuhvaćala sela Vranić, Brđani, Kujnik, Milivojevci, Mrtovlasi, Orljavac, Pasikovci, Podsreće i Crljenci, potom parohija Smoljanovci koja je obuhvaćala sela Bratuljevci, Velika, Vrhovci, Kantrovci, Klisa, Kunovci, Nježić, Ozdakovci, Oljasi, Perenci, Poljanska, Svrzigaće (Milanovac) i Toranj, parohija Treštanovci unutar koje su bila naselja Granje, Eminovci, Jakšić, Mihaljevci, Novoselci, Tekić i Trapari, parohija Čečavac koja je obuhvaćala sela Vučjak, Koprivna, Rasna i Šnjegavić te parohija Kamenska koja je obuhvaćala sela Amatovci, Bogdašić, Vučjak Kamenski, Kruševo, Mijači, Mrkoplje, Sažije, Striježevica, Šeovci i Šušnjar. U 11 parohija 1898. godine postojalo je 14 crkava (Paka, Treštanovci, Požega, Crkveni Vrhovci, Čečavac, Striježevica, Vetovo, Londžica, Bolomače, Gradište, Latinovac, Soboština, Šnjegavić i Smoljanovci). Tada je u tih 11 parohija živjelo 12.049 pravoslavnih ili 26,5 % ukupnog stanovništva Požeške kotline.⁸ Kakvi su uvjeti života u tome kraju tada bili govori i činjenica da brojna sela nisu imala ni kolski put, a da su seljaci uglavnom sveštenika darivali u naturi, a ne u novcu prilikom svećenja vodice,

5 Mirko Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002, 385.

6 Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004, 219-243. Parohije na području Požeške kotline su Čečavac, Smoljanovci, Vetovo, Bolomače, Gradište, Paka, Oljasi, Treštanovci, Požega, Striježevica i Londžica (iako stoji na našičkom području, obuhvaća pojedina sela požeške kotline).

7 S. Mileusnić, *Požeška mitropolija*, 206.

8 Đ. Stanković, *Srbi Zlatne doline*, 147-153.

svadbi, krsnih slava i krštenja. Početkom dvadesetog stoljeća malotko od seljaka posjedovao je sat, petrolej se rijetko kupovao, a za osvjetljenje se koristila baklja. Također treba naglasiti da je prevladavalo hranjenje iz iste posude, kotlića koji je bio obješen na 'verige' ili zakačen na gredu na tavanu. Kuće su imale mala okna kako bi se uštedjelo na kupovini većih staklenih ploha. Od literature koja je bila čitana u to vrijeme među Srbima Požeške kotline treba istaknuti crkvene kalendare, a tek su pojedinci imali obješene pojedine slike, ponajčešće sveca čiju je slavu slavio, odnosno sliku Seobe Srbalja pod Arsenijem Čarnojevićem autora Paje Jovanovića ili portret Petra I. Karađorđevića. O primitivnosti obrade zemljišta govori činjenica da su srpski seljaci Požeške kotline još u vrijeme Prvog svjetskog rata i nakon njega koristili isključivo drveni plug, a ne željezni plug koji je bio znatno skuplji, ali i učinkovitiji. Tome je bilo tako iz razloga što seljaci nisu imali novaca da kupe željezni plug.⁹

Podatak da se prvi Srbin na području Požege naselio tek 1782. godine te da je to bio Konstantin Lazarić, govori o relativno kasnom ulasku Srba u ovaj barokni grad. Naime, Srbi nisu imali pravo naseljavanja u gradovima sve do Patenta o toleranciji Josipa II. iz 1781. godine koji im je to omogućio. Tada su se u Požegu doselili i Kuševići, Konjevići, Bogići i Ilići.¹⁰ Požeški Srbi i ostali pravoslavci iz grada svoje su vjerske potrebe obavljali u crkvi Svetih arhanđela Mihajla i Gavrila u Crkvenim Vrhovcima sve do 1846. ili 1847. godine kada je u Požegi sagrađena crkva Svetoga Georgija. Srpska pravoslavna opština u Požegi osnovana je tek 1868. godine.¹¹ Vidljivo je, međutim, da se broj pravoslavnih u Požegi i do početka dvadesetog stoljeća nije odviše porastao. Tako je 1908. godine u gradu živjelo svega 45 obitelji pravoslavne vjeroispovijesti s 362 člana. Groblje na kojem su sahranjivani pravoslavni u Požegi govori o tome da su Srbi u gradu Požegi bili imućniji građani. Naime nadgrobni spomenici na groblju u Jagodnjaku (južni dio Požege prema Crkvenim Vrhovcima) bili su podignuti od tvrdog materijala za razliku od nadgrobničkih spomenika koji su podizani po srpskim selima Požeštine, a koji su uglavnom bili od drveta koje je brzo strunulo.¹² Škole na području Požeške kotline u kojima su se školovali pravoslavni srpski đaci pojavile su se već u 18. stoljeću. Prva takva škola bila je u selu Latinovac u istočnom dijelu Požeštine koja je otvorena 1751. godine, ali već iste godine prestaje s radom. Đorđe Stanković navodi da su potom otvorene i škole u Sloboštini, Bolomačama, Čečavcu i Smoljanovcima (od 1788.) s obavezom školovanja od kraja 19. stoljeća, potom u selu Gradište od 1797. godine, a da su u 19. stoljeću otvorene škole i u Zvečevu (od 1842.), u Striježevici (od 1882.), u Oljasima (od 1896.) i u Jeminovcu (od 1890.). Koliko se čini, do 1918. godine bilo je svega deset škola u srpskim selima Požeške kotline, a niti jedna djevojka srpske nacionalnosti iz požeškog kraja nije stekla do 1918. srednje obrazovanje u požeškoj gimnaziji.¹³ To govori o zaostalosti slavonskog sela u to vrijeme te u konačnici o jednom općem zaostalom odnosu prema ženama u 19. i početkom 20. stoljeća. Treba također spomenuti još jednu važnu komponentu koja ukazuje na promjenu strukture stanovništva požeškog kraja od ranog novog vijeka do danas. Naime, prema istraživanja Josipa Bu-

9 Isto, 153, 156.

10 Isto, 16-17.

11 Isto, 17.

12 Bilješke Gligorija Diklića, požeškog liječnika, ustupljene autoru teksta.

13 O ovome najbolje vidi u: Đ. Stanković, *Srbi Zlatne doline*, 21.

torca vidljivo je da je stanovništvo grada Požege uglavnom naseljeno nakon 1850. (u 99 % slučajeva), na području Kutjeva (čak 80%), Čaglina (78%), Sesveta (73%), Jakšića (70%), Pleternice (68%), Kuzmice (67%), Velike (63%), Kaptola (60%), Bučja (48%), predgrađa Požege (45%), Ruševa (49%), Orljavca (38%) i Brestovca (34%).¹⁴ To ukazuje da se katoličko hrvatsko stanovništvo u najvećoj mjeri mijenjalo, a da su brdska papučka, psunjska, krndijska, diljska i požeškogorska pravoslavna sela uglavnom ostajala migracijski netaknuta. Noviji doseljenici su uglavnom bili Hrvati iz Hrvatskog zagorja, Bosne i Hercegovine, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, Like i Dalmacije, a tek manji broj Srba iz Like i iz Bosne. Početkom dvadesetog stoljeća (1910.g.) najveća srpska naselja u Požeškoj kotlini bila su Gradište (704 stanovnika), Šnjegavić (435 stanovnika), Crkveni Vrhovci (402 stanovnika), Duboka (362 stanovnika), Latinovac (338 stanovnika), Soboština (328 stanovnika), Sažije (317 stanovnika), Laze Ćosine (307 stanovnika) i Sapna (302 stanovnika).¹⁵ Međutim, problem je bio što su sva ova naselja bila seoska naselja bez ikakve infrastrukture. Naselja su bila daleko od prometnica, bez industrijskih postrojenja, nisu bili administrativni centri, a tek poneko od ovih naselja je imalo trgovinu i gostionicu. Podatak o slaboj pokretljivosti stanovnika Požeške kotline govori da su Srbi koji su živjeli u selima na obroncima Papuka, Krndije, Dilja, Požeške gore i Psunja uglavnom vrlo teško silazili u ravnice, odnosno odlazili na vašare i sajmove u Požegu ili u veća naselja na obodu kotline. Godine 1881. čak 80 % žena i 50 % muškaraca rađalo se i umiralo u svojem naselju. Malotko je dakle putovao dalje od kotarskog središta, odnosno malotko je odlazio dalje od Požeške kotline.¹⁶

Kako je izgledala Požeška kotlina u vrijeme prije Prvog svjetskog rata? O tome nam govore podaci iz statističkog godišnjaka gdje stoji da je pod šumom bilo 38 % zemljišta, da je bilo 34 % oranica i vrtova, 12 % pašnjaka, 10 % livada i 2 % vinograda te da je bilo 4 % neproduktivnog tla. Na 1000 žitelja dolazilo je 508 goveda i 199 konja. Umiralo se najviše od tuberkuloze (28%), a pomor djece u prvoj godini bio je čak 24 %. Oko 90 % djevojaka udavala se u dobi od 18 do 20 godina, a 80 % muškaraca se ženilo u dobi od 22 do 24 godine.¹⁷ Požeška kotlina se dijelila na tri dijela. Zapadni dio kotline obuhvaćao je pravoslavna sela u brdima Papuka i Psunja. Potom su naselja u nizini koja su zabrdska naselja nazivali Poljadijom koja se utapala u blatu vlastitih njiva i u konačnici istočni dio kotline gdje su se nalazila najbogatija sela Požeške kotline poput Gradišta, Duboke, Sibokovca, Sapne i Pake.

Sela nastanjena Srbima u Požeškoj kotlini živjela su od poljoprivrede do kasno u socijalizmu. Trgovci i činovnici u vremenu prije Drugog svjetskog rata bili su iznimno rijetki, a tek u periodu nakon Drugog svjetskog rata ljudi su se počeli zapošljavati u gradu Požegi i industriji ili u nekim drugim djelatnostima. Oni koji su se zaposlili često su i selili u Požegu. Godine 1914. u Požeškoj kotlini 91 % srpskog stanovništva bavilo se poljoprivredom, a 40 % ukupno seljačkog stanovništva bilo je nepismeno. Srbi su posjedovali trgovine u Pleternici, Gradištu, Milivojevcima i Sapni. Činjenica je da su Srbi Požeške kotline bili mnogo manje školovani od Hrvata budući da su u njihovim naseljima škole rijetko kada postojale, a u gimnaziji je u svim razredima 1848./1849.

14 Isto, 22.

15 Isto, 102-103.

16 Isto, 156.

17 Isto, 139.

bilo svega 11 Srba od ukupno 92 učenika.¹⁸ Fakat je da je 1910. od 328 žitelja Sloboštine njih 50 % bilo nepismeno (nisu znali ni čitati ni pisati) od čega 60 muškaraca i 105 žena. Ako se tome doda još i 59 onih koji su znali čitati vidljivo je da je čak 70 % stanovništva bilo nepismeno.¹⁹ Jedini pismeni i obrazovani u srpskim selima su bili parosi i učitelji (odnosno kasnije učiteljice).

Srpske obitelji u Požeškoj kotlini uglavnom su živjele na egzistencijalnom minimumu o čemu govori i veličina posjeda srpskih seljaka. Činjenica je da su njemački veleposjednici u Lučincima imali veći urod od cjelokupnog uroda srpskih naselja Sloboština, Bratulji i Svrzigaće. Najbogatija osoba srpske nacionalnosti na području Požeške kotline krajem 19. stoljeća bio je vlastelin iz Vetova Đorđe vitez Milekić čiji je otac Nikola plemeniti Milekić dobio plemićku titulu budući da je bio pukovnik carske vojske koji se istaknuo u ratovanjima 1848./1849. pod komandom bana Jelačića. Milekić je po svojem bogatstvu bio četvrti po redu u Požeškoj kotlini. Drugi po redu po bogatstvu među Srbima Požeške kotline bio je Teodor Kušević koji je posjedovao veleposjed Blacko kod Jakšića. Oba bogataša su pomagala JAZU, *Privrednik*²⁰, Maticu srpsku u Novom Sadu itd.²¹ *Privrednik* je bio posebno popularan među Srbima u Hrvatskoj te je vidljivo da su učitelji i sveštenici slali darovitu i vrijednu djecu na nauke diljem Carevine i u Srbiju kao *Privrednikove* pitomce. Mali broj *Privrednikovih* pitomaca su se vraćali u svoj rodni kraj, a najveći broj njih ostajao je u krajevima gdje su izučili zanat ili su odlazili dalje. Prema istraživanjima Đorđa Stankovića vidljivo je da su se svega četvero njih vratili u svoj rodni kraj. Pred Prvi svjetski rat u Požeškoj kotlini bilo je osnovano pet srpskih zemljoradničkih zadruga od čega jedna u Gradištu, potom u Oljasima, zatim u Ljeskovici, pa u Bolomačama i u Sloboštini.²²

Popisi stanovništva na području nekadašnje općine Slavonska Požega od 1880. do posljednjeg rata 1991. godine otkrivaju kod srpske nacionalne manjine isprva rast, a zatim pad u broju stanovnika. Iz popisa 1880. je vidljivo da je na području kotara Slavonska Požega koji je približno obuhvaćao područje općine Slavonska Požega u periodu nakon Drugog svjetskog rata broj pravoslavnih iznosio 9536. U periodu kraja 19. i početka 20. stoljeća prisutan je konstantan rast srpskog pravoslavnog stanovništva na području Požeške kotline. Tako broj pravoslavnih 1890. raste na 10.967., a potom 1900. broj Srba raste na 11.727. Godine 1910. broj Srba iznosi 13.638. U poslijeratnom popisu iz 1921. godine vidljiv je pad broja Srba i Hrvata. Čini se da je to toga pada došlo zbog gubitaka u Prvom svjetskom ratu, ali i zbog toga što nam popisi iz 1921. i 1931. godine ne pokazuju i stanovništvo srpske nacionalnosti kamenskog kraja koji se tada nalazio u kotaru Pakrac. Broj Srba raste u periodu Kraljevine SHS, a potom zbog gubitaka u Drugom svjetskom ratu koji su na ovom području bili veliki stagnira 1948. Nakon Drugog svjetskog rata opustjela su sela na obroncima Papuka u kamenskom kraju koja su sistematski iseljavana u plodnije dijelove Požeške kotline, osobito u Kulu i Poreč gdje su nekada živjeli Nijemci. Papučka sela kamenskog kraja će u narednih 50 godina izumrijeti. Od

18 Isto, 40.

19 Isto, 41.

20 SPD *Privrednik* je društvo koje je osnovao ugledni zagrebački poduzetnik Vladimir Matijević 1897. zato da stipendirao djecu iz siromašnih obitelji Srba iz Hrvatske. Društvo je bilo jedna od najznačajnijih srpskih organizacija na ovim prostorima u vrijeme Austro-Ugarske i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

21 Isto, 161.

22 Isto, 113-115.

1948. do 1961. broj Srba blago raste, a od tada opada. Stagnacija broja Srba između 1961. i 1971. vezana je za doseljavanje srpskog stanovništva s područja okolice Kotor Varoši, Skender Vakufa i ostalih dijelova Bosne i Hercegovine koji su kupovali zemljišta i kuće u čitavoj Požeškoj kotlini radi uzgoja ovaca. Poseban se pad broja srpskog stanovništva vidi 1981. kada se veći broj Srba na području Požeške kotline izjasnio kao Jugoslaveni. Usprkos urušavanju zajedničke jugoslavenske države broj Srba je 1991. blago porastao, a broj Jugoslavena značajno opao što ukazuje na depopulaciju Požeške kotline. Iz popisa stanovništva koji su provedeni u zadnja dva desetljeća 19. stoljeća i kroz dvadeseto stoljeće moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Srpsko pravoslavno stanovništvo je u periodu između 1880. i 1991. brojčano vrlo malo raslo, a uglavnom stagniralo, odnosno nakon 1961. opadalo, dok je hrvatsko stanovništvo u istom razdoblju bilo u kontinuiranom rastu (osim 1981. kada se jedan dio Hrvata opredijelio kao Jugoslaveni). U vrijeme nakon smrti Josipa Broza Tita i afirmacije jugoslavenstva, jedan dio Srba, osoba koje su rođene u nacionalno mješovitim brakovima i manji broj Hrvata izjasnili su se kao Jugoslaveni. Tada su se na primjer mještani Treštanovaca u znatnom broju izjasnili kao Jugoslaveni, a slično je bilo i s mještanima sela Sibokovac. Te 1981. godine bio je ujedno i najveći broj onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni, kako u požeškoj općini tako i u čitavoj Hrvatskoj. U popisu 1991. dolazi do ponovnog rasta broja Srba budući da se mnogo manje građana izjasnilo kao Jugoslaveni. Usprkos tome, demografski pad je vidljiv u ukupnom broju srpskog stanovništva na području Požeške kotline. Evidentno je da se pravoslavna srpska sela nisu uspjela oporaviti nakon stradanja u Drugom svjetskom ratu. Osim migracija mladih u gradove zbog industrijalizacije Jugoslavije, slaba infrastrukturna povezanost srpskih sela Požeštine sa općinskim središtem izazvala je demografsko pražnjenje ovog dijela Slavonije. Iako je među Srbima Požeštine bilo onih koji su podrijetlom bili s područja drugih dijelova Jugoslavije, ipak su najveći dio toga stanovništva čini 'domaći' Srbi, podrijetlom iz požeških sela. U periodu nakon posljednjeg Domovinskog rata broj Srba se isprva sveo na jednu trećinu od prijeratnog broja (svega 3.229), a potom se još više smanjio (u prvom desetljeću za gotovo 800 stanovnika, a u drugom desetljeću za još 1000 stanovnika) što je u konačnici rezultiralo sa svega 1460 Srba na području Požeške kotline. Najgore su 'prošle' općine Brestovac i Velika gdje su pojedina sela potpuno opustjela tijekom posljednjeg rata. Istočni dio Požeške kotline (općine Kutjevo i Čaglin) i kraj oko Jakšića bolje su 'prošli'. Ondje nije bilo ratnih razaranja, pa su sela ostala čitava, a stanovništvo nije prisilno iseljavano i tjerano iz svojih kuća. Usprkos tome, slaba infrastruktura, nemogućnost zapošljavanja u blizini i težak život na zemlji uzrokovali su depopulaciju i toga područja gdje su naselja koja su 1991. brojila troznamenasti broj stanovnika svedena na dvoznamenkaste i jednoznamenkaste brojeve. Problem je staro stanovništvo i mali broj mladih obitelji. Hrvatsko stanovništvo je imalo u posljednjem periodu porast između 1991. i 2001. kada je broj Hrvata narastao zbog doseljenika iz Bosne i iz Srijema u pojedina naselja te zbog asimilacije pripadnika nacionalnih manjina (Čeha, Slovaka, Mađara, Nijemaca i Srba te nestanka Jugoslavena). Nakon 2001. i hrvatsko stanovništvo je u kontinuiranom padu broja stanovnika.²³

23 O broju Srba na području Požeške kotline vidi i u: Dragutin Babić, Filip Škiljan, Srbi u Požeštini: Sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 15/1, Zagreb, 2018, 157-177 i *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva*

Običaji Srba požeškog kraja

Usmena povijest prije svega bilježi iskaze malog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevici i njegovom životu, ali ona uz pomoć toga svjedočenja bilježi svakodnevicu proživljene epohe, odnosno povijesnoga trenutka. Budući da ljudski život ima granice, svakodnevno nam u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam potencijalni kazivači mogu dati. Dva rata koja su vođena sredinom i krajem dvadesetoga stoljeća uvelike su uništila i opustošila ono što je čuvano stoljećima. Sjećanja koja smo prikupili tek su reminiscencije toga što je ostalo od nacionalnoga identiteta i običaja, a stupanj ruiniranosti srpske zajednice u požeškom kraju mnogo je veći nego što je to slučaj primjerice u istočnoj Slavoniji i Baranji gdje usprkos ratnim događajima identitet nije toliko narušen masovnim prisilnim iseljavanjem i starenjem stanovništva, odnosno depopulacijom koja je zahvatila ne samo srpsku nacionalnu manjinu, već i sve ostale nacije na požeškom području (Hrvate, Čehe, Slovake, Nijemce, Talijane i Mađare). Zapadni dio Požeške kotline uvelike se razlikuje od istočnog dijela Požeške kotline utoliko što je područje zapadnog dijela bilo pogođeno ratnim zbivanjima 1991. i masovnim prisilnim iseljavanjem srpskog stanovništva što je uzrokovalo potpuno uništenje srpske zajednice na tome terenu. Istočni dio Požeške kotline ostao je pošteđen ratnih sukoba. Međutim, asimilacija, iseljavanje i starenje stanovništvo uvelike je smanjilo broj Srba i na tome području Požeške kotline. Na južnom i središnjem dijelu Požeške kotline reminiscencije ostataka srpskog stanovništva pokazuju depopulaciju sela nekada nastanjenih Srbima. Devedesete godine dvadesetoga stoljeća svakako su bile presudne u oslabljivanju identiteta požeških Srba. Običaji (npr. kod vjenčanja, krsnih slava, pa i zborova i pogreba), koji su popisani u prvom dijelu ovoga rada, devedesetih godina dvadesetoga stoljeća uvelike su nestali zbog protjerivanja Srba, prisilnog iseljavanja srpskoga stanovništva, etnomimikrije, ubrzanoga načina života, migracija iz sela u grad i mnogobrojnih nacionalno mješovitih brakova. Običaji su sačuvani tek kod Srba starije dobi koji su ostali živjeti na ovim prostorima. Stoga su nam od iznimne vrijednosti iskazi koji su prikupljeni prilikom istraživanja sa Srbima na području Požeške kotline. Potrebno je dakle istaknuti da je ovaj rad temeljen na tzv. kulturi sjećanja i usmenoj povijesti. Sjećanja pojedinaca koja su prikupljena ne moraju nužno biti i točna. Ona nam samo pokazuju na koji način pojedinci doživljavaju svoju prošlost, kako onu osobnu, tako i onu svojega sela ili zavičaja. U tekstu smo željeli pokazati na koji su način Srbi Požeštine doživljavali svoje običaje, ratna stradanja i općenito svakodnevnicu, a njihova smo sjećanja zapisali jer ne postoje ili su vrlo oskudni arhivski zapisi o svakodnevnom životu toga stanovništva. Pritom nikako ne tvrdimo da su se svi događaji opisani u iskazima kazivača upravo tako dogodili kako su opisani. Naime, pokušali smo prenijeti čitateljima emocionalna stanja pojedinaca kao dio kolektivne memorije Srba požeškog kraja želeći pri tome omogućiti razumijevanje jednoga dijela povijesti svakodnevice. Posebno je osjetljivo pitanje posljednjega rata i hrvatsko-srpskih odnosa u tome ratu na spomenutom području. Sjećanja pojedinaca nakon trideset godina od samih događanja vrlo su često izmijenjena u odnosu na sjećanja koja bismo dobili da smo intervjuue provodili neposredno nakon događanja. Dakako, na taj način treba promatrati tekst koji iznosi dijelove životnih priča kazivača u kojima oni

donose svoje subjektivne prosudbe i zaključke na temelju proživljenoga iskustva ili iskustva svojih roditelja.

U istraživanju smo pokušali doći do preciznih informacija o svakodnevnom životu srpskoga stanovništva požeškog kraja, odnosno područja današnjih gradova Požege, Kutjevo i Pleternica i općina Brestovac, Velika, Čaglin, Kaptol i Jakšić koje se prostire od zapadnog oboda Požeške kotline na do krajnje istočne granice Požeštine na teritoriju današnje općine Čaglin gdje se taj kraj oslanja na Đakovštinu. Usmeni iskazi su prikupljeni 2022. godine među stanovništvom iz sela Sažije, Bratuljevci, Podsreće, Soboština, Šnjegavić, Treštanovci, Crkveni Vrhovci, Sibokovac, Perenci, Škrabutnik, Paka, Imrijevi, Gradište i Duboka. Jedno starije istraživanje koje je provedeno 2015. i 2016. godine obuhvatilo je kazivače iz Vučjaka Čečavskog, Podsreća, Latinovca, Ivanovca, Amatovaca, Sažija i Gradišta. Rezultati toga starijeg istraživanja objavljeni su u *Analima Hrvatskog politološkog društva* časopisu za politologiju, ali su djelomično korišteni i u ovom radu.²⁴

Najstariji kazivači koji su donedavno živjeli u selima umrli su prije nekoliko godina. Unatoč tome što ova metoda ima već poznate slabosti, ona je u principu nezamjenjiva za proučavanje povijesti seoskoga stanovništva, koje samo ne ostavlja pisanoga traga za sobom, a o kojemu najčešće pišu drugi, tj. pripadnici školovane elite, kako navodi Suzana Leček, „često neobjektivno, tendenciozno, a svakako nepotpuno”.²⁵ Morali smo pritom kreirati jasna pitanja i postaviti ih u logičan sklop. Pri ispitivanju susreli smo se s brojnim problemima poput problema nepouzdanosti sjećanja, prilagođavanja onome što ispitivač očekuje, selekcije pitanja i odgovora, ali i s problemima etičke prirode (poput zalaženja u intiman život pojedinca).

Pitanja koja su bila postavljena kazivačima:

1. Ime i prezime
2. Kako je izgledala Vaša obitelj u vrijeme Vašega djetinjstva?
3. Kako je izgledalo rođenje djeteta na području Vašega naselja?
4. Kako su izgledala vjenčanja u Vašem naselju i okolici?
5. Kako su izgledali pogrebi u Vašem naselju i okolici?
6. Kako je izgledala krsna slava u Vašoj kući?
7. Kako su izgledali zborovi na području Vašega sela ili obližnjih sela?

B skupina pitanja

1. Koliko su Srbi u Vašem kraju držali do antifašizma?
2. Koliko su Srbi u Vašem kraju držali do pravoslavne vjeroispovijesti u socijalističkom periodu?
3. Kakvi su bili međunacionalni odnosi u Vašem kraju između Nijemaca, Srba, Mađara, Čeha, Slovaka, Talijana i Hrvata u vrijeme socijalizma? Kako su se Srbi u Vašem kraju odnosili prema svojim susjedima nakon događaja iz Drugoga svjetskog rata (zločini, prisilna iseljavanja i prekrštavanja)?
4. Kada su se počeli osjećati nacionalizmi među hrvatskim i srpskim stanovništvom u Vašem kraju?
5. Kako su Srbi požeškog kraja doživjeli dolazak HDZ-a u Hrvatskoj na vlast 1990.?

²⁴ D. Babić, F. Škiljan, Srbi u Požeštini, 157-177.

²⁵ Suzana Leček, *Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa*, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1, Zagreb, 2001, 149-154

Je li to podsjećalo na 1941. godinu i koliko je to podsjećalo na to vrijeme?

6. Kako su Srbi brestovačkog kraja doživjeli prisilno iseljavanje u listopadu 1991. godine?

7. Kako su Srbi kamenskog kraja i doživjeli svoj egzodus u prosincu 1991.?

8. Jeste li doživjeli neugodnosti u vrijeme rata zbog nacionalne pripadnosti? Jeste li se osjetili životno ugroženim u vrijeme posljednjega rata?

9. Kako Srbi danas u Srbiji i Vojvodini percipiraju Hrvatsku, svoj požeški kraj, život u Hrvatskoj, mogućnost povratka ili posjeta svojim selima i slično?

Sjećanja na nekadašnji način života i na nekadašnje običaje

O rođenju djeteta i obitelji

Rođenje djeteta jedan je od ključnih trenutaka u životu čovjeka. Na slavonskom selu u ranom socijalističkom periodu taj je događaj imao još veće i teže značenje. Za razliku od dinarskog i peripanonskoga područja Hrvatske, gdje je broj djece u obiteljima bio visok u tom periodu, u pravoslavnim obiteljima u Slavoniji taj broj rijetko je prelazio tri. U starijem periodu (prije Drugog svjetskog rata) broj djece je bio veći. U osobito zabitnim selima požeškog kraja (posebno u zapadnom dijelu Požeštine) djeca su se do posljednjeg rata 1991. godine rađala kod kuće (npr. u kamenskom kraju), a i broj djece je znao biti znatno veći od krajeva koji su se nalazili u nizini. Djeca su se kod kuće rađala i u brestovačkom kraju. Dara Draganić iz Podsreća kazuje o periodu neposredno nakon Drugog svjetskog rata:

»Bile su stare babe koje su se razumjele u porode. Liječnika se zvalo samo ako se štogod zakompliciralo. Znalo je biti i po šestero djece. Koji je bio veća sirotinja taj je imao više djece. Međutim, liječnicima se nije odlazilo uopće, pa su djeca umirala od «frasa» i od tifusa. Kod svake kuće je barem netko od djece umro. Kada je neka žena počinila abortus to se zvalo «za Kobaš». Znale su žene prilikom abortusa umirati jer su ga same obavljale ili su to radile neke babe koje nisu znale to dobro uraditi.« Postojale su relativno velike razlike između muške i ženske djece. Marija Milošević iz sela Gradište koja se udala u Sibokovac na istočnom obodu Požeške kotline prisjeća se da se ženskom djetetu nije toliko veselilo kao muškom. »Za porod nije bilo veliko slavlje. Žene su rađale kod kuće. Komšinica je bila sa mnom kada sam rađala 1959. i 1967. godine. Svatko se veselio više muškom djetetu. Znalo se da će te (ženske, op.a.) ruke otići iz kuće. Ono što bi žensko dobilo, bilo je obično otpremnina i miraz. Nije dobila ni kuće ni zemlje..« Porodi u bolnici bili su uobičajeni u nekim krajevima Požeštine tek od kraja osamdesetih. Tako su se mještani sela Sažije, koje je udaljeno od Požege oko 30 kilometara rađali kod kuće do 1991. godine, prema kazivanju Ljube Grozdanić.

Obitelji su se uvelike razlikovale u prošlosti od sadašnjih obitelji. U vrijeme prije Drugog svjetskog rata još su postojale proširene obitelji koje su zapravo živjele u zadrugama. Bilo je to osobito prisutno u zabitnijim naseljima Požeške kotline. Opis ovakve zadruge nalazimo u tekstu Ive T. Franića pod nazivom *Etnografske zabilješke iz sreza slavonsko-požeškoga iz 1936. godine*. Ovaj nam autor donosi podatke o tome kako je funkcionirala zadruga pravoslavne obitelji Vuksanovića u selu Sapna na istočnom dijelu Požeštine. Vuksanovići su čuvali tradiciju o doseljavanju iz Crne Gore

koja je vrlo vjerojatno postojala i kod drugih obitelji toga kraja. Čak su znali i za vrijeme doseljavanja koje su procjenjivali da je bilo u doba Arsenija Čarnojevića. U vrijeme kada je Franić posjetio ovu zadrugu Vuksanovići su posjedovali 88 jutara od čega su 53 jutra otpadala na oranice, 19 na branjevinu, 12 na livade, dva na okućnicu i dva jutra na vinograde. Imali su zidane kuće te mlin na valjke u kojem su mljeli za čitavu okolinu. Zadruga je brojila 26 članova.

»Od kada se zna za zadrugu nikada nije uspjela premašiti 26 duša. Čim se 27 rodi jedan bi umro. Od obiteljskih članova bilo je 9 odraslih muškaraca, četvero muške djece, 9 odraslih žena i četvero ženske djece. Na čelu zadruga stajao je djed Maksim, tada star 68 godina koji je bio najstariji od 11 djece. On je bio oženjen za Milku iz kuće Vukosavljevića iz Našičkog Gradca. Kada bi umro kućedomaćin bio je običaj da se pozove općinski bilježnik i u njegovoj prisutnosti se bira novi kućegospodar. Kućegospodar se bira doživotno. O probicima zadruga razgovaraju s kućegospodarom tri najstarija člana zadruga. Kućanstvom je upravljala kućegospodareva supruga, u ovom slučaju baba Milka, Maksimova žena. Ako bi kućegospodar protipao (rasipao) zadružnu imovinu zadrugari su imali pravo da ga smijene. Kućegospodar je mogao kaštigovati (kažnjavati) članove zadruga koji nešto skrivaju ili neće slušati. On ništa ne prodaje na svoju ruku i bez pristanka ostalih. Sluga u zadruzi sluša samo gazdu koji se s njim pogodio za plaću. Kućegospodar upravlja zadrugom. On određuje što će se sutradan raditi, raspoređuje zadrugare kuda će na posao. To se radi dan ranije kod večere. Gospodar vodi računa o zadružnim udovicama i djeci. On se brine i za opremu djevojaka, da imaju sve na broju, kada dođe do udaje. Mlada dobiva rubeninu i kravu. Dok su udovica i djevojka u zadruzi, imaju sva prava kao i sve ostale zadružne žene. Kada se udaju, sve obaveze zadruga prema njima su prestajale. Stalan raspored rada u zadruzi imaju samo najstariji. Tako jedan brine o svinjama i vinogradima, drugi brine o mlinu... Ako koji od zadrugara izbiva iz zadruga dulje od pet godina gubi sva prava. Ako se koji školuje sve troškove školovanja trebala je snositi zadruga. To mu je onda bila i otpremnina iz zadruga. Jede se u zajedničkoj sobi. Odrasli su bili za stolom, djeca su bila za posebnim stolom, ali u istoj sobi. Muškarci sjede uz zid redom, od najstarijeg prema mlađemu. Muškarci jedu iz tanjura, a žene iz zdjele. Jede se četiri puta na dan. Ujutro se ruča, u podne užina, u 16 sati lovra, a na večer večera. Jelo u kuću spremaju reduše. Uvijek su to po dvije snaše na osam dana, a onda se mijenjaju. Reduše nose jelo. Starija lijeva u tanjure i zdjele, a mlađa nosi. Starija reduša samo kuha, a mlađa radi i teže poslove (nosi vodu, pere prozore...). Mlada snaja koja tek dođe u kuću iz početka nema svojega reda. Ona samo ispomaže, donosi vodu, sprema sobe. Tek kada mine godina dobiva i ona svoj red. Žene kod poljskih radova rade sve osim košnje i oranja. Uglavnom okapaju kukuruz, sabiru sijeno, kod košnje žita sabiru otkose i vežu ih u snopove, žanju žito. Dok su mlađe žene na poslu, babe vode brigu o djeci. U zimi žene tkaju. Svaka žena tka sama za sebe. Ova je zadruga gajila ovce budući da je teren oko Sapne brdovit. Rublje su tkale od čistog pamuka. Pastir koji čuva ovce nosi sa sobom hranu za čitav dan. Kruha si može odrezati koliko želi, a slanine mu odreže kućegospodar. Na ishrani ima jednaka prava koja imaju i ostali muški zadrugari. Za stolom jede zajedno s muškarcima zadruga, a žene ga re-

dom krpaju i peru kao i ostale zadrugare. Za udovce brine najbliža rodbina u zadruzi. Bolesnu ženu dvore reduše. Ako je teško bolesna odredi joj se dvorkinja. Žene su morale slušati muškarce i ako bi žene opazile da im suprug više nije vjeran, one bi se trebale praviti da to ne vide i čak poricati, ako bi ih netko o tome što god upitao. Žene ustaju prije muškaraca. Snaše ili djevojke su polijevale noge kućegospodararu ili gostu. Kad se mladić ženi dužnost je da mu se osigura kiljer (posebna kućica u dvorištu). U kiljeru ima postelju, stol, stolice, ormar za haljine i ormar za rubeninu. Ono što se događa u kiljeru između muškarca i žene nitko drugi ne treba znati. Djeca ostaju u kiljeru s roditeljima do udaje, odnosno ženidbe. Zimi se u kiljeru ne loži, a neoženjena djeca i majke s malom djecom ostaju spavati u združnoj sobi koja se loži. Kod Krsne slave s gostima sjeda samo kućegospodar i koji stariji muški član zadruge. Osim krsne slave slavi se i Sveti Ilija, hram crkve u Sapnoj. Post se strogo održavao. Od poklada se postilo bez mesa do Uskrsa. Za Božić se postilo šest tjedana, za Svetoga Arhanđela osam dana, a za Petrovo dva tjedna. Ženska djeca kod eventualne diobe nemaju nikakva prava na neki dio, a priženjeni muškarci imaju pravo. Ukoliko se nekoga istjera iz zadruge on ima pravo na svoj dio združne zemlje.«²⁶

O zadrugama iz druge ruke govori i Budimirka Krička rodom iz Londžice. Naime, njezin je otac bio podrijetlom iz Sibokovca i ona kazuje kako je početkom dvadesetog stoljeća družina u kojoj je živio otac imala 24 člana. Ondje je djed bio kućegospodar i on je brinuo o nabavci. Tako je brinuo i o tome da djeca u njegovoj kući dobiju opanke. Odlazio bi u Požegu, a prije toga je mjerio špagicom veličinu stopala svakoga djeteta i prema tome nabavljao opanke. Budimirka Krička se prisjeća i toga da djeca u to vrijeme nisu sjedala za stol do svoje petnaeste godine osim za Badnjak i za Božić. Naime, djeca su imala mali stolić i male tronošce za sjedenje do velikog stola.

O obitelji i odnosima unutar obitelji kazivali su i sugovornici iz sela Podsreće u općini Brestovac: »Odnos roditelja prema djeci nekada je bio stroži. Djeci se nije udovoljavalo, pa su znali dobiti batine. Starce se jako slušalo. Nije se ništa smjelo uraditi bez pitanja. Igrali smo se krpenjačama, školice, imali smo pračke od drva, a kupali smo se na Orljavi. Djeca su se kupala u plicaku, a stariji su išli u velike virove. Djed je bio kućegospodar, a baba ako nema đeda. Baba je imala ključeve za sve oko vrata. Novac bi opasali oko sebe ili bi ga nosili u njedrima. Odnos snaha i svekrva bio je daleko drugačiji nego što je to danas. Mlade su morale više slušati, a u kući su bile i tri generacije zajedno. Baba je bila u kuhinji, mati u bašči, djeca su se bavila marvom. Muški su zapovijedali. Srpom se žito želo. Muški su vezli žito, a mati je skupljala. Na zajam se išlo jedni drugima i to 10-15 dana jedan dan za drugim. Tako je bilo dok se sve njive nisu okopale.« Dakle, još sredinom 20. stoljeća važila su pravila kao i dva stoljeća prije toga. Znalo se tko je na čelu kuće i tu se osobu slušalo u potpunosti. Obično se radilo o najstarijem muškom članu obitelji (za cijelu obitelj) i njegovoj supruzi (za ženski dio obitelji). Te su osobe imale kod sebe ključeve od smočnice i gotovinu. Odnos prema djeci bio je daleko drugačiji nego što je to danas. Djeca su starijim članovima obitelji nemali broj puta morali govoriti 'vi', a imala su točno određene poslove i zadatke unutar obitelji.

²⁶ Opis ove zadruge nalazi se kod Ivo T. Franića, *Etnografske zabilješke iz sreza Slavonско-Požeškog*, *Vjesnik Etnografskog muzeja II/3-4*, Zagreb, 1936, 105-135.

Vjenčanja

Svatovi su bili vrlo važan događaj, kako za kuću mladoženje, tako i za kuću djevojke. Mladi su se u prošlosti upoznavali uglavnom u školi, prilikom rada i na prelima. Ponekad bi se upoznali i na kramovima (kirvajima, zborovima...), a malotko je ostajao neoženjen, odnosno neudana. Oni koji bi dugo ostali nevjenčani uglavnom su imali neku fizičku ili psihičku manu ili su bili osobito siromašni. Upoznavanje ponekad nije bilo ni potrebno, budući da su u prvoj polovici dvadesetog stoljeća još uvijek postojali »dogovoreni brakovi«. Upoznavanja su se uglavnom događala na zabavama. Ljuba Grozdanić iz Sažija se prisjeća kako su na zabave u Sažije dolazili mještani okolnih naselja pakračkog i požeškog kraja, ponajprije mještani Glavice, Koturića, Popovca, Tisovca i Amatovaca. Interesantan je podatak koji je dala Ljuba Grozdanić da su u Amatovcima živjele same djevojke, pa da su momci iz okolnih sela imali ondje na izbor djevojke. O dogovorenim brakovima iskaz je dao Milan Radović iz Škrabutnika, izoliranog sela između Požege i Nove Kapele na Požeškoj gori: »Naše je selo bilo izolirano. Tako su se mladi većinom ženili iz sela. Dugo nije bilo ni ceste ni struje. Cesta je u selo došla tek 1974. godine. Tada smo i mi krenuli u svijet, neki u školu, neki u zanat. Sretali smo se u gradu i na zabavama. Prije rata bilo je mnogo nacionalno mješovitih brakova. Što se tiče ženidbe sjećam se kako se moja sestra udala. Došao je u selo neki oženjeni čovjek koji je doveo mojeg budućeg zeta (šogora, op.a.). Oni su rekli da su čuli da ima tu cura na udaju. Oni su se upoznali i sestra je pristala da se uda za njega. Zaruke su bile u listopadu/studenom, a svatovi u siječnju. Imala je 18 godina, a on je bio iz Trapara. Bilo je najvažnije da ode iz našeg zabačenog sela. Sjećam se da nisu živjeli skupa prije braka te da je on dolazio vlakom, pa dalje pješice do našeg sela kako bi se viđao sa sestrom. Za miraz su prodani volovi i kupljen je namještaj. Vjenčali su se i u crkvi i u općini.« Dakle, još sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća postojali su dogovoreni brakovi, a provodadžije su obavljali posao traženja partnera. Mile Gajić iz Šnjegavića ističe kako su se mladenci nekada snimali za uspomenu kod spomenika u Kamenskoj.²⁷ »Na vjenčanje se išlo u Orljavac kod matičara, a poslije se išlo na fotografiranje na Kamenskoj kod spomenika. Kod spomenika se i sviralo. Svatovi su bili i po dva dana, obično subota i nedjelja.« Marija Milošević iz Gradišta prisjeća se upoznavanja svojeg supruga koji je bio rodom iz Sibokovca. »Moja je majka bila iz Sibokovca. Išla sam kod ujaka u goste u Sibokovac i tamo je došao momak i mi smo se upoznali. Bili smo skupa dvije godine prije braka. Kako smo ja i mama ostale same, budući da je otac poginuo 1944. godine, on je pitao mamu da li ja mogu poći za njega. Druge nedjelje sam i ja otišla s njime. Nije bilo svadbe budući da ni on ni ja nismo imali novaca. Vjenčala sam se kod matičara u Čaglinu.« Dakle, upoznavanje i samo vjenčanje bilo je nekada vrlo jednostavno. Tko je bio siromašan nije imao veliko vjenčanje, vjenčanja kod pravoslavnih u Požeškoj kotlini nakon Drugog svjetskog rata većinom nisu obavljana u crkvi već kod matičara, a mladenci se vrlo često nisu dobro poznavali, već su brakovi sklopljeni nakon kraćeg vremena. Zasnivanje braka bilo je prosječno mnogo ranije nego što je to danas, a često se pazilo da brakovi budu jednovjerski, iako je u kasnijem periodu socijalizma bilo iznimno mnogo nacionalno mješovitih brakova iz

²⁷ Otvaranja spomenika u Kamenskoj se sjećaju gotovo svi kazivači. Opisuju iznimno veliki broj ljudi na otvorenju 1968. To je bilo toliko naroda da nije bilo šanse da si mogao prići spomeniku. I Josip Broz Tito je bio na otvorenju spomenika.

kojih su se djeca uglavnom izjašnjavala kao Jugoslaveni. Opise zagledanja, zaruka i same svadbe prije Drugog svjetskog rata prikupio je također Ivo T. Franić na temelju kazivanja kazivača iz zadruge Vuksanovića iz Sapne. Običaji su vrlo slični bili na čitavom požeškom području.

»Zagledanje momaka i djevojaka obično se događalo na kirvajima. Tu su se kod kola momak i djevojka dogovorili. Momak bi obično to rekao majci, a djevojka ocu. Očeva je dužnost da o sinovom izboru izvijesti kućegospodara. Ako kućegospodar nije pristao na ženidbu, momak bi se obično pokorio i odustao od ženidbe. Zadruga se obavijestila i propitala o djevojci. U prošnju odlazi otac, stric ili netko stariji od rodbine. Mladu se moralo otkupiti i plaćalo se između 2000 i 3000 dinara u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Taj otkup je pripadao mladoj. Ako se kapara ne može platiti odjednom, onda se mladoj daje kod prošnje jedan dio, a ostalo se plati kasnije, no svakako prije vjenčanja. Poslije prošnje slijedi mилоšće (kolači, pečenje i piće), a nose svekar ili svekrva. Zaruke traju dva do tri tjedna, i do mjesec dana. Za to vrijeme mladoženja dolazi svake večeri mladoj u kiljer. Od njezinih čitavo to vrijeme nitko ne dolazi u zadrugu. Navještenje u crkvi uredi mladoženjin otac. Prije vjenčanja mladenci moraju doći svešteniku na ispit. Mlada skupi druge, a momak svatove. Uvečer uoči vjenčanja sastanu se na dogovor i na večeru. U momkovoju kući su svatovi, a u djevojčinoj njezine prijateljice. Ujutro odlaze svatovi po nevjestu. Njezin kućedomaćin ubire od svakih kola po pet dinara pristojbu. Dotle je mlada sakrivena. Kućedomaćin pita svatove pošto su došli, a kum odgovara da su stigli po djevojku. Pokušaju podmetnuti drugu djevojku, a onda napokon dovode pravu i predaju je kumu i starome svatu. Kum joj metne na glavu mirtov vijenac, okrene je tri puta, napoji s vinom iz buklije i onda je predaje djeveru. Djeverova dužnost nije lagana jer on odgovara za mladine stvari koje se svi trude ukrasti. Sve što joj oduzmu, mora djever sam iskupiti. Ovako sabrani novac pripada mladoj. Svatovi su trajali dva do tri dana. U dubljoj prošlosti trajali su i sedam do osam dana. Gospodar svatova je kum i njemu se svatko mora pokoravati. Kumstvo je važan rod. Od časa kada se sastanu svatovi nad njima preuzima vlast kum. On određuje kada se polazi, kada se sjeda, kada se ustaje od stola. Nitko ne smije ništa uraditi bez pristanka kuma. Kuma ispomaže čauš kojega zovu još i gospodin. Čauš je nešto kao dvorska luda koja smije sve uraditi i nitko se ne smije uvrijediti ma što mu čauš uradio. Prije nego svatovi krenu kum moli molitve. Tada se mlada opršta od svoje kuće u kojoj se rodila i u kojoj je djevovala. Odlazi u svoj kiljer, odlazi blagu, u bašču, k cvijeću, a naposljetku se opršta od oca i majke i drugih ukućana i ispričava se ako ih je što god uvidila. Nakon toga mlada prestaje biti članom obitelji iz koje je otišla. Na samo vjenčanje ne ide ni momkova ni djevojčina rodbina. Oni čekaju kod kuće, a na vjenčanju su samo kućedomaćin i djever. Iz kola kada dođu pred mladoženjinu kuću isprva silazi đuegija, a onda mlada. Kada dođe mlada kućedomaćin joj izlazi u susret. Na ulazu prostru pred njom platno. Na ulazu joj vežu pregaču i daju joj u krilo muško dijete da bi i ona rodila muško. Potom je mladoženjina mati uzme za ruku i uvede u kuću. Reduša tada donese sol, kruh i vino. Na to stari svat, djever i mlada ulaze u kiljer i ondje jedu. Mlada ne dolazi među svatove. Kada odvečeraju, kum šalje čauša po mladu da s njom igra u kolu. Đuegiju dovedu k mladoj kum i

stari svat. Đuvegija rasplete mladoj kosu, a jedno drugo izuju. Na to ih kum i stari svat pokriju u njihovu kiljeru sa šarenicom. Kod izlaska iz kiljera kum zaključa vrata, a ključ stavi sebi u džep. Nevjestina rodbina ne dolazi mladoj u novu kuću do drugoga dana Božića.«²⁸

Franić ističe kako je sramota ako se živi nevjenčano. Ako žena ostavi svojega muža vraća se ocu i majci. Ako žena ne može doći do djeteta, onda se djeca doje mlijekom zdravih krava. Djeca spavaju u koljevci ili na klupi uz postelju roditelja.

Starinski običaji pomalo izumiru, ali pojedini običaji još uvijek egzistiraju. Međutim, način života se uvelike promijenio, pa su i brakovi mnogo krhkiji nego što je to bilo u prijašnjim vremenima. Mladi se najčešće odjeljuju od starijih, ponekad odlaze i kilometrima od svojeg sela ili naselja, a vrlo malo ih je spremno živjeti od zemlje s malim prihodima.

O smrti

Smrt je bila jedan od najvažnijih događaja u životu seljaka, baš kao i rođenje i vjenčanje. U seljačkom društvu i kulturi još u nedavnoj prošlosti smrt je bila sastavnicom života i čovjek je umirao dostojanstvenije i ljudskije. U etnološkoj literaturi nalazimo opise posljednjih čovjekovih dana. Čovjek je svjestan svojega stanja i njemu se ne taji istina te on uz pomoć obitelji svodi račune sa životom, oprašta se od obitelji i prijatelja i miri se s onima s kojima je u zavadi. Nekada se umiralo od najbezazlenijih bolesti poput kozica, ali i od znatno opasnijih bolesti poput difterije, tuberkuloze, velikih boginja, dizenterije, pa čak i kuge. Posjeti liječniku bili su daleko rjeđi od današnjih posjeta. Liječnici su se u to vrijeme nalazili uglavnom u kotarskim ili eventualno općinskim središtima i odlazak k njima iziskivao je mnogobrojne peripetije koje su bile vezane za prijevoz i vremenske nepogode. Osim toga, velik broj seljaka nije imao povjerenja u liječnike. Radije su zvali lokalne vračare i nadržiliječnike. Prvo se tražilo za pomoć neku ženu u selu, rođakinju ili susjedu, potom vračaru, a tek se onda išlo liječnicima. Običaji prilikom pogreba preminulog bili su donedavna dobro sačuvani, ali su se počeli mijenjati nakon povratka Srba zapadne Slavonije iz izbjeglištva u Srbiji. Izgradnjom mrtvačnica u selima običaji su se počeli gubiti. Mile Gajić iz Šnjegavića prisjeća se običaja koji su postojali kada bi netko u njihovom selu umro: »Kada čeljade umre spremalo se isto kao i za svatove. Išlo se po sanduk u Požegu. Žene su mrtvacu okupale i obukle. Onda je mrtvac bio izložen u jednoj sobi u sanduku. Kod sanduka se sjedilo, pijuckalo rakiju i razgovaralo. Pop bi došao tek sljedeći dan. Tada se sanduk premjesti u dvorište, pop očita i potom se vozi konjima na groblje. Sjećam se da je u Šnjegaviću Dragan Radmilović vozio mrtvacu konjima na groblje. Traktori su u našem selu prisutni od 1985. godine, pa se od onda i prevozi traktorom sanduk do groblja. Na groblju je čitao sveštenik, a potom se odlazilo kući jesti tko je želio. Pop kada se vrati s groblja pere ruke u laboru, potom još jednom čita. Ako se čeljade samo ubilo, onda pop neće doći na sahranu. Raku je kopao neparan broj ljudi, nas pet ili troje. Nije smio biti paran broj. Dužina groba je bila dva metra, a 1,5 metara je bila dubina. U širinu se kopalo metar.« I drugi kazivači ističu da su se uglavnom svi pokapali sa sveštenicima, te da su bili rijetki oni koji to nisu željeli ili koji zbog svojih političkih opredjeljenja nisu smatrali opravdanim ukop uz sveštenika. Kazivači iz sela Podsreće prisjećaju

²⁸ Isto, 105-135.

se običaja oko sahrane: »Kada bi netko umro, ukoliko je bio komunist, čitao mu je govor pisar iz općine ili netko iz lovačkog društva. Inače je pop tradicionalno govorio. Na karmine je dolazilo puno naroda, makar da vide jedni druge. Jela se janjetina i prasetina, a dolazilo je i do 50 ljudi.« Milan Radović iz Škrabutnika se prisjeća da su se ljesovi kao i krstovi nekada ručno izrađivali u selu. »Kada bi netko umro, bio je izložen u kući. U groblju nije bilo kapele. Uz mrtvacu su cijelu noć ljudi sjedili i razgovarali da 'kuća ne bude sama'. Pješice se odlazilo do groblja. Danas se mrtvacu vozi traktorom. Ljesovi su se nekada radili u selu kao i krstovi koji su bili od kestenova stabla. Kasnije se kestenove krstove zamijenilo kamenim spomenikom.« Danas u većini sela postoje mrtvačnice, ili kako ih zovu lokalni stanovnici kapele, u kojima mogu biti izloženi pokojnici, pa se običaj 'čuvarine' uglavnom pojavljuje samo u vrlo izoliranim i zabitnim selima. Bez običaja 'čuvarine' gubi se i većina starinskih običaja koji su vezani uz boravak mrtvacu u kući.

Krsne slave i seoski kramovi (kirvaji) na požeškom području

Krsna slava običaj je slavljenja obiteljskoga svetca. Taj obred slavi svaka obitelj zasebno, a svetca nasljeđuju sinovi od svojega oca. Kćeri nasljeđuju slavu samo ako ostanu u očevoj kući. Udane žene preuzimaju muževljevu slavu. U mnogim je mjestima običaj da prije slave svećenik dođe u kuću posvetiti vodu od koje će kasnije biti umiješen slavski kolač. Domaćica priprema zdjelu s vodom, bosiljak, svijeću, kadionicu, tamjan te pali kandilo ispred ikone. Tada svećenik posvećuje vodu kojom će biti umiješen slavski kolač. Za tu prigodu potrebno je pripremiti: kadionicu, vatru ili briket specijalnoga ugljena, tamjan, svijeću, svijećnjak, bosiljak i posudu čiste vode. Kada uoči samoga dana slave završe sve pripreme za sutrašnji dan, tom vodom i brašnom, kao i ostalim dodacima (kvasac, sol...), mijesi se slavski kolač. U nekim mjestima slava počinje već uoči slavskoga dana, večerom, jer je to liturgijski gledano već 11. dan zato što je u crkvi služena večernja služba (večernje). Ipak, to je rijetka pojava, jer se u većini slučajeva kolač reže (siječe) na sam dan slave. Kada osvane dan slave, u crkvu se nosi slavski kolač, žito i crno vino. U crkvi se vrši zajedničko posvećenje žita i blagoslivljanje kruha i vina, a onda svećenik svako žito posebno prelije i svaki kolač posebno reže. Tom prigodom slavljenik preda svećeniku prije liturgije osmrtnicu (popis živih i preminulih članova obitelji) radi spomena i vađenja čestica na proskomidiji – živima za zdravlje, a preminulima za pokoj duše. Kolačar (onaj tko nosi kolač u crkvu) prilaže crkvi svoje darove: tamjan, ulje, vino i sl., a u novije vrijeme i novac. Na stol u kući stavlja se sve što je potrebno za obred. Na stolu trebaju biti: slavski kolač, žito, čaša crnoga vina, svijeća, popis živih i preminulih članova obitelji radi molitvenoga spominjanja, kadionica s briketom i šibicom ili upaljačem. Pored vina i žita nalazi se žličica, a pored slavskoga kolača nož. Pred sam početak obreda pali se svijeća (može i ranije), dok je kandilo upaljeno još navečer i gorjelo je tijekom noći. Nakon običajnog pozdrava domaćin priđe svijeći, prekrsti se i pripali je. Poslije toga svećenik čita molitvu Oče naš i tropara slave te na kraju molitvu za posvećenje žita. Za vrijeme ovoga obreda okade se: ikona, slavski kolač, žito, vino, prostorija u kojoj se slavi, kao i nazočni članovi obitelji i gosti. Neposredno poslije obreda, ne prekidajući tijek, svećenik prelazi na rezanje slavskoga kolača. Za to vrijeme počinju pjevati tropari. Slava okuplja cijelu obitelj i obično se priprema gozba, uključujući tradicionalna jela: slavski kolač i koljivo. Kolji-

vo (ili žito) radi se od kuhane pšenice. Može se pripremiti na razne načine, ali najčešće sadrži orahe, oraščice i/ili karanfiliće i med. Pšenica je simbol Uskrsnuća Kristova. Ovisno o tome je li slava za vrijeme posta, ostatak gozbe ili sadrži životinjske proizvode (mrsna slava) ili ne (posna slava).

Zdravko Tadić iz Gradskih Vrhovaca se prisjeća krsnih slava i kramova u selu: »Na kramove su išli i stari i mladi. Naš je kram bila Velika Gospojina. Na kram su dolazili svi, i katolici iz Seoceta i pravoslavni iz ovih naših mjesta. Nije se gledalo tko je koje vjeroispovijesti. Naša je slava Sveti Nikola, 19. prosinca. Trebali bi postiti, ali mi to ne radimo. Koljemo jagnje ili prase. Pozovem kumove i goste, komšije i rodbinu. Znalo je to nekada trajati i po dva dana. Do rata su nam svirali i svirci za Svetoga Nikolu.« Iz iskaza je vidljivo da se do krsnih slava držalo usprkos tome što je religioznost u vrijeme socijalizma bila općenito zanemarena.

Milan Bunčić iz Bratuljevaca se prisjeća krsnih slava u svojem selu: »Krsnu je slavu slavio onaj koji je imao pečenku. Moja je krsna slava bila Sveti Jovan. Pekla se pečenka, pozove se kumove i rodbinu i to traje jedan dan. Kram naše crkve bila je Petkovića, 27. listopada.« I Ljuba Grozdanić prisjeća se slava u Sažijama: »Nije kod nas dolazio pop da posveti slavski kolač, ali se klala pečenica, kuvalo se pače. Zvali smo navečer uoči slave i tri smo dana slavili slavu. Treći dan se doručkovalo. Mihajlije su slavile Svetoga Jovana, Veselinovići Svetoga Stevana, Torbice Svetoga Stevana. « Krsna slava u vrijeme socijalizma nije imala duhovnu, već društvenu funkciju. Bio je to društveni događaj kada bi se članovi šire obitelji i prijatelji okupili i družili, a sveštenici uglavnom nisu dolazili na obiteljske slave.

Do krsnih slava u duhovnom smislu mnogo su više držali doseljeni Srbi iz Bosne. Obitelj Slobodana Popovića potječe iz Bosne, a u Požešku kotlinu (Bratuljevce) su doselili početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. »Što se krsne slave tiče mi smo mnogo više držali do tih običaja od starosjedilaca. Svi smo se mi više držali skupa od Slavonaca. Kod nas je i po dva dana trajala krsna slava, a kod njih jedan dan. Naša je slava Sveti Jovan, a s djedom smo do 1984. obilježavali Sretenje. Majčin otac je imao slavu Svetoga Stefana.«

Srbi iz Bosne doselili su i u istočni dio Požeške kotline šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Obitelj Zorice Gašić pristigla je iz Skender Vakufa u Sibokovac: »Kod roditelja smo slavili Đurđevdan, a kod muža (podrijetlom iz Čenkova na đakovačkom području) Svetoga Jovana. Dođe nas i petnaestak na slavu, a sada i više kako se povećava familija. Bosanske krsne slave su se slavile tri dana. Većina u selu su Srbi što su došli iz Bosne zbog loše zemlje šezdesetih i početkom sedamdesetih.«

Kirvaji ili kramovi imali su važnu društvenu funkciju. Najznačajniji kramovi su bili u manastiru Orahovića, ali svako pravoslavno selo imalo je svoj kirvaj (zbor).

Mile Gajić iz Šnjegavića prisjeća se kako su izgledali zborovi u njegovom selu: »U crkvu se odlazilo za Badnjak i za Božić. Onda se pred crkvom igralo kolo i pjevalo. U selu je postojao i dom u kojem su se odigravale igranke i zabave. Zborovi su bili za Veliku Gospojinu i za Časne verige (29. siječnja). Tada bi se skupilo i po 200 ljudi, a dolazili su iz požeškog kraja, iz gradiškog područja i iz pakračkog kraja. Šnjegavić je kao parohija obuhvaćao i sela Vučjak, Jeminovac, Čečavac, Ruševo, Koprivnu i Rasnu, a pop nam je u vrijeme socijalizma sjedio u Oljasima. Za krsnu slavu ispeklo bi se prase, ispekli bi se kolači, a pop je dolazio svetiti vodicu.« Društveni događaj obilježavanja

zboru u selu značio je okupljanje većeg broja ljudi iz šireg kraja, udaljenosti i do tridesetak kilometara, a na zborovima bi se često dogovarali poslovi, upoznavali mladi koji bi kasnije ušli u brakove, sastajala rodbina....

Zborovi su bili održavani i u Striježevici. Ljuba Grozdanić se sjeća kako crkve nije bilo. »Bila je srušena iza Božića 1942. Ondje je stajao krst, a dolazio je sveštenik iz Pakraca. Međutim, do crkve se nije mnogo držalo jer nismo imali crkvu i nismo navikli da držimo do toga, ali smo do zbora držali.«

Milan Radović iz Škrabutnika opisao je kako su pojedini dijelovi sela slavili različite kirvaje. Zajednički kirvaj za čitavo selo Škrabutnik (očito i za rimokatolike i za pravoslavne) bio je Velika Gospojina. Radović opisuje i krsnu slavu svoje obitelji navodeći da je u selo dolazio na slave i sveštenik iz Požege. Iz iskaza je vidljivo da se u kirvaje drugih naselja odlazilo i do dvadesetak kilometara. »Išli smo na kirvaje u Striježevicu, u Vrhovce, u Sloboštinu i u Kulu. Za Đurđevdan smo kitili bukovim grančicama i odlazili na bunar. Imali smo kuhano meso, hren, pečenku i kolače. Pop je dolazio dan ili dva prije iz Požege. Bilo je i po 25 ljudi. Slava se obilježavala u našem selu i po dvatri dana. Kirvaj u selu je bio za sve Velika Gospojina, a pojedini dijelovi sela su imali i svoje slave. Tako je Kvakino brdo slavilo Svetoga Stevana, a u samom selu je bio Sveti Jovan. Za Svetoga Jovana su u selo dolazili svirci i cijeli dan se u selu sviralo.«

Zorica Gašić iz Sibokovca ističe kako su se rimokatolici i pravoslavni posjećivali za kirvaje, ali kako je taj običaj nakon rata nestao. Osim rata i ratnih sukoba uzrok nestajanja leži i u činjenici da je u selima oko Čaglina sve manje ljudi. »Naša je slava bila Sveti Ilija. Ljudi su se uvijek radovali u domu i izvan doma. Dolazili su ljudi odsvakud, iz raznih krajeva i rodbina iz Bosne. Od susjeda imamo Ličane i Dalmatince u Vlatkovcu. Prije rata smo išli mi njima na kirvaje i oni nama. Poslije rata više nitko nikome ne ide.«

Stanovnici Podsreća kazuju kako je njihovo selo slavilo kirvaj na Svetoga Nikolu (Nikolaju) 22. svibnja. Svetome Nikoli bila je posvećen i hram u Sloboštinu koji je nakon rata ostao u ruševinama. Slavili su Milivojevci, Pasikovci, Kujnik, Podsreće, Sloboštinu i Crljenci. Kamenska je slavila Svetoga Iliju (2. kolovoza).

Zanimljivo je kako je Čedo Stanić opisao kirvaj u Crkvenim Vrhovcima. »Naš je kirvaj bio za Veliku Gospojinu 28. kolovoza. Sve je bilo lijepo do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Bilo je oko crkve licitara, rodbina je dolazila kućama i slavilo se. Sjećam se da smo ja i Radovan Gajić nosili ikone Gospojine kroz Gradske Vrhovce i odlazili od kuće do kuće i skupljali pare ta sveštenika Đorđa. Laze i Prnjavor su također dolazili na kirvaj. Sve je bilo lepo do šezdesetih kada se pojavila prva epidemija. Policija je jurila do crkve i nije dozvolila da se ljudi okupljaju. Poslije su toga dana zapalili šumu, pa je milicija terala domaćine i goste toga dana da dođu gasiti šumu. Moj je otac tada rekao kako gosti neće ići gasiti šumu jer nitko od nas nije ni palio šumu. Čini mi se da se težilo da se taj kirvaj zabrani.«

Najznačajniji kirvaji koje su obilježavali stanovnici Požeštine, osobito njezina istočnoga dijela, bili su oni u manastiru Orahovica. Marija Milošević iz Gradišta odlazila je redovito na kirvaje u manastir (Prijenos moštiju Svetoga oca Nikolaja (22. svibnja) i Preobraženje (19. kolovoza)), a u planinu se odlazilo pješice ili kolima: »U Gradištu je kirvaj u selu Đurđevo, a u Sibokovcu je Nikolje. Na slavu se spremao ručak, a prije toga se nosilo koljivo u crkvu u Londžicu koja nam je parohija. Sjećam se odlazaka na

kirvaj u manastir Orahovicu. Iza Drugog svjetskog rata sve je bilo gore porušeno. Išlo se ujutro, a ljudi su znali odlaziti i navečer. U deset ujutro je bila velika služba, a onda se išlo gore na 'Iskru' (bunar). Oko bunara su bile velike bukve koje ne bi mogla obuhvatiti ni dva čovjeka. Manastir je opsluživao monah Milutin. Kada ideš gore u manastir ideš nečemu dobrome i u mislima si s Bogom. Tako je i danas. Podružiš se i vidiš naroda svojega, Bogu se obratiš i bude ti lakše. Lijepo je i tko može, treba ići. Znali su nas voziti kolima iz Gradišta do Kutjeva, a onda dalje pješice.«

Drugi svjetski rat u Požeškoj kotlini

Nakon uspostave NDH Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini našli su se uz Židove i Rome na udaru ustaških vlasti. Prva hapšenja nakon proglašenja NDH u Požegi zbilja su se već 12. travnja 1941. Tada su uhapšeni ing. Danilo Jovanović, paroh Milenko Zjalić, senator Ljubomir Jovanović, učitelj Ivan Trdić, advokat Gojko Grujić, ministar u mirovini Dragan Kraljević, ravnatelj gimnazije u Požegi Pavle Rogić, profesor Antun Petković, sveštenik Stevan Vlahović, učitelj Dimitrije Vurdelja, veleposjednik Aga Samardžija, industrijalac Slavko Tomić, oficir Babić te pojedini studenti i radnici. Većina ih je ubrzo puštena kućama. Međutim, dio navedenih vrlo brzo je ubijen ili su ponovno uhapšeni.²⁹ U travnju je poubijano 15 srpskih seljaka kod Požeških Mihaljevaca.³⁰ Već 20. travnja započelo je evidentiranje nacionalno mješovitih brakova Hrvata i Srba. Istoga dana izvršeno je hapšenje sveštenika u Striježevici Pantelije Landupa i učitelja u istom mjestu Marka Ivanovića, Obojica su odvedeni prvo u Danicu, a kasnije u Gospić gdje su u logorskom sistemu Gospić-Velebit-Pag ubijeni. Tih dana su pohapšeni i pojedini imućniji pravoslavni seljaci iz naselja na zapadnom obodu Požeške kotline te su u najvećoj mjeri odvedeni u Danicu, a kasnije u logorski sistem Gospić-Velebit-Pag.³¹ Stradanja su nakon toga datuma bila vrlo česta o čemu svjedoče podaci iz matičnih knjiga umrlih. Zanimljivi su primjeri gdje su hrvatski susjedi reagirali da se iz zatvora puste pojedini uhapšeni srpski seljaci. Tako je krojač iz Čaglina Stjepan Marenjak reagirao kako bi spasio osam osoba koji su bili optuženi da su četnici.³² Sredinom svibnja 1941. godine izvršeno je hapšenje 16 osoba u Ratkovici. Oni su prvo završili u zatvoru u Novoj Kapeli odakle su transportirani u Danicu, a iz Danice su odvedeni u logor Jadovno na Velebitu gdje su pobijeni.³³ Svešteniku Milenku Zjaliću pomogao je tada učitelj Hegediš koji mu je pribavio putne isprave i angažirao dvojicu njemačkih oficira da ga iz Požege prebace u do Beograda. I sveštenici Žarko Kosić iz Čečavca, Jovan Kukić iz Oljasa i Ilija Kosijera iz Bolomača pobjegli su u Srbiju. S područja kotara Požega iz općine Vanjska Požega trebalo je iseliti 82 kućanstva s 475 članova obitelji, iz općine Vilić Selo 153 kućanstva s 814 članova, a iz općine Bektež 113 kućanstava s 645 članova.³⁴ Dana 23. srpnja prisilno je iseljeno 300 osoba (65 domaćinstava) iz Aleksandrovca u Srbiju. Iseljene su sve srpske obitelji osim Čulibrka i Gajića koji su nekoliko dana ranije iselili u Ivanjsku kod Bosanske Krupe. Tada je iseljeno i 26 domaćinstava,

29 Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Slavonska Požega, 1991, 46.

30 Isto, 47.

31 Isto, 47.

32 Isto, 49.

33 Isto, 52.

34 Zoran Jekić, *Požega i Požeška kotlina tijekom 1941.* (diplomski rad). Rad dostupan na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffos:4263/preview>

odnosno 97 stanovnika iz Treštanovaca.³⁵ S područja kotara Požege organizirana prisilna iseljavanja odvijala su se preko logora u Požegi. Cjelokupno organizirano prisilno iseljavanje obavljeno je u četiri navrata. Dana 7. kolovoza, u logor su dospjele srpske obitelji uhapšene u gradu Požegi. Iz jednog dokumenta je vidljivo da je s područja grada Požege u rujnu 1941. odselila 31 srpska obitelj. Neke su odselile samoinicijativno, ali je sasvim jasno da je jedan dio njih preseljen preko logora u Požegi.³⁶ Očito je da je jedan dio Srba iz Požege deportiran 11. kolovoza 1941. u logor. Na popisu se nalazi pet osoba³⁷. Dana 12. i 13. kolovoza, u logor je dospjelo 159 osoba iz Pake, Migalovaca, Impijevaca, Ivanovaca i Velikog Bilača iz općine Ruševo, 15. kolovoza, u logor je prispjelo 109 osoba iz Busnova, Završja, Gornjih Vrhovaca, Tornja i Brestovca iz općina Požeški Brestovac i Stražeman, i 20. kolovoza, u logor su dopremljeni Srbi, njih 74, iz Vetova, Hrnjevca i Lukača iz općine Kaptol³⁸. Srbi dopremljeni iz kotara Požega u najvećoj su mjeri iseljeni u Srbiju 15. kolovoza, njih 159, i 24. kolovoza 1941. njih 183.³⁹

Na području Požege i okolice bilo je smješteno i nekoliko stotina Slovenaca koji su ovdje bili preseljeni u cilju ostvarivanja njemačko-ustaškog dogovora o iseljavanju Slovenaca iz Njemačkog Reicha u NDH, odnosno Srba iz NDH u Srbiju. Tako je u Požegi bilo 180 Slovenaca, u Brestovcu 70, na području Vetova 76...⁴⁰

Odmah nakon uspostave NDH započelo se s vjerskim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴¹ Zakonska odredba (uredba) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941.⁴² Na području kotara Požega, koji je obuhvaćao 13 župa u Požeškom arhiđakonatu, između 1941. i 1945. godine bilo je, uzimajući u obzir broj pravoslavnog žiteljstva koje je živjelo na tome teritoriju, relativno mnogo prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. 1931. godine bilo je 52.920 stanovnika, od čega 13.028 pravoslavnih (24,61%) i 39.008 rimokatolika (73,71%), a na području grada Požege od 7.125 stanovnika bilo je 865 pravoslavnih (12,14%) i 5.799 rimokatolika (81,38%). Molbe za vjerski prijelaz podnošene su župnicima, a župnici su potom preporučivali molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu koji je donosio konačnu odluku o tome tko će biti primljen, a tko ne. Prema popisima koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu i Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, vidljivo je da je na području manjeg broja župa podnesenih molbi za prijelaz bilo do stotinu (Velika, Vetovo, Stražeman, Buk i Kaptol). Najveći broj molbi za prijelaz podnesen je u Župi Kutjevo, gdje je u 1941. i 1942. godini podnesena 1.121 molba. Nakon te župe, po broju podnesenih

35 Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini*, 62.

36 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 463, 20232/41.

37 Isto, kutija 472, 10702/41

38 Isto, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

39 Isto, kutija 470, 9678/41. Stanko Vučković iz Pake se prisjeća da je bio dječak od dvije godine kada je prisilno iseljen iz svojeg sela u Srbiju. S nama je bilo još pet obitelji iz Pake u mjesto Orevice. Bili su Mladenović Stevo, Tomić Ilija, Ognjenović Milenko, Basarić Ljubiša, Vučković Stevo. U našoj su kući dok smo bili u Srbiji bili Joka Medilović, potom neki iz Sovskog Dola i Velikog Bilača, a zatim Adam Knežević i baba Reza. Kada smo se vratili naišli smo sve pogoreno. (Iskaz Stanko Vučković, Paka, 1939.g.) O prisilnom iseljavanju Srba iz NDH vidi u: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2015.

40 D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941*, 74.

41 Na temu vjerskih prijelaza s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest na području kotara Požega objavljen je članak F. Škiljan, Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega u: *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 6, Požega, 2017, 173-195.

42 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

molbi za vjerski prijelaz slijedi Župa Požeški Brestovac sa 634 molbe, potom Požega sa 614 molbi, a zatim Ruševo s 515, Jakšić s 315, Požeške Sesvete s 306 molbi i Pleternica s 284 molbe. Više od stotinu molbi za prijelaz bilo je i u Župi Skenderovci (143). Valja istaknuti kako je najveći broj molbi za vjerski prijelaz na području župa Kutjevo, Požeški Brestovac, Požega, Ruševo, Jakšić, Požeške Sesvete, Pleternica i Skenderovci podnesen skupno, odnosno da su čitava sela i zaseoci tražili da prijeđu na rimokatoličku vjeru podnoseći molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu preko lokalnih rimokatoličkih župnika. Iz statističkih podataka dobivenih na temelju poimeničnih popisa sačuvanih u urudžbenom zapisniku u Nadbiskupskom državnom arhivu vrlo je jasno vidljivo da je najveći broj molbi za vjerski prijelaz podnesen 1941. i 1942. godine (1.900 molbi podneseno je 1941., a 2.151 molba 1942.). U posljednje tri godine rata podneseno je sveukupno pet molbi, s tim da u posljednjoj godini rata (1945.) nije bila podnesena nijedna. Valja kazati da je najveća frekvencija prijelaza bila upravo u periodu između listopada 1941. i travnja 1942., kada su se gotovo u pravilu podnosile velike kolektivne molbe za vjerski prijelaz. Takva je dinamika logična jer je u travnju 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva, pa znatno opada državni interes za vjerske prijelaze.⁴³

Istovremeno s vjerskim prijelazima, prisilnim iseljavanjima i hapšenjima te odvođenjima u logore na Požeštini na Papuku su se pojavile i prve partizanske postrojbe. Zbog pojave partizana u selima Požeške kotline dolazi do odmazde ustaša nad lokalnim srpskim stanovništvom, osobito na zapadnom dijelu kotara. Dana 27. prosinca 1941. vođena je velika bitka za Gornje Vrhovce po dubokom snijegu. Nakon neuspjelog napada na Gornje Vrhovce koje su partizani obranili, ustaše su poubijali 17 osoba u Kantrovcima. Neke od njih su spalili u kućama. Za dva dana u potpunosti su uništena sela Kantrovci i Gornji Vrhovci (29. prosinca 1941.). Tom je prilikom stradalo stotinjak mještana ova dva sela. Preživjeli stanovnici ovih sela su se krišom spuštali u Poljadiju i smještali kod rođaka i prijatelja gdje su ostali do proljeća 1942. godine. Nakon nekoliko dana 5. siječnja 1942. uništena su i sela Kruševo, Kamenski Šeovci, a stanovništvo tih sela djelomično je pobijeno, a djelomično pohapšeno i odvedeno u logore. U srpnju 1942. Luburićeva bojna iz Jasenovca dolazi na područje sela Pavlovcima, ondje organizira zatvor i hapsi, a potom i likvidira 125 ljudi iz okolnih naselja u šumi Gorjanski dolovi. Prema iskazima svjedoka iz zatvora u Pavlovcima se moglo izići ukoliko se potkupilo stražare koji su uzimali novac, nekretnine i slično. Prema popisu žrtava koje donosi Dane Pavlica u svojoj knjizi *Stratišta oko Papuka i Psunja* vidljivo je da je najveći broj žrtava iz naselja Bratuljevci (2), Brestovac (10), Busnovi (2), Deževci (27), Gornji Gučani (2), Kujnik (3), Oblakovac (1), Orjavac (2), Rasna (4), Skenderovci (14), Šnjegavić (2), Trenkovo (1), Vilić Selo (11), Vučjak Čečavski (3), Završje (2), Žigerovci (9) i Oljasi (30).⁴⁴ U Pasikovcima u kući Milke Rosić sredinom kolovoza 1942. ista bojna likvidira još 70 osoba s područja Kozare koji su pronašli spas u selima oko Brestovca. Žene su prije nego što su utjerane u kuću morale poslagati drva oko kuće te su nakon toga zaključane u objekt i spaljene. Prema pisanju Dane Pavlice na taj je način u kući Milke Rosić ubijeno 95 žena i djece.⁴⁵ Najteži pokolj se zbio u selu Sloboštini nedaleko Brestovca gdje je likvidirano 16. kolovoza čak 1368 osoba, uglavnom žena i djece s

43 F. Škiljan, *Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru*, 173-195.

44 Dane Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007, 133-148.

45 Isto, 179.

područja Kozare koji su se sklonili pred ljetnom ofanzivom u Slavoniju. Od toga ih je 1165 bilo s područja Kozare, a ostale su žrtve bile iz Požeštine. Sve skupljene žene i djeca u Sloboštini podijeljeni su bili u tri grupe, od kojih je jedna odvedena u dvorište Pere Stankovića, druga u parohijalno dvorište, a treća u dvorište Nikole Kuprešanina u Sloboštini. Žrtve su bile uglavnom bačene žive u bunare, a jedan manji broj njih ubijen je tupim predmetima. Bunari su potom dezinficirani, a ustaše su priznali ubojstvo 'svega' 62 partizanska 'pomagača'.⁴⁶ Nakon toga je čitavo srpsko stanovništvo Bolomača odvedeno u logor. Nedugo nakon toga oko 200 osoba iz Busnova, Gornjih Gučana i drugih sela odvedene su u logore. U kolovozu 1942. stradavaju srpska sela Crljenci (spaljeni 15. kolovoza), Kujnik (spaljen 15. kolovoza), Džigerovci (sve stanovništvo otjerano u Sloboštinu i ondje pobijeno 13. kolovoza), Podsreće (spaljeno 14. kolovoza), Pasikovci (spaljeni 14. kolovoza) i Sloboština (spaljena 15. kolovoza). Nakon toga su pohvatani seljaci koji su se skrivali po šumi u zbjegovima i likvidirani u logoru na Sjenjaku i u Leštatu. U Milivojevcima su većinu zgrada uništili ustaše 16. rujna 1942., a mjesto je pretvoreno u ustaško uporište krajem 1942. godine. Tijekom kolovoza 1942. iseljena su sela na obroncima Dilja i Krndije Dobrogošće, Duboka, Jurkovac, Paka, Sapna, Sibokovac, Migalovci te nekoliko naselja na zapadnom dijelu Đakovštine. U roku od petnaestak dana u logore je s ruševačkog i čaglinskog područja odvedeno nekoliko stotina osoba. Evakuacijom su rukovodili kotarski predstojnik Katić i pukovnik Begić, komandant Četvrtog gorskog zdruga. Tako je iz Dobrogošća odvedeno 37 obitelji sa 171 članom, iz Migalovaca 40 obitelji, odnosno 185 članova.⁴⁷ Iz Pake su iseljene obitelji čiji su članovi bili u partizanima. Za ostale su se zauzeli lokalni Hrvati, a su tako spašeni.⁴⁸ Istovremeno su stradala i naselja zapadnog dijela kotara Đakovo

46 Nakon rata mještani Sloboštine su sami željeli izvaditi leševe iz bunara. Međutim, uvidjeli su da to nadmašuje njihove fizičke i tehničke mogućnosti nakon što su povadili 30 žrtava. Zato su zatražili da čitav zahvat obavi stručna komisija. Vađenje žrtava trajalo je od 7. veljače 1947. do 14. ožujka 1947. Fizičke poslove su obavljali zarobljeni njemački vojnici. Broj utopljenih u bunarima iznosio je 1096, od čega 954 žene i 142 djece. U bunarima su bile 22 žrtve iz Brestovca, 62 žrtve iz Deževaca, jedna žrtva iz Dragutinovca, dvije iz Gornjih Gučana, dvije iz Busnova, jedna iz Crljenaca, dvije iz Kantrovaca, sedam iz Kujnika, 12 iz Orljavca, jedna iz Podsreća, dvije iz Rasne, 30 iz Skenderovaca, 34 iz Vilić Sela, tri iz Završja, 62 iz Žigerovaca. Ostalih 847 bile su iz Potkozarja, dvije s Korduna i jedna iz Like. Za žrtve iz Požeštine utvrđena su imena i prezimena, a najveći broj Kozarčana ostao je anonimni. Identitet je utvrđen za 95 osoba s područja Bosanske Dubice i 190 osoba s područja Bosanske Gradiške. (D. Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, 149-174, 187-206).

47 O tome postoji svjedočenje Rade Petković rođene Đukić iz Dobrogošća koje je u cijelosti prenio Šimo Barić iz Imrijevac. »Stanovnici sela Dobrogošće otjerani su na stanicu u Čaglin. Tu se našli mještani Sibokovca, Darkovca i Sapne. Ondje su čekali dva dana i nakon toga su ukrcani u marvene vagone do Stare Gradiške. Muški su odvojeni za rad u Njemačku. U Staroj Gradišci su svi razvrstani. Djeca su odvajana od roditelja. Tek su najmanja djeca ostala s roditeljima dok su ostali deportirani u logor Jastrebarsko. One majke koje se nisu željele odvojiti od svoje malene djece nisu ovedene na rad u Njemačku već su ostale u logoru i od tih se nitko nije vratio svojoj kući. Sve one koje su otišle u Njemačku su se vratile. U Jastrebarskom su djecu dočekale časne sestre. Djeca su bila smještena u dvorcu na slamaricama, s plahtama i tvrdim jastucima. Dva do tri puta tjedno dobivali su mlijeko i meso. Bilo im je rečeno da ništa ne smiju dirati. Neko je dijete tada u vrtu ubralo šljivu, a potom ga je ustaša tukao dok dijete nije umrlo. Do jeseni 1942. Rada je bila u logoru. Među tom djecom su se nalazila i djeca iz Sibokovca i Dobrogošća čiji su očevi Srbi bili domobrani. Ti domobrani su se javili svojim komandama da imaju djecu u Jastrebarskom i okružnik Slavko Katić iz Sibokovca je došao po tu djecu. Uzeo ih je između 72 i 74 i sve sui h povelu u Čaglin. Rodbina je bila obaviještena o tome da dolaze i svatko je došao po svoje dijete. Po Slavku i Radu su došli djed i baka iz Gradca kada su saznali da ih je k sebi uzeo Stevo Babić iz Pake. (Iskaz autoru Šimo Barić iz Imrijevac).

48 Milan Radanović, Prislina asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941.-1942., *Pokatoličavanje Srba u NDH*, Zbornik radova, Zagreb, 2019, 332.

Veliko Nabrđe, Borovik, Čenkovo i Paučje. U prvoj polovici kolovoza na području općine Ruševo bilo je raspoređeno 675 Kozarčana, od kojih su neki bili smješteni u kuće prisilno iseljenih Srba, a neke u kuće u kojima su živjeli domaći Srbi koji su tako morali uzdržavati 5,6 ili 7 dodatnih članova. 15. kolovoza su internirani stanovnici sela Sapna (292 osobe). U ustaškim logorima i prihvatilištima za djecu stradalo je 104 mještana Sapne, a u Jasenovcu i Staroj Gradišci njih 65.⁴⁹ Istoga dana interniran je dio stanovnika sela Stojčinovac te je ondje tom prilikom došlo do teške borbe između partizana i domobrana. U rujnu dolazi do hapšenja 324 osobe iz Duboke, Jurkovca i iz Gradišta koje su navodno surađivale s partizanima. Radilo se o starcima, ženama i djeci koje su pohapsili njemački vojnici u zajednici s domobranima. Te su osobe odvedene u koncentracijske logore. Prema podacima iz JUSP Jasenovac iz Gradišta je stradao 41 stanovnik, iz Duboke 56 stanovnika, a iz Jurkovca 48 stanovnika u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.⁵⁰ Kasnije su stradavala sela koja su surađivala s partizanima. Tako je 1943. u siječnju otjerano stanovništvo Bolomača u logor, a 5. siječnja su spaljena naselja Amatovci, Bogdašić, Mihajlije, Sažije, Striježevica, Šušnjari, Vučjak Kamenski. Sva su ova naselja spaljena u akciji Slavonija. 23. ožujka je stradalo selo Zvečevo u operaciji Braun. Nešto kasnije u ljeto 1943. uništena su naselja Nježići i Markovac Požeški (22. lipnja 1943.), a potom u operaciji Paul i sela Laze (Vasine i Ćosine), Crkveni i Gradski Vrhovci, i Škrabutnik (9. i 10. srpnja 1943.). Prema istraživanjima Dane Pavlice na području Požeške kotline 1941. stradalo je 716 osoba, od čega 450 osoba s drugih područja Jugoslavije i 266 žrtava s područja Požeške kotline. Od tih 266 osoba čak 227 bili su po nacionalnosti Srbi, njih 36 Hrvati, 2 Židova i 1 Čeh.⁵¹ Romi i Židovi stradali su posebno u odmazdama i u logorima 1942. godine. U logoru Jadovno s područja Požeške kotline stradalo je 46 osoba 1941. godine (iz Ratkovic, Amatovaca, Bogdašića, Mihalijska, Mijača, Kruševa, Pleternice, Koprivnice Požeške, Sažija, Seoca, Striježevica, Šeovaca i Vučijaka), u Jasenovcu je 1941. godine s područja Požege i okolice stradala jedna osoba. Ostali su uglavnom stradali u vlastitim kućama, na livadama i u šumama te na nepoznatim mjestima. Partizanski borci koji su prvi poginuli na području Požeštine bili su Mile Jaćimović iz Sapne (23. prosinca kod Bučja), Dušan Radulović iz Bodegraja (27. prosinca kod Kamenske) i Zvonko Švajcer (27. prosinca kod Kamenske).⁵² Ukupan broj stradalih na području Požeške kotline iznesen je u tekstu Milana Radovanlije »Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine«.⁵³ Prema tim podacima poginule su ukupno 3564 osobe, od čega su borci 920, a žrtve fašističkog terora 2644. Prema nacionalnom sastavu bilo je 2846 Srba, 483 Hrvata, 112 Židova, 18 Nijemaca, 8 Mađara, 7 Talijana, 6 Roma, 3 Slovenca, 3 Poljaka i 78 Čeha i Slovaka. Od ukupno poginulih 920 boraca njih 597 bili su Srbi, 262 Hrvati, 38 Česi i Slovaci, 8 Nijemci, 6 Mađari, 5 Talijani, 2 Slovenci i 2 Poljaci. Od žrtava fašističkog terora po nacionalnom sastavu njih 2249 bili su Srbi, 221 Hrvati, 112 Židovi, 40 Slovaci i Česi, 10 Nijemci, 6 Romi, 2 Mađari, 2 Talijani, 1 Slovenac i 1 Poljak. Najteže su stradali grad Požega (164 žrtve) te sela Sapna (136 žrtava), Gučani Gornji (123

49 Isto, 337.

50 Isto, 356, 357, 358.

51 D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, 105-113.

52 Isto, 88.

53 Milan Radovanlija, *Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine, Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonki Brod, 1984, 511-527.

žrtve), Gradište (111 žrtva), Kantrovci (101 žrtva), Deževci (96 žrtava) i Duboka (92 žrtve), a potom slijede Kutjevo, Bolomače i Stojčinovac.

Kultura sjećanja na Drugi svjetski rat i komemoriranje na požeškom području

A koliko su sjećanja na ove brojne žrtve bila sačuvana među stanovnicima Požeštine? Brojne žrtve koje su podnijeli Srbi Požeštine, osobito sela brestovačkog i čaglinskog kraja, urezala su se u kolektivnu memoriju lokalnog stanovništva koje se u pojedinim zonama nakon Drugog svjetskog rata teško demografski oporavilo, dok se trinaest sela u kamenskog kraja nikada nisu uspjeli oporaviti. Miroslav Grozdanić iz Sažija rođen 1964. godine kazuje kako postoji sjećanje na to vrijeme i danas. »Partizani su tih ljetnih dana ubili negdje na relaciji Kujnik-Pasikovci 6 ili 7 ustaša. Kao odmazdu za to ustaše su poubijali 16. kolovoza 1942. 1.368 Srba, pretežno staraca, žena i djece. Njih 1000 je bilo sa Kozare, a ostali su bili domaći. Htjela je ona vlast da se taj događaj zaboravi, da pređemo preko toga radi zajedničkog života.« Mirjana Narančić iz Sloboštine rođena 1938. prisjeća se događaja koji su bili vezani za pokolj, a koje je zapravo slušala od svojih roditelja nakon rata. »Posebno je bilo teško što su u crkvi izgorjeli i ljudi. Bili su to ljudi s Kozare. Sjećam se da je kod nas bila jedna žena s djetetom koja je stradala u pokolju. Ona je ostala i nije htjela ići kada su nailazili ustaše. Tko je pobjegao u Crljence i Podsreće taj se je spasio. Selo nam je bilo u potpunosti spaljeno. Dio naših seljaka su postrojili kod rupe i postrijeljali ih. Ostale su žive samo tri žene koje su izišle ispod mrtvih. Tetku nisu ubili. Bila je defektna i izvukla se ispod mrtvih. Moji roditelji i sestra i ja smo pobjegli na sigurno. Tata je došao kroz šumu vidjeti što se dogodilo sa selom. Čuo je i neko dijete kako plače i viče 'Mama, daj mi cicu.', ali nije smio prići jer se bojavao. Poslije si je čitav život prigovarao zbog toga. Tata je ženi koja je živjela s nama rekao: 'Odi ti s nama.' Ona mu je odgovorila: 'Daj ti meni bijelu plahtu da je izvjesim. Ja ću napraviti ručak dok se vi vratite.' 1943. smo živjeli u šumi, u nekoj bajtici. Mama me je hranila lješnjacima i bukvicom, a sjećam se da su krave bile s nama u šumi. Dva mjeseca smo proveli u toj bajti, a poslije smo se vratili u Podsreće. Tata je za to vrijeme obnavljao kuću u Sloboštini. Mnogi su nakon rata željeli da se Nikolaja 22. svibnja obilježi, ali prvoborci u selu nisu to dali, već se kao dan u sela smatralo dan kada se komemoriralo žrtve 16. kolovoza. Kada je završio rat urađena je ekshumacija leševa ubijenih Kozarčana. Mi smo bili malo po strani u selu, pa nam mama nije dala da idemo vidjeti te leševe. Tada su dolazili ljudi iz Bosne kako bi prepoznali svoje rođake i prijatelje. Leševi su bili pobacani u bunare. Bunare su betonirali, a političari nisu dali da se upiše ćirilica na spomenik. Ipak, uspjeli smo dobiti da spomenik bude na ćirilici jer smo imali generala u Beogradu.« Nakon rata iz bunara je Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača izvukla leševe i pokopala ih u nekoliko masovnih grobnica nedaleko crkve u Sloboštini, a 1951. godine podignut je spomenik na kojem je pisalo: »Ti grobovi nisu rake, već kolvke novih snaga.« Spomenik je srušen u ratnim sukobima devedesetih, na teritoriji na kojoj su tijekom čitavog rata kontrolu održavale snage Hrvatske vojske, a danas još samo predstavnici antifašističkih udruga i srpske zajednice u Hrvatskoj drže do čuvanja pomena na ove žrtve. I u susjednom Podsreću postoji sjećanje na Drugi svjetski rat: »Cijelo selo je

pogorjelo 1943. u jesen. U selu je bilo prekrštenih, a jedno je dijete stradalo u crkvi u Sloboštini. U Srbiju nismo bili seljeni, samo su iz Tornja selili u Srbiju. Nakon rata i oni koji su palili i oni koji su bili popaljeni morali su plaćati poreze.« Profesorica Ana Kuzle provela je najveći dio svojeg života u Požegi. Ona se prisjeća kako je u Požeštini jaka bila antifašistička orijentacija, osobito među Srbima. »Oni su se identificirali s time tim prije što je to područje bilo teritorij gdje su se dogodili brojni zločini. Podrška antifašizmu bila je i formalna i neformalna. Komemorirao se zločin u Sloboštini, ali i Kamenska i Zvečevo i ljudi su uvijek odlazili na te komemoracije i bili su angažirani.« Činjenica je da se u Požeštini do antifašizma i antifašističke borbe iznimno držalo, što zbog velikih partizanskih žrtava, što zbog žrtava fašističkog terora. Sjećanja na partizanski rati i antifašističku borbu kao i na ustaške zločine bili su svježiji sve do početka posljednjeg rata, a priče o stradanjima i herojskoj borbi prenosile su se s koljena na koljeno. Stoga i ne čudi što je postojao strah početkom devedesetih koji je srpsko stanovništvo Požeške kotline gajilo prema buđenju hrvatskog nacionalizma.

Zanimljivo je razmišljanje o Drugom svjetskom ratu Gligorija Diklića: »U vrijeme NDH sve Srbe je trebalo pokatoličiti. Pod pritiskom Srbi su pobjegli u šume, u prašume Papuka. Narod je bježao u šume. Nije to imalo nikakve veze s komunizmom. Od 1942. su došli komunisti i svi su bili u NOB-u. Svi su dobili bonuse, penzije, plaće. Došlo je bratstvo i jedinstvo i u svemu smo morali biti a pari s Hrvatima. Jasno je da Hrvati nisu bili zadovoljni i da smo bili crvene krpe za Hrvate.«

Povjesničar Vinko Tadić iz Požege ima drugačije mišljenje: »Uloga komunista u organiziranju i vođenju antifašističkoga otpora u požeškom kraju bila je presudna. Na to jasno ukazuju pisani povijesni izvori. Komunisti su uspjeli pridobiti i organizirati veliku većinu Srba, dio Hrvata i druge za ciljeve svoje borbe, a to je ponajprije rješenje nacionalnoga pitanja na principu ravnopravnosti.«

Kako se živjelo u socijalizmu?

Život u socijalizmu imao je svoje prednosti i mane. Ono što je činjenica jest da su ljudi u tome periodu počeli živjeti mnogo drugačije od vremena prije Drugog svjetskog rata i općenito od nekadašnjeg tradicionalnog načina života koji je bio vezan uz zemlju i stoku. Provedena je sustavna modernizacija. To je dovelo do rasta životnoga standarda stanovnika Požeške kotline. Naime, mnogi stanovnici sela u okolici Požege u tome su periodu počeli raditi u poduzećima u Požegi, Pleternici, Kutjevu, ali i izvan Požeške kotline. Sela su tijekom socijalističkog perioda dobila vodovod, struju, kućanske aparate, asfalt, trgovine, škole, autobusne linije, a mještani su krajem šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća nabavljali i prvu poljoprivrednu mehanizaciju, ali i automobile. Mnogi su izgradili i moderne obiteljske kuće. Mile Gajić iz Šnjegavića se prisjeća kako su »u selu struju dobili 1968., a asfalt smo dobili oko 1980. Školu smo pohađali u Jeminovcu od 1. do 4. razreda, a u Brestovcu od 4. do 8., razreda. Po nas je dolazio autobus, a znali smo ići do autobusa i po teškim uvjetima i po visokom snijegu. Sjećam se zima u našem selu. Znali su biti nanosi i po dva metra visine. Pješice smo odlazili u Jeminovac u školu, a naši stari su zavezali po tri traktora jednog za drugog i od fosni napravili ralice i tako se vozili do spomenika kod raskršća i čistili put. Sjećam se i sanjkanja. Sanjkali smo se po noći i

imali smo konjske saonice. Po 15 nas se sjelo na te velike saonice i vozili smo se. Snijeg je tada znao biti i po metar. Posljednja jaka zima koju pamtim je bila ona 2010. godine u veljači kada je snijeg bio visok metar i pol. Bilo je u selu negdje desetak zaposlenih. Oni koji su bili na zemlji bavili su se i mlijekom, a mlijeko se vozilo u Jeminovac. Ovdje su bili i odlični pašnjaci, pa su pojedinci imali i ovce. Kod gradnje zajednički se radilo, a neki su majstori radili kuće od kamena. Cigla se pekla na dnu sela. Ondje je bila peć. U selu su nekada bile igranke i zabave. Isto tako su se obilježavale slave. Svi su na slave dolazili, od Pakraca, Požege do Gradiške. Najdalje sam na zabavu išao u Voćin. Što se tiče međunacionalnih odnosa mi smo si bili dobri s naseljima u kojima su živjeli rimokatolici. Tako smo se posjećivali s Hrvatima iz Podvrškog, Banićevca i Ivandola. Igrali smo nogomet, a u Jeminovcu je bilo igralište. Dolazili su nam na kram, a taj dan su u Jeminovcu bili šatori, muzika, i igrali smo nogomet. Prvo mjesto bi dobilo prase i dvije gajbe piva. U jesen se rade krumpir i kukuruz, a mladi ljudi od 20 do 40-50 godina sastajali bi se uvečer. Sastajalo se u domu i ondje se kartalo za piće koje se prodavalo u domu. Željko Timarac je svirao harmoniku. U Jeminovcu je postojala i trgovina i ćaća je ondje kupovao šećer, brašno, ulje. Srijedom su se prodavali telci i svinje i mlijeko.«

U Slavoniji je poseban događaj na selu bila svinjokolja. Mile Gajić iz Šnjegavića se prisjeća kako su se svinje klale zimi. »Ložila se vatra i grijala voda, a svinje su se klale. Onda nakon klanja ide doručak (jela se džigerica i pila rakija). Pri tome se pjevalo. Nakon toga se obrađivalo meso, a onda ide krmeća večera. Klalo se obično za Dan Republike (29. studeni), ali i kasnije. Netko je klaao po dva prasca, a oni imućniji su klali i po četiri. Na klanju je bilo do desetak ljudi. Na večeri se pjevalo, a sljedeći dan se zove na doručak oko deset sati. Kobase se dizalo na tavan da se dime, a meso se usoli. Meso i slanina su se držali 14 dana u soli, a šunke i do mjesec dana. Onda se opet dižu na tavan i ondje se loži vatra svaka dva-tri dana. Nakon dva mjeseca može se koristiti šunka. Kod kupljenja šljiva sve se zajednički radilo. Šljive su bile po 25 dana u kaci dok prevriju. Ljudi bi stajali oko kazana i pekla se rakija. Kukuruz se brao u rujnu.«

O tome kakve su bile higijenske prilike u okolici Požege i u Požegi neposredno nakon Drugog svjetskog rata govori dr. Gligorije Diklić, dugogodišnji liječnik u Požegi: »Bunari su bili izvori vode, duboki su bili do osam metara. Pralo se kod bunara u drvenim škafovima, a voda se grijala. Pranje se obavljalo jednom tjedno i nitko nije imao zahoda. Iza guvna se odlazilo na nuždu, a papira nije bilo, pa se stražnjica brisala slamom i travom. Zarazne bolesti su bile vrlo česte. Djecu se cijepilo. Rađalo se do desetero djece, a svega ih je dvoje ili troje preživjelo. Tuberkuloza je bila prisutna do 1965., a onda je istrijebljena cijepljenjem. Bilo je i mnogo očnih bolesti. Raka je bilo manje nego zaraznih bolesti. Tek kada smo se riješili zaraznih bolesti, onda smo počeli otkrivati rakove. Tehnologija je napredovala i omogućila nam da ustanovimo uzroke smrti.«

O tome kako se živjelo u Požegi u vrijeme socijalizma govori Diklić: »Požega je prije Drugog svjetskog rata imala struju. Međutim, struju su imali najbogatiji. Svaka kuća je imala bunar, a u gradu su ljudi imali svinje, kokoši, guske, krave i konje. Požega je u to vrijeme bila selo na višoj razini. Ljudi su počeli graditi kupaonice, zahod u kući, vodu. Grad je 1945. imala četiri kilometra asfalta. Godine 1953. smo asfaltirali trg. Tada počinju dolaziti i prvi auti, dok su na selu još bili volovi, konjska kola i traktori, a zatim i automobili. Grad je počeo usisavati okolna sela. Mi smo postali brojniji, in-

dustrije do tada nije bilo, a onda se 2000 ljudi zapošljava u ljevaonici, u Zvečevu 1500 ljudi, u tvornici namještaja isto tako. Na selu su ostali starci na okućnicama. Tako je Požega od 5000 stanovnika dogurala do 23.000. U vrijeme kada sam ja došao u Požegu 1948. vladala je crna glad. Sve je bila sirotinja, dobio sam prvo svoje odijelo u sedmom razredu gimnazije. Kući se išlo dva puta godišnje iz internata. Orljava u to vrijeme nije bila uređena, veći dio grada je znao poplaviti. To je bilo 1953. godine.«

O svakodnevicu u vrijeme socijalizma govorili su i mještani Podsreća. Kao i Gajić, i oni spominju da je »nakon rata bilo ljudi koji su bili zaposleni u firmama. Tako ih je bilo koji su radili u zadrugi u Soboštini i onih koji su radili u ljevaonici ili u šnajderaju Orljava ili u Zvečevu. Mnogi su odselili iz Podsreća zato da bi živjeli u Požegi. Imali smo krave i ovce i sve je išlo preko zadruge. Zadruga je pravila ugovore pa su otkupljivali duhan, kupus, papriku, pšenicu, repu, višnje i slično. Voćnjaka tada nije bilo. Rakije je isto bilo slabo. Što se ispeklo to se i popilo. Bila je jačine do 12 gradi i nismo proizvodili više od 50 litara. Za doručak smo jeli žgance, krumpir, čorbu, valjuške, kašu. Ako u čorbi nije bilo mesa to se nazivalo jalova čorba. Jelo se i pržena jaja, luk, sataroš. Oko osam sati je bio doručak, a poslije se išlo na njivu. Za ručak se jelo grah, makarone, paprikaš, malo mesa (obično četvrtkom, subotom i nedjeljom). Suvina se rijetko jela. Špek se čuvao za lugara, policiju i važne goste. Za večeru se jelo žgance s mlijekom, sir i kajmak. Oko 1968. pojavio se prvi traktor u selu Crljenci. Do tada se oralo konjima, a bilo je i volova. Dva su konja bila zajedno u zaprezi. U dućanima se kupovalo 'petriol', šećer, sol, biber. Tada nije bilo pive. Pila se domaća rakija i vino. Onda se od šezdesetih počelo čupati čokote zbog obveze plaćanja poreza. Kod nas je bilo blato do koljena. Koliko si imao jutara zemlje toliko je trebalo iskopati grabe uz puteve. Put za Orljavac je ručno nasipan. U Podsreću je nekada bilo 45-46 kuća. Selo Mrkoplje je imalo 15 kuća, a svi su u to selo doselili s Banije. Striježevica je imala mnogo stanovnika, mnogi su stradali u ratu, a mnogi su kolonizirani poslije u Kulu i Poreč, nekadašnja njemačka sela.« O tim seobama u plodnije dijelove Požeške kotline slikovito govori u svojoj knjizi Slavica Garonja:

»I pala je odluka-sva popaljena sela Kamenskog kraja naseliti u Požešku dolinu, u švapske kuće u Arkadiji, na dvadesetom kilometru od Slavonske Požege, koje su nakon rata napustile Švabe. ... Kamenski kraj u Maloj Vlaškoj, koji je ranije pripadao kotaru Pakrac, još od graničarskih vremena, posle rata odlukom NOO Striježevica pripao je kotaru Slavonska Požega, jer je kotar bogatiji i brže će se uz njega razvijati (!?). Nikom nije palo na pamet da se pita – zašto se razbija jedan kompaktni srpski etnički prostor Male Vlaške od pre Turka i prisajedinjava izrazito katoličkom centru, kakav je bila Požega.... Jer je narodu, piše Stanko, prije rata bilo lakše da stigne iz Kruševa ili kog drugog sela do Pakraca (prugom «štrekom»), nego u Požegu. Narod je do Pakraca prevozila mala «uskotračna Slaveksova željeznica», i to besplatno, a do Požege, sa nedavnim još svežim ratnim ožiljcima «se moralo pješaćiti i po trideset kilometara». Tako je narod u svojoj beskrajnoj naivnosti (naročito političkoj), umesto nagrade za ustanak, dvostruko kažnjen: raseljavanjem (pod vidom «kolonizacije»), a kompaktna pravoslavna oblast Male Vlaške, čiji je vekovni pravoslavni centar bio Pakrac sa raskošnim Vladičanskim dvorom, Učiteljskom školom (zavodom Mis Irbi), raspolućen (da bi se sve dovršilo etničkim brisanjem devedeset i prve, a

potpuno u maju, 1995.). ... Jedino posle rata obnovljeno selo na Papuku (više «reda radi», da se ne kaže da se nije ulagalo u «ustaničke krajeve») bili su Gornji Vrhovci – sa više nego skromnim, skoro bezličnim, sivim, tipskim kućama od kamena – nešto nalik na današnja brzopotezna izbeglička naselja, prekrivena sivim panel pločama umesto crepa, koje sam i ja stigla da vidim, neposredno uoči ovog, najnovijeg rata. Kao simbol prve partizanske borbe u Slavoniji, i da se ne bi reklo da u baš sva ustanička sela iseljena bez pokušaja obnavljanja, ono je, nekom višom voljom, moralo o(p)stati i zaživeti. ... A bilo je prirodno, bez oslonca na susedna (ugašena) sela, bez naroda, da i Gornji Vrhovci tavnore, tek da figuriraju svojom «ustaničkom slavom» u istorijskim knjigama i u nečijim opštinskim izveštajima – da bi se i ono decenijama neumitno tiho gasilo: odlazio je narod u ekonomsku migraciju, da bi konačna priča bila i ovde dovršena nekoliko meseci posle moje posete, tačnije negde u decembru 1991. ... Arkadija je dočekala svoje nove stanovnike sa kućama u dva reda, uz cestu, prazna i oštećena također od skorašnjih žestokih borbi. Kuće su bile mahom sve velike za ondašnji pojam, sa ogromnim sobama, mnoge i pune stvari koje Švabe nisu mogle poneti, piše Stanko, a neke je stvari narod prvi put video (na primer ‘singerice’, velika ogledala), sa prostranim avlijama i pomoćnim zgradama, bogatim šljivicima i potkućnicama, koje su se iza kuća pružale ‘u nedogled’. Kada su došli prvi kolonisti, piše Stanko, u Arkadiji su zatekli i ‘četiri njemačke familije’ koje jedino nisu iselile (na koji su načine oni ostali nije poznato, ali verovatno nisu imali nikog u folksdojčerskoj vojsci). To su bile familije Vajahant Ivana, Kinder Antuna, Kalajković Stjepana i Miler Josipa. Kolonizirani narod s Papuka, beleži Stano, se ‘vrlo brzo i lako saživio sa ovim ljudima’ – priča koja se nadovezuje i na onu moju, sa početka Arkadije. Mnogi su se ipak, gore na Papuku, dugo i uporno opirali ovoj seobi. ... Čim bi se netko pokolebao, piše Stanko, odmah su i drugi vikali da ni oni neće ići i onda je odbor ‘sve nanovo morao da ubjeđuje i sređuje’. I počelo se: zaprežnim kolima, kamionima, ili prosto ‘pješke’ – i to ‘poprijeko’ Gredine na Papuku, od Vrhovaca ka Velikoj i Kutjevu, pa u Arkadiju. Seoba je trajala oko mjesec dana, piše Stanko. Kotarski odbor dao je svega jedan stari kamion, ‘ratni plijen’ koga je vozio Đuka šofer i on je iseljavao svih jedanaest sela Kamenskog kraja. ... Prva grupa već se selila u jesen ‘45., a ona tek u proljeće ‘46. (autoričina baka, op.a.). ... Arkadije je bila toliko veliko selo da je ‘unjenih stotinjak kuća’, saselio skoro sav narod Kamenskog kraja, piše Stanko. Oni su se dugo u Arkadiji zvali po svom poreklu sela, odakle su došli: Šeovljani, Mrkopljani, Zvečevci, Šušnjarani, Bogdaščani, Saževljani, Vučijačani, Kruševljani. (Kao dete, za njihove prethodne naseobine, dugo, dugo, ništa nisam znala. Oni su svi bili jednostavno: Arkadžani!). Neki najuporniji, koji su ostali na ognjištima, doseljavali su pozno, 1950., ‘51., ‘52.. Još je bilo slobodnih kuća, napominje Stanko. ... U Arkadiji mi je isprva bilo jako neobično – dopričava i Baka. – Velike kuće, ali sve bez prozora, vrata. Meni kao udov’ci s četvero djece daju veliku kuću na ‘I’ (našu buduću Zelenu), a Stari (đed Nidžo) kao prvoborac, zauzme za svog brata kuću do nje (ustvari, našu Staru). Tako smo isprva svi dugo živ’li u toj Staroj, u kojoj njegov brat Kojoj nikad nije uselio (a koju i dete prvo pamti u svojim snoviđenjima, i sad). A u ovoj drugoj, dugo nikog nije bilo, sem ‘stanara’ kojima je tad trebao neki privremeni krov. ... Vraćala se još jednom natrag u Kruševo, dodaje Baka. – Ali tamo su na našim posteljama već raznijeli sav kamen i građu Mrkopljani

i ostali koji su sebi sagradili nove kuće. Onda sam se pomirila sa sudbinom i vremenom obikla. Sve je to opet bio naš svijet, iako mi je seja Pela nekad bila 'preko potoka' (pa su se dozivale lako), a sad dobila kuću čak na Dnu Arkadije! I tako je Baka u Arkadiji proživela sledećih trideset godina svog mukotrpnog života.«⁵⁴

O kolonizaciji je govorila i Ljuba Grozdanić iz Sažija: »Kruševo je cijelo raseljeno u Kulu, a Šušnjari u Poreč u njemačke kuće. Moj je dida dobio kuću u Kuli, ali nije želio otići iz Sažija. Iz sela Mrkoplje ljudi su otišli sami po sebi i raselili se po Požeštini. Amatovci su opustjeli kada su se ženske odande poudavale, a Vranić je bio iseljen. Poslije su se Bosanci naselili u Vranić. Striježevica i Kamenska su bile centri ovoga kraja. Striježevica je imala dom, zadrugu gdje su se telci i žito otkupljivali i školu do četvrtog razreda, a Kamenska školu, šumariju i tri krčme.« Dušan Tarbuk iz Sažija govori o nestajanju sela kamenskog kraja: »Prvo su nestala dva sela: Kruševo i Šušnjari. Trebalo je raseliti ovaj ćošak koji je bio nastanjen Srbima. Ova su dva sela raseljena u Kulu. Iz Vučijaka su ljude iselili u Poreč u švapske kuće. Potom su stanovnike Mrkoplja raselili u Jakšić. Ostali su Amatovci, ali se nije dalo da se išta gradi. Kamenska je mogla biti varošica, ali i ona je ugašena, navodno zbog gradnje akumulacionog jezera koje nikada nije sagrađeno.« Svakodnevnica ovih naselja promijenila se nakon dolaska socijalizma. Iako su tradicionalni običaji ostali zastupljeni, nakon Drugog svjetskog rata, a osobito nakon pojave prvih tvornica i poduzeća u Požegi, selo se počelo osipati. Stanovnici udaljenijih naselja, poput Podsreća, selili su u Požegu i ondje postajali građani. O međusobnim dobrosusjedskim odnosima govori i Milan Bunčić iz Bratuljevaca koji ističe kako su susjedni Lučinci bili multietničko naselje. »Kod nas su nakon Drugog svjetskog rata bili dobri odnosi. Lučinci su bili kao ujedinjeni narodi. Bilo je tamo Mađara, Zagoraca, Pemaca, Srba i svi su si dobri bili.« O tome kako je život u poratnim godinama bio težak govori i činjenica da su socijalističke vlasti oduzimale sve što su ljudi imali: »Bili smo teška sirotinja jer nam je Partija uzimala. Čišćenje tavana i obaveze. Ako si imao krmke morao si predati.« Bunčić kao i mještani Podsreća ističe kako su naselja kamenskog kraja opustjela zbog teškog života u izoliranim naseljima bez infrastrukture. »Brestovačka sela bi i usprkos ratu sva opustjela. Život je gore bio težak. Mladi su odande bježali i zapošljavali se u Požegi. Možda bi da nije bilo rata gore bile vikendice.« O izolaciji pojedinih naselja, poput Škrabutnika, govori Milan Radović: »Selo je dugo vremena bilo u blatu, nije bilo mosta, pa smo išli preko potoka. I u školu smo odlazili po blatu u Vrhovce kroz šumu. Zimi su se seljani bavili proizvodnjom košara ili sepeta. U jesen se brao kukuruz, skupljale su se šljive, pekla se rakija, sijalo se žito i vadio se krumpir. Žene su odavde s košarama odlazile na pijacu u Požegu. Jednu je košaru nosila na glavi, a drugu u rukama. Petkom se odlazilo na pijacu u Kapelu.« Kazivači su se posebno osvrtnali na kolonizaciju Požeške kotline u vremenu nakon Drugog svjetskog rata, odnosno u vrijeme sedamdesetih godina prošloga stoljeća kada su u kotlinu doseljavali Srbi iz Bosne. Đorđe Radovanlija se prisjeća doseljavanja njegove obitelji iz Nježića u Treštanovce, dakle iz zapadnog dijela kotline u središnji dio, u plodnije i pitomije podneblje. »Bilo nas je osmero u kući. Bavili smo se poljoprivredom. Mi smo u Treštanovce 1946. godine kolonizirani iz Nježića. Ta sela na zapadu Požeške kotline bila su sva popaljena, pa smo mi kolonizirani u sela koja

54 Slavica Garonja, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019, 163-165.

su ostala čitava. Bili smo smješteni u švapske kuće. Nešto je Švaba ostalo u kućama, ali vrlo malo. Kula i Poreč su također bili kolonizirani. Ipak, održan je i kontakt s Nježićem.« Slobodan Popović se prisjeća kolonizacije iz Bosne iz Skender Vakufa, kada su članovi njegove obitelji ciljano doselili u pitomu Požešku kotlinu te se ondje vrlo teško prilagodili novim uvjetima života: »Moji su u Bratuljevce doselili iz Skender Vakufa 1973. godine. Ondje su živjeli loš život, a mamini i tatini su ovdje i prije dolazili s ovcama i kositi. Uz njih je doselilo još nekoliko obitelji u Bratuljevce. Neki su 1991. godine otišli nazad u Bosnu. Bila je velika razlika u mentalitetu. Moju majku još i danas nazivaju Bosanka. Kada su doselili nisu imali ništa. Sestra je bila stara tri tjedna. Morali su raditi kako bi se okućili. Tako su ručno obrali 27 jutara kukuruza i tresli su šljive. Tako su uspjeli kupiti kuću. I on je stigao 1975. Jedino je u Skender Vakufu ostala majčina sestra i njezina porodica. Poslije su i oni odselili u Banat. Bosanaca je bilo i u Ozdakovcima, Oljasima i u Vraniću. Razlikovali smo se i po govoru od domaćih Slavonaca.« Takvih doseljavanja bilo je u velikom dijelu Slavonije. Kao primjer moguće je spomenuti nekada njemačko selo Blagorodovac kod Daruvara gdje su doselili Srbi s Kozare i s Manjače i Antunovac kod Pakraca gdje su doseljeni Srbi iz zaostalih brdskih naselja oko Daruvara i Pakraca.

Čuvanje vjerskog identiteta

Nepovjerljivost prema Crkvi imala je svoje temelje u Drugom svjetskom ratu, kada su sveštenici toga kraja ili bili protjerani iz svojih parohija ili poubijani na stratištima ili su pak izbjegli u Srbiju. Činjenica je da u ratu uglavnom nisu bili sa svojom pastvom. Neobnavljanje crkava u pojedinim naseljima govorilo je o tome da su Srbi ovoga kraja zapustili svoj temeljni stup nacionalnoga identiteta. Tome su pripomogle i činjenice da pravoslavna crkva nije imala dovoljno sveštenika koji bi opsluživali sve parohije, kao i to da u mnogim naseljima nisu obnavljali hramove, što zbog toga što narod nije odlazio u crkvu, što zbog toga što nije bilo dovoljno novca da se svi objekti poprave. Na određenim područjima gdje su u vrijeme rata partizani imali snažnu podršku, a gdje su pojedina sela teško stradala u ustaškim pogromima, hramovi nisu obnavljani godinama nakon rata. Takav je slučaj bio s hramovima u selima Smoljanovci, Sloboština, Čečavac, Bolomače i u selu Striježevica koji su srušeni 1942. godine. Nakon rata na tome velikom području zapadnog dijela Požeške kotline nije bilo niti jednog obnovljenog hrama, iako su gotovo sva sela u tom kraju bila pravoslavna. Za zaključiti je da veliki dio naroda toga kraja nije imao potrebe za sveštenicima ni hramovima budući da nisu tražili gradnju hramova ni opsluživanje sveštenika. Sveštenici su jedino bili potrebni kod krštenja koja su se uglavnom odvijala kod kuće, kod svećenja vodice (iako jedan dio kuća nije primao sveštenika) i kod sahrana koje su uglavnom bile uz sveštenike. Činjenica je da je u selu Oljasi postojao parohijalni dom koji je služio i kao bogomolja, a da je jedini pravoslavni hram u tome dijelu Požeške kotline koji je ostao sačuvan za vrijeme Drugog svjetskog rata bio hram u selu Šnjegavić. Istočni dio Požeške kotline ipak je više držao do crkvenih običaja i općenito crkvenih godova. Tome je vrlo vjerojatno pridonijela činjenica da su Srbi toga dijela Požeške kotline imali hramove poput onoga u Gradištu i u Latinovcu dok je hram u Paki, na krajnjem

istoku Požeštine bio u vrlo lošem stanju te nakon potresa nikada nije obnovljen.⁵⁵

Kazivači iz sela Podsreće prisjećaju se kako je njihova parohijalna crkva bila srušena te da je zbog toga bio smanjen interes za crkvu. »Ipak, pop koji je sjedio u Oljasima, dolazio je na svećenje vodice. Pop je dolazio i po noći zato da oni koji primaju popa ne bi bili prijavljeni, a djecu je krstio u Oljasima.« Danas su Srbi Požeške kotline svjesni zapostavljanja vjerskih običaja, slava, zborova i slično. Đorđe Pašić iz Podsreća smatra da su »Srbi tijekom socijalizma napustili svoje crkvene zborove. Zamijenili su ih proslavom 27. srpnja na Bučju. Crkve u našem kraju nisu obnovljene. Jedino smo zadržali slave. To su bile gozbe. Pop bi došao, ali se u crkvu nije išlo.« O tome kako su zapravo Srbi izgubili interes za Crkvu kao instituciju slikovito govori Milan Bunčić iz Bratuljevaca: »U to su se vrijeme vjenčanja obavljala isključivo kod matičara budući da crkve ni popa nismo imali. U Oljasima je pripremljeno da se trebala graditi crkva, ali nikada nije sagrađena. Postojao je popov stan. Imali smo dobrog starog popa neko vrijeme – Jocu Kukića iz Miljevaca. Na sahrane nam je pop rijetko dolazio. Kada je umro netko tko je bio učlanjen u Partiju, na sahrani je čitao netko iz Partije ili šef mjesne zajednice. Ljudi su se nakon Drugog svjetskog rata slabo vratili vjeri. Više su katolici držali do vjere, a mi nismo ni imali đe. Osim toga, nikada nismo imali ni pravoga popa. Naš kraj je bio partizanski. Mnogo je bilo komunista koji su pjevali 'Kad ja umrem ne zovite popa, neka mene Partija zakopa.' Kod nas se mnogo držalo do jugoslavenstva, više nego do srpstva. Jugoslavija je bila vrlo važna. Kako je bilo mnogo miješanih brakova, kako će se drugačije pisati nego Jugoslaven.« I Mile Gajić iz Šnjegavića tvrdi da nikada nije doživio vjenčanje u pravoslavnoj crkvi. Mirjana Narančić iz Slobostine usporedila je vrijeme Kraljevine Jugoslavije i period nakon Drugog svjetskog rata smatrajući kao i ostali kazivači, da je glavni problem bio u činjenici da se obredi nisu imali više gdje vršiti, odnosno da je hram bio srušen i nije se moglo održavati službu. »Do crkve se mnogo držalo u staro vrijeme. Moji su se pridržavali crkvenih običaja. Kada je crkva izgorjela, prestalo se držati do crkvenih običaja. Ljudi uglavnom nakon rata nisu više išli u crkvu, ali su održavali pojedine običaje. Slavilo se Božić, ali se u crkvu koja je bila uništena nije išlo.« Đorđe Radovanlija iz Treštanovaca potvrđuje riječi Mirjane Narančić iz Slobostine i ostalih kazivača: »Do 1941. se držalo do crkve, ali gotovo niti jedna crkva u Požeškoj kotlini nije bila sačuvana. Naša je crkva u Treštanovcima obnovljena zahvaljujući preostalim Švabama i Hrvatima.« Posebno je razmišljanje Gligorija Diklića iz Požege koji je bio oduvijek čvrsto vezan za crkvu. »Mi Srbi smo oduvijek ovdje bili prisutni i zastupljeni u svim institucijama, a imali smo i intelektualnu težinu. Moj bratić iz Srbije piše ćirilicom, slavi Kosovo, a nama je sve to bilo strano. Mi u Hrvatskoj smo hrvatski Srbi, a Srbi iz Srbije su Srbi. Mi nikako nismo asimilirani, ali smo ukorijenjeni u hrvatsko društvo. Mi smo urali u Hrvatsku i naši su se generacijama rađali među Hrvatima i sa Hrvatima. Srbi i Hrvati živjeli su složno i nitko ne bi znao da je tko Srbin osim po imenu i po pripadanju Crkvi. Za vrijeme Kraljevine svi su bili Srbi i pravoslavci, a u vrijeme socijalizma bili nominalno su Jugoslaveni i ateisti. Srbi su bili inkorporirani u Savez komunista Jugoslavije. Prihvatili smo običaje i način oblačenja, ali smo ostali vjerni Crkvi. Srbi bez crkve mogu, oni su srasli sa crkvom. To je zato što su Srbi bili polupismeni svijet u to vrijeme, osamdeset

55 Prema riječima Stanka Vučkovića iz Pake činjenica je da je hram u Pakoj u Drugom svjetskom ratu bio pogođen s dvije granate, a da je nakon toga uslijed neodržavanja propao i krov.

godina unatrag. Išlo se po blatnjavim cestama, volovima i jedina je informacija stizala od popa na službi. Drugih informacija nije ni bilo. Ljudi su se radali i umirali u Požeškoj kotlini, a da do Osijeka ili Zagreba nisu ni došli. U velike su gradove odlazili samo predstavnici. U vrijeme socijalizma Srbin nije išao u crkvu, ali ipak je smatrao da ta crkva treba biti. Ona je bila i telefon i radio. Katolici su išli na svaku svoju misu i davali priloge, a pravoslavci idu dva ili tri puta godišnje, ali daju uvijek veći novac. Bio sam dvadeset godina predstavnik Eparhijskog odbora i slavio sam svoju krsnu slavu. Nisu Srbi išli u crkvu, ali kada god bih tražio za Crkvu uvijek bi dali, jer su svi oni gledali na svoje korijene. Išli su na Badnjak i na Svetoga Savu. Bilo je čak četiri ili pet datuma kada ih vidiš u crkvi i kada znaš da su Srbi. Oni su u korijenu bili čvrsti, iako su ih sjekli gore. Kada je završio Drugi svjetski rat nije bilo para za crkve. Do pedesetih je vladao muk. Godine 1950. izabran je vladika Marinović, a Požega je dobila svojega popa Đorđa Janoševića. Crkve su bile srušene u Požeškoj kotlini. Postojala je zgrada u kojoj je pop stanovao. U toj smo zgradi osposobili mjesto gdje se održavalo bogoslužje. Mene su izabrali u republičku Vjersku komisiju. Ni rimokatolicima u Požegi nisu dali da grade crkvu. Tri sam godine ganjao gradnju hrama. Tražilo se da hram bude barokni, a ja sam želio da bude u bizantskom stilu, da se vidi da je pravoslavna crkva. Prikupili smo 60.000 njemačkih maraka i našli smo arhitekta koji je uradio nacrt crkve. Nismo imali nikoga tko bi gradio crkvu. Samo je u Bosni bilo takvih majstora koji su znali tako graditi hramove. Druge hramove smo slabo obnovili. Tako smo popa u Oljasima smjestili u parohijski dom i ondje je služio službu, u Slobostini Đuro Stanković nije dao popraviti crkvu, a izgrađen je društveni dom. Jedino je pop Milutin u manastiru Orahovica obnavljao hram kamen po kamen. Ljudi su ga voljeli i on je volio ljude. Dva kirvaja kod manastira su bili ogledalo koliko Srba ima u ovom dijelu Slavonije. Postojala su i tajna vjenčanja gdje su se mladenci prvo vjenčali u matičnom uredu, a potom su se tajno vjenčali u crkvi. I djeca su tajno krštena po kućama. U crkvu se nije odlazilo zato da ne bi tko vidio da se djeca krste.« Za razliku od starosjedilaca, doseljenici iz Bosne su više držali do crkve i crkvenih običaja. Slobodan Popović se prisjeća kako su »naši doseljenici držali do crkve, osobito za Svetoga Savu. Pop je dolazio u kuće na krsnu slavu, ali se znalo dogoditi da ga komunisti istjeraju iz kuće.« A opis toga odnosa domaćeg starosjedilačkog stanovništva prema crkvi daje Slavica Garonja opisujući temelje Svetoga Ilije u Striježevici: »Striježevica je vazda bila prisutna u priči. Po staroj crkvi Svetog Ilije (slava čitavog kamenskog kraja) sa čuvenim zborovima oko nje, srušene odmah posle tog Božića 1942. čiji se temelji, zarasli u korov, još mnogo decenija kasnije ličili na omanje brdašce, i još su se u naše vreme mogli prepoznati. I gde se narod, magnetski, ponovo počeo okupljati kraj temelja hrasta (kažu zapisanog), sa zalepljenim plakatom sa pozivom na obnovu crkve. Bila je 1990. i nikad više naroda, kažu. I to je bilo sve. Već sledeće godine počeo je rat. Ovaj, najnoviji.«⁵⁶ I upravo je tako bilo. Pred rat je došlo do buđenja nacionalizama, do prisjećanja nekadašnjih stupova identiteta, do vraćanja pravoslavlju. Međutim, u ratu je i ono malo stanovništva koje je živjelo u toj zoni nestalo i nikada se više nisu vratili.

Povjesničar Vinko Tadić godinama istražuje povijest srpske pravoslavne zajednice u Požeškoj kotlini. Za potrebe ovoga rada rekao je: »Nakon Drugoga svjetskog rata u

56 S. Garonja, *Parusija*, 29-30.

Požeškoj kotlini djelovalo je pet pravoslavnih sveštenika. Pravoslavne crkve u Vrhovcima, Šnjegaviću, Gradištu, Latinovcu i Paki nisu srušene u doba NDH, a tijekom socijalizma u njima su služene liturgije i crkveni obredi. U Slavonskoj Požegi, Oljasi i Treštanovcima dio parohijskog doma preuređen je u bogomolju. Godine 1984. izgrađena je crkva u Treštanovcima. U socijalizmu je obnovljeno i podignuto nekoliko parohijskih domova i drugih crkvenih objekata u požeškom kraju. Pravoslavni Srbi u Požeškoj kotlini većinom su slavili velike crkvene blagdane (Badnjak, Božić, Sveti Sava, Uskrs, Velika Gospojina, krsna slava, hramovna slava...). Prema riječima niza kazivača, znatan dio pravoslavnih vjernika u crkvu je odlazio samo prilikom spomenutih blagdana. Tako je uglavnom bilo u doba Kraljevine Jugoslavije, ali i u doba socijalizma. Sveštenici su dolazili svetiti vodicu u kuće. U socijalističkom periodu većina djece ipak je krštena, a pokojnici sahranjivani uz crkveni obred. Povremeni poratni pritisci i ometanja sveštenika u pastoralnom radu uglavnom su prestali. Manji broj bračnih parova vjenčan je u crkvi. Tijekom socijalizma Srbi u Požeškoj kotlini nisu bili asimilirani. Slobodno su mogli izjasniti svoju nacionalnu pripadnost. Srbi, koji su bili članovi Saveza komunista Jugoslavije, nisu održavali odnos s Crkvom. Oni koji nisu bili članovi Saveza komunista mogli su javno krstiti djecu i prakticirati vjeru. Tu se nameće jedno pitanje. Zašto oni koji tvrde da u socijalizmu nisu išli u crkvu, jer je to navodno bilo otežavano, ni danas ne odlaze na nedjeljne liturgije? Paroh požeški Đorđe Janošević bio je ugledan u požeškom kraju, a uvažavali su ga i predstavnici socijalističke vlasti. Njegova supruga Savka bila je učiteljica u državnoj školi.«

Sjećanja na ratne sukobe 90-ih

Osnivanje nacionalnih političkih stranaka na području Hrvatske označio je kraj Jugoslavije. Višestranački izbori održani su u proljeće 1990. i postavili su jasnu homogenizaciju srpskog i hrvatskog stanovništva zapadne Slavonije. U velikom broju općina gdje su Hrvati činili većinsko stanovništvo pobjedu je odnio HDZ, pa je tako na požeškom području od 103 odbornika u skupštini općine HDZ osvojio 75, a SKH-SDP 18.⁵⁷ Srpska demokratska stranka počela je svoje ogranke u zapadnoj Slavoniji osnivati tijekom lipnja i srpnja 1990. Jedan dio članova SKH-SDP srpske nacionalnosti tada prelaze u Srpsku demokratsku stranku. Na području pet mjesnih zajednica kamenskog kraja u požeškoj općini provedeno je 20. siječnja 1991. izjašnjavaње o pripajanju općini Pakrac. Razlog tome pripajanju općini Pakrac ležao je navodno u činjenici »da se skrnave svetinje i groblja, pale zastave i kuće, skrnave i ruše spomenici revoluciji«, a da ih općina Slavonska Požega ne štiti. Tako su mještani naselja Kamenski Vučjak, Striježevica, Sažije, Mijači i Kamenska dali podršku pripajanju tih mjesnih zajednica općini Pakrac. Na tome je području u ožujku 1991. bilo vrlo napeto stanje, pa se automobili u Kamenskoj već tada nisu zadržavali kako ne bi doživjeli neugodnosti.⁵⁸ Do kraja listopada 1991. godine na području Općine Slavonska Požega nije bilo značajnijih ratnih djelovanja.⁵⁹ Ipak, srpske su snage zauzele područje najzapadnijeg

57 I. Miškulin, Stranka ugroženog naroda- djelovanje Srpske demokratske stranke u zapadnoj Slavoniji 1990.- 1991., *Srpska pobuna u zapadnoj Slavoniji 1990.-1995.: nositelji, institucije, posljedice*, Zbornik radova (ur. I. Miškulin, M. Barać), Slavonski Brod-Zagreb, 2012, 18.

58 Miškulin, Stranka ugroženog naroda, 47-48.

59 Najbolji pregled početka rata na području Požeštine dao je Vinko Tadić u tekstu Vinko Tadić, Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991., *Scrinia slavonica* 18,

dijela općine tako da su se naselja zapadno od linije Kamenska-Čečavački Vučjak-Nježić-Ruševac-Jeminovac-Čečavac-Koprivna nalazila pod kontrolom srpskih snaga. Međutim, u tome periodu nije postojala jasna granica između područja pod kontrolom srpskih snaga i područja pod kontrolom hrvatskih snaga. Osim toga, kao što piše Janja Sekula, od kraja kolovoza do početka listopada 1991. Srbi s toga područja oteli su sedam civila.⁶⁰ Već 28. lipnja 1991. policajci su trebali kod Kamenske obaviti kontrolu triju automobila. Tada je Milan Radojčić iz Pakraca pucao u policajce, a oni su uzvratili te je Radojčić poginuo. Tijekom toga sukoba ranjen je Milutin Ivanović iz Slavonske Požege. Ivanović je bio predsjednik požeškog ogranka SDS-a. Čini se da su ta tri automobila međusobno bili povezani i da su bili povezani s jednom grupom pobunjenika. Istovremeno, tih dana, na rubnom dijelu općine Slavonska Požega pucano je na jedan automobil, a u selo Sažije je došao čovjek po imenu Milorad iz Amatovaca koji je stanovnicima Sažija rekao da će policija i gardisti nad njima izvršiti pokolj. Poslije je jedan dio stanovnika Sažija pobjegao u šumu. U Orljavcu je priveden Miodrag Leškaj zbog sumnje da je postavio eksploziv u zahodu nedaleko mjesnog doma, a u Mijačima je otvorena vatra na vozilo Vinka Papka.⁶¹ Srbi su iz okolnih naselja pucali na Orljavac 15. kolovoza 1991., a tijekom druge polovice kolovoza izvršena su tri minobacačka napada ponovno na hrvatsko selo Orljavac. Nakon proglašenja SAO Zapadne Slavonije 12. kolovoza 1991. zatvorena je prometnica koja je povezivala Orljavac i Zvečevo, odnosno Orljavac i Pakrac. Dvije obitelji hrvatske nacionalnosti iz Mijača su tražile da im se pronađe smještaj negdje drugdje budući da se ondje nisu više sigurno osjećali. Zaposlenici Šumarije Kamenska vraćeni su svojim kućama nakon što im je rečeno da ne mogu više raditi u šumama SAO Zapadne Slavonije. U samom gradu Požegi pokrenuta je mirotvorna inicijativa *Mirotvorni pokret Požeške kotline* koja je obuhvaćala hrvatske i srpske intelektualce. Treba reći da je u selima na zapadnom obodu Požeške kotline, kao na primjer u Jeminovcu, postojao veliki strah, od uspostave hrvatske vlasti. Pripadnicima *Mirotvornog pokreta Požeške kotline* stanovnici Jeminovca su 1991. godine ispričali kako naoružani ljudi tijekom noći prolaze kroz selo i pucaju te su se iz straha skrivali u šumi.⁶² Na takve ispade su se potužili i stanovnici Soboštine, a sastanci s mještanima Lučinaca, Milivojevaca, Orljavca, Ramanovaca, Treštanovaca, Kamenske, Kujnika, Mijača, Pasikovaca, Sažija, Striježevice, Vučjaka i Zvečeva nisu održani zbog nesigurnosti. Tijekom rujna dolazi do otmice četvero Hrvata iz njihovih domova. Radilo se o Dubravku Klanfaru, Željku Makaronu, Peri Pipiću i Josipu Šubertu. Iz novinskih napisa je jasno vidljivo da su mještani središnjeg i istočnog dijela Požeške kotline nastupali zajednički protiv rata. Tako je u Mjesnoj zajednici Jakšić u rujnu 1991. godine održan sastanak i dogovoreno da se isključe svi radikalni ljudi te je istaknuto da na tome području nije bilo nikakvih međunacionalnih sukoba i spomenuto je da su se ljudi međusobno štitili i za vrijeme Drugog svjetskog rata što ukazuje na odlične međunacionalne odnose i u najtežim

Slavonski Brod, 2018, 429-461. Dio informacija koje su ovdje iznesene potječu iz toga teksta. Jedan dio informacija preuzet je i iz članka Janje Sekule, *Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine*, <https://braniteljski.hr/mitovi-i-cinjenice-o-ratu-u-zapadnoj-slavoniji-1991-godine/> (22.9.2023).

60 J. Sekula, *Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine*

61 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 436-437.

62 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 443.

vremenima. U većem dijelu općine Slavonska Požega (istočni i središnji dio) nije bilo ratnih djelovanja. Štoviše, čak je i vojarna u Slavonskoj Požegi mirno predana nakon početnih nesporeda i napetosti te uspješnih pregovora. Krajem rujna 1991. došlo je do napada na policijsku patrolu kod Kantrovaca, a potom su uslijedili i minobacački napadi iz smjera Mijača, Kamenske, Striježevice, a potom i iz Gornjih Vrhovaca na Orljavac, Stražeman i Doljance. Tada su stradali gardisti Nikica Mandušić, Dragan Mindum, Branko Terzić, Mihovil Vojnić i Ivica Zovko, a gardist Igor Zalar je zarobljen i odveden u Bučje.⁶³ Dana 23. listopada tijekom izviđanja terena na teritoriju Klise i Nježića poginuo je zapovjednik satnije u 1. bojni požeške 123. brigade Dragan Jajić, a nekoliko je pripadnika voda bilo ranjeno. Strahujući od toga da bi te snage mogle djelovati prema istočnom i središnjem dijelu požeške općine Krizni štab općine Slavonska Požega donio je zapovijed o evakuaciji stanovništva iz velikog broja srpskih sela na zapadnom dijelu požeške općine od kojih se većina nalazila pod kontrolom hrvatskih vlasti. »Dana 24. listopada 1991. Zapovjedništvo Operativne zone Osijek donosi zapovijed o evakuaciji civilnog pučanstva s ratom zahvaćenog područja općine Slavonska Požega. Zapovijed se odnosila na 26 naselja s većinski srpskim stanovništvom u zapadnom dijelu općine«⁶⁴ (23 naselja su bili isključivo srpska, a tri su bila nacionalno mješovita). Njome su bili obuhvaćena mjesta u podnožju Psunja i Papuka: Oblakovac, Vučjak Čečavski, Jeminovac, Šnjegavić, Čečavac, Koprivna, Rasna, Pasikovci, Kujnik, Orljavac, Crljenci, Slobošćina, Milivojevci, Podsreće, Vranić, Nježić, Požeški Markovac, Klisa, Ozdakovci, Poljanska, Kantrovci, Gornji Vrhovci, Lučinci, Oljasi, Smoljanovci i Ruševac. Područje kamenskog kraja u to se vrijeme nalazilo pod direktnom kontrolom srpskih snaga dok su nabrojena sela bila zapravo na teritoriju koji su kontrolirale u najvećoj mjeri hrvatske snage (osim Vučjaka Čečavačkog, Rasne, Jeminovca, Čečavca, Koprivne, Ruševca, Šnjegavića koji su više-manje bili na ničijoj zemlji te Klise, Gornjih Vrhovaca i Nježića koje su držale srpske snage). Prema zapovijedi, stanovništvo je sa osobnom imovinom i stokom trebalo u roku od 48 sati evakuirati u druga naselja na području općine. Evakuacija je provedena i zbog prometne izolacije Slavonske Požege koja je na taj način bila odsječena od Pakraca, Podravske Slatine i Nove Gradiške. »Evakuacija je započela 29. listopada 1991. S navedenog područja trebalo je biti evakuirano 1565 stanovnika srpske nacionalnosti, 396 osoba hrvatske i 125 osoba ostalih nacionalnosti.«⁶⁵ Ipak, broj evakuiranih bio je nešto manji jer se dio stanovnika nakon donošenja zapovjedi povukao prema naseljima koja su se našla u sklopu SAO Zapadne Slavonije na požeškom i pakračkom području (osobito u sela Vrhovce, Čečavski Vučjak i u Šnjegavić). Jedan dio osoba otišao je u Bosnu i Hercegovinu. Iako je stanovništvu prilikom evakuacije obećano da će po povratku naći sve kako su i ostavili, ubrzo nakon evakuacije započinje pljačka, paljenje i miniranje srpskih kuća. Prema nekim podacima, u sljedećih nekoliko mjeseci spaljeno je i minirano više od 600 stambenih i gospodarskih objekata. Mještani Podsreća bili su također iseljeni: »Hrvati u Orljavcu su znali da ćemo biti iseljeni, a mi ništa nismo znali. Iseljeni smo 30. listopada 1991. na Svetoga Luku u roku od 48 sati. Rekli su nam da ćemo se vratiti za tri dana, a opljačkali su čitavo selo. Kud je tko znao je otišao. Mi smo otišli u Užičku

63 Tadić, Savladavanje nepremostivog, 455.

64 J. Sekula, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine

65 J. Sekula, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine

Požegu. Neki su otišli u Bosnu. Najviše su patila djeca. Stalno smo se selili. U Srbiji su nas dobro prihvatili. Otišli smo na selo na imanje, dali su nam visoke cipele, imali su krave i svinje. Došli smo natrag tek 2004. godine. Moj brat je prvi došao 2001. godine. Spaljene su bile sve kuće osim jedne. Puno nam je bilo srce, s voljom smo došli na svoje. Još sam 1992. godine htjela ići u Podsreće, ali su nas vratili iz Pasikovaca. U selu je ostalo svega 4-5 ljudi, a onda su ih odvezli u Aleksandrovac (danas Antunovac) i rasporedili po kućama. Nakon toga su ih smjestili u dom u Ljeskovici i svi su tamo umrli. Milanovac (Svrzigaće) su imali dogovordase neisele. Neki su bili u Treštanovcima, neki u Perencima.« O tim događajima govori i kazivač iz Bratuljevaca: »Godine 1991. su nas iselili. Rekli su nam da idemo na dva dana, a bili smo odsutni iz svojih kuća četiri mjeseca. Sela su gorjela od katoličkog Božića do pravoslavnog Božića. Čitavo područje od Gornjih Vrhovaca do Brestovca je bilo iseljeno. Ostali su Milanovac, Žigerovci, Perenci, Brđani koji su bili bliže hrvatskim selima. Sva sela ispod šume, od Kamenske do Biškupaca su iseljena. Sjećam se da je došla vojska i da su prije toga bili plakati. Mi smo stigli odvesti naša goveda. Tko je stigao nešto odvesti taj je sačuvao nešto. Što nisi odveo sve je opljačkano i stradalo. Vratili smo se u ožujku 1992. Rekli su nam kada smo odlazili da ćemo biti svega dva-tri dana izvan sela i da će ulazi u kuće biti minirani, a onda da će sve to razminirati kako bismo se mogli vratiti. Jedan u Lučincima Dušan Kekanović je ostao, ali su ga priklali. Kada smo se vratili sve je bilo potrgano, kauči su bili izrezani, ormari su bili pripremljeni da će biti odvezeni, strojevi su bili odvezeni i sve je bilo pripremljeno za paljenje. Našao sam sinov diplomski rad, diplomu i knjige. Kada smo došli više nije bilo vojske, već je došla policija. Pitali su me da li je to moja kuća, a ja sam im rekao da je to nekada bila moja kuća. Molio sam ih da me ostave na miru, da uzmu što hoće za jesti. Razlog zbog kojeg su nas iselili je bio, kao što su naveli, da će nas četnici poubijati. Kod nas nije bilo mladih za mobilizaciju. Oni koji su bili za mobilizaciju otišli su prije toga na Papuk. Bilo je i onih koji su mijenjali kuće. Mi i danas komuniciramo s hrvatskim selima, iako znamo da su nas komšije pljačkale.« Drugi kazivač iz Bratuljevaca imao je 15 godina kada su sela prisilno iseljena. »Kada sam imao 15 godina započeo je rat. Sjećam se kada je izdana naredba da se iselimo u roku od 48 sati. Sestru sam imao u Kusionjama, ali tamo više nismo smjeli. Tako smo otišli u Požegu. Ondje sam pohađao školu. Bilo je tada trzavica. Znali su me zezati 'Što ti se nije svidjelo u Srbiji, pa si se vratio u Hrvatsku?' Ili 'S., pa je li ti Milošević neki rod?'. Najteže je bilo s ovima iz Bosanske posavine koji su doselili. U ožujku/travnju 1993. sam se vratio. Bilo je sve opljačkano, ali ne i spaljeno.«

A što je bilo sa selima kamenskog kraja koja su kontrolirale srpske snage. Kazivačica je dočekala listopad 1991. u Sažijama. »Onda smo u listopadu 1991. otišle žene i djeca u Bosnu preko Omanovca. Oko 13. prosinca naše je selo zauzeto od hrvatskih snaga. Ostao je tek jedan dida u selu Milan Mihajlija i njega nikada nisu pronašli.«

Mještani sela Vučjak Čečavski i Šnjegavić u najvećoj su mjeri odbili evakuaciju te se u ta sela sklonio i dio mještana evakuiranih sela. Istovremeno su područja pod kontrolom hrvatskih vlasti bila izložena teroristima. Stoga su brojne kuće u Požegi bile dignute u zrak te je došlo je do širenja »noćnog terorizma« koji se manifestirao podmetanjem eksplozivnih naprava u kuće građana srpske narodnosti, a u Velikoj je smrtno stradala Jula Dokić, a krajem listopada pripadnici srpskih snaga izveli su minobacački napad na Poljansku i Stražeman. U studenom su smrtno stradali gardisti

Damir Rukelj (11. 11.) i Branko Habek (12. 11.), a dan nakon toga 13. studenog raketirana je požeška vojarna te su oštećeni objekti u njezinoj blizini, poput srednjoškolskog centra.⁶⁶ U operaciji Papuk '91 koja je započela 28. studenog 1991. godine snage Hrvatske vojske zauzele su veće dijelove teritorija općina Daruvar, Podravska Slatina, Orahovica, Slavonska Požega i Pakrac koji su se prije toga nalazili pod kontrolom srpske vojske. 2. prosinca 1991. godine na Papuku je iz zasjede ubijeno 11 hrvatskih vojnika (Davor Dragić, Jozo Koutni, Tade Nikić, Branko Peći, Tomo Perić, Damir Pišmiš, Tomislav Pranjković, Vinko Tomašević, Ivica Zlomislić te dvojica iz Zagreba, Anđelko Tule i Tomislav Vužić Mohenski).⁶⁷ Na požeškom dijelu 123. i 121. brigada Hrvatske vojske iz Nove Gradiške zauzele su 10. prosinca 1991. sela Vučjak Čečavački, Rasna, Jeminovac, Čečavac, Koprivna, Ruševac, Šnjegavić, Sinlije i Golobrdac. Tom su prilikom ubijene 41 osoba srpske nacionalnosti, od čega su bile 24 žene. Samo u jednom danu, 10. prosinca, u Šnjegaviću i Čečavačkom Vučjaku ubijeno je 36 ljudi, prosječne starosti 60 godina. Većina tijela do danas nije pronađena. Iz jedne zajedničke grobnice na rubu Šnjegavića u prosincu 2000. godine ekshumirano je 13 tijela. Za te ratne zločine nitko nije odgovarao, a predistražni postupci još su uvijek u tijeku.⁶⁸ M. G. iz Šnjegavića se prisjeća kako su njihova sela uništena: »Godine 1990. odnosi su se pokvarili. Ljudi su bili u selu, ali situacija je bila napeta. U ljeto 1991. jedan dio ljudi su otišli u Srbiju. U Šnjegaviću je u akciji Hrvatske vojske stradalo 17 ljudi, njih 14 iz sela i troje iz Vučjaka.« Nekoliko dana nakon zauzimanja Jeminovca i okolice, dana 16. prosinca snage 123. brigade Hrvatske vojske zauzele su sela Gornje Vrhovce te selo Vučjak Kamenski. 18. prosinca 1991. zauzeta su naselja Klisa, Nježić, Šušnjari, Kruševo, Striježevica, Bogdašić, Amatovci, Kamenski Šeovci, Mihajlije i Mrkoplje.⁶⁹ Time je područje općine Slavonska Požega stavljeno u cijelosti pod kontrolu snaga Hrvatske vojske. Nakon toga slijedilo je izbjeglištvo Srba toga dijela Slavonije koji su završili ponajviše u istočnoj Slavoniji i u Srijemu. Kazivačica je nakon Bosne i Srbije otišla u Gavrinicu kod Pakraca, a potom odatle u Sotin 1994. godine te je ondje ostala do 2004. godine. »Mislili smo ostati u Sotinu, ali suprug je jako želio povratak u Sažije, pa je govorio da će se kad-tad vratiti, pa makar u šupu.« Zaključak ovog dijela priče o stradanju zapadne Požeštine možda je najbolje dao kazivač iz Podsreća: »Nisam mislio 1991. da će to tako biti i nisam mislio da ću otići iz svoje kuće na devet godina. Tada nije bilo pravne države koja bi nas zaštitila.«

Posebno je stanje bilo u samoj Požegi. Kazivač iz Požege se prisjeća kakva je bila situacija 1991. »U Požegi je nekoliko desetaka kuća bilo minirano. Bio je veći pritisak nego 1941. Ljudi su u teškim trenucima odlazili ili susjedu ili su odselili u Srbiju. Crkvenu kuću su minirali nakon pada Vukovara 1991. godine. Crkvu nisu uspjeli minirati.« Diklić kao liječnik nije izgubio zaposlenje i nije maknut s položaja. Kazivačica iz Požege se prisjeća kakvo je stanje bilo u Požegi i koliko su se promijenili međuljudski odnosi:

»Moj je suprug imao mnogo prijatelja Hrvata. Moja najbolja prijateljica i ja smo se dogovorile da ondje gdje nije mjesto meni nije ni njoj i obrnuto. Ona je tako po-

66 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 457.

67 Isto.

68 Paulina Arbutina, *Naše stradanje ostalo je nepoznato*, <https://www.portalnovosti.com/nase-stradanje-ostalo-je-nepoznato>. (25.9.2023.)

69 Alen Farkaš, *Vojne operacije u Zapadnoj Slavoniji u Domovinskom ratu (1991-1995.)*, diplomski rad, Osijek, 2016, 39-40. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:659> (25.9.2023.)

državala mene i moju obitelj u rizičnoj situaciji. Nažalost, mnoga su se prijateljstva raspala, iako su ljudi prije rata bili vrlo bliski. Prijeratno društvo je bilo uređeno, ljudi su bili međusobno bliski, institucije su funkcionirale i ja kao Srпкиnja nisam doživljavala nikakve neugodnosti. Ljudi su odlazili jedni drugima na vjerska događanja. I kada je to prestalo moja prijateljica hrvatske nacionalnosti nije prestala biti moja kolegica. Ona je svjesno preuzimala rizik da bude etiketirana da se druži sa Srbima. To joj je moglo smetati budući da je bila profesorica sociologije i povijesti. Mi smo se držali s Požežanima koji su slično razmišljali. Priprosti ljudi su vrlo lako prihvatili nacionalizam. U mojoj je zgradi živjelo mnogo ljudi. Oni koji su bili radikalniji u nacionalizmu odnosili su se prema meni rezervirano, a jedan je susjed čak prestao u potpunosti razgovarati sa mnom. Imali smo i zajedničko sklonište te sam u suterenu gdje bismo zajedno boravili katkada doživljavala neugodne poglede i opservacije. Tako me je bilo strah otići među njih. Namjerno nisam gledala televiziju kako ne bih razvila strah. Sjećam se da sam televizor zamotala u stolnjak. Samo sam u zbornici po pogledima zaključila što je moglo biti na vijestima. Osjećala sam da sam predmet prijezira. Moja profesija mi je pomogla da lakše preživim rat. O iseljavanju sela zapadnog dijela Požeštine sam vrlo dobro znala. Neke rođake mojeg muža smo prihvatili i kod kuće. Neki su odbijali otići, željeli su ostati bar blizu svojih kuća. Tako su ostali u Požegi ili u drugim selima, dok su drugi otišli u Srbiju. To je bilo vrlo dramatično. Uništavanje kuća i radnji koje su pripadale Srbima bile su svakodnevice u Požegi. Teško je mogla opstati koja radnja koja je pripadala Srbinu. Zato su noćne eksplozije bile vrlo česte, a nakon rušenja, elektra bi isključivala struju. Po dva ili tri učenika iz svakog odjela su otišli u Srbiju. Na istočni dio Požeške kotline stigla su čitava naselja iz Vojvodine. Čak su selo Kulu željeli preimenovati u Hrtkovce. U Kulu i Poreč su došli mlađi ljudi s djecom. U Požegi su se događale razmjene kuća s Bosnom. Moj primarni identitet nije bio nacionalan, već rodni i profesionalan. Taj pritisak da se svrstam u neku naciju doživljavala sam kao nasilje. To je bilo nametanje. Sada moraš biti ono što drugi od tebe traže i očekuju. Vremenom se čovjek navikne i u tome je mudrost opstanka. Radila sam svoj posao i osjećala otpor prema nacionalističkoj ideologiji. Vidjela sam ljude koji su doživjeli isključivanje i vidjela sam koliko je to štetno i kako to ljudi ne mogu prihvatiti. Opstala sam zahvaljujući Feralu, H-alteru i Novostima. Daruvar od kuda ja potječem je mnogo tolerantnija sredina. Ono što bi u Daruvaru sigurno prošlo, a vezano je za nacionalne manjine, u Požegi sigurno ne bi prošlo.«

Kazivač koji je u vrijeme rata živio u Požegi, a roditelji su mu bili u Brđanima, sjeća se situacije u gradu. »Radio sam do 1992. godine u KP domu. Morao sam svaki drugi dan potpisivati lojalnost Hrvatskoj. Prije rata je u KP domu radilo pola Srba, pola Hrvata. Za vrijeme rata ostala su svega dva Srbina. Zbog toga sam otišao u Zagreb i ondje živio 13 godina. Godine 1993. doživljavao sam neugodnosti. Imao sam stalno pozive na telefon u dva ili tri sata noću, a dobio sam i tri pisma. U pismima je stajalo da što čekam i ne idem jer Hrvatska nije moja država. Pozivi su trajali do 1995. Pod kuće su metalni bombe. Oterali su mi Golfa koji je imao tada 50000 kilometara. Tužio sam državu, ali to nije procijenjeno kao ratna šteta. Nisam doživio da me je netko napao. Imam Hrvate koji su mi bili prijatelji i koji su mi ostali prijatelji. Iz Brđana u ratu

nitko nije morao iseliti. Gornja sela su iseljena i opljačkana. U Lučincima su ostale hrvatske kuće. Moje selo nije popaljeno. Spasio nas je Štef, svećenik iz Skenderovaca. Kada je naš pop otišao u Banja Luku Štef iz Skenderovaca sahranjivao je naše ljude. Njega su poslije smijenili i on je prestao biti pop.« Kazivači iz Požege govore o uništavanju objekata u gradu: »Blizu 500 kuća je minirano na požeškom području u ovom ratu. Kriminalci su minirali spomenute kuće. Mi smo smatrali da će nas vojska zaštititi. Mene su znali pitati: 'D., što ti čekaš?' Ja bih im odgovorila da sam rođena ovdje, da imam hrvatske dokumente, da su moji ovdje od Habsburške Monarhije i da mi je muž na ratištu. 'Moj je muž Srbin, radio je u policiji i otišao na ratište, a tvoj je muž u Njemačkoj', rekla bih kolegici.« Možda je najteže bilo Srbima koji su živjeli u gradovima pod kontrolom hrvatskih vlasti. Njih su, naime, izdajicama smatrali 'njihovi', ali i pripadnici većinskog naroda. Život u takvim uvjetima bio je vrlo riskantan i otežan. Srbi su gubili svoja zaposlenja, oduzimali su im stanove, oduzimali su im pokretnine, doživljavali su vrijeđanja, maltretiranja, a poneki su bili i ubijeni. Neke su sredine bile drastičnije u tim vremenima. Požega svakako pripada u gradove u kojima je teror nad Srbima bio sustavno provođen. Slično je bilo i u Virovitici, Slatini, Novoj Gradišci, Daruvaru i Slavanskom Brodu. Dakako, treba napomenuti da je bilo mnogo onih koji su se protivili represijama, prijetnjama, teroru i ubojstvima. Neki od njih su i glasno protestirali protiv rata i protiv teroriziranja srpskog stanovništva koje je ostalo lojalno Republici Hrvatskoj. Zbog takvih protestiranja imali su problema u svojim sredinama.

Na istočnom i središnjem dijelu Požeške kotline stanje je bilo slično kao i u Požegi. Kazivač iz Crkvenih Vrhovaca se prisjeća miniranja crkve u Crkvenim Vrhovcima koja se nalazi južno od Požege. Godine 1981. crkva je završena, a minirana je 4. lipnja 1992. »Sjećam se toga dana kada je naša crkva minirana. Svi smo bili budnog oka. Jedno jutro sam rekao supruzi: 'Radojka, nema tornja. Naša crkva je minirana.' Potom je prošao Unproforov auto. Pitali su me o crkvi. Kada su me kući došli ispitivati o rušenju crkve pitali su me što sam po narodnosti. Pravio sam se da ne čujem.« Strah je među stanovništvom srpske nacionalnosti u to vrijeme bio vrlo jasno prisutan, a prisutan je u središnjem i istočnom dijelu Požeštine još i danas.

Kazivač iz Treštanovaca se prisjeća kako je bilo živjeti u Treštanovcima u općini Jakšić u središnjem dijelu Požeške kotline između 1991. i 1995. »Dobro smo prošli u ovom ratu jer smo bili nacionalno miješani. Osim toga, nije bilo Hercegovaca. Pet kuća se iselilo iz sela. Iz Kukujevaca i iz Bosne je doselilo nešto Hrvata.. Mi te nove iz Srema nismo prihvatili. Mi s našima i dalje radimo, a kod njih nema da te počaste rakijom. Oni su došli iz Srema, a u Srem su stigli iz Bosne, iz Glamoča.« Dakle, u središnjem dijelu kotline nije bilo miniranja objekata jer su sela bila nacionalno mješovita, bilo je mnogo nacionalno mješovitih brakova, a ljudi su bili međusobno rodbinski povezani. Ipak, brojni su Srbi iseljavali iz tih naselja i mijenjali svoje kuće s Hrvatima iz Srijema. Tako su mještani Kule, Poreča i Treštanovaca mijenjali kuće s mještanima Kukujevaca i Hrtkovaca u Srijemu.

Kazivačica iz Sibokovca se prisjeća kako su proživjeli rat na najistočnijem dijelu nekadašnje požeške općine. Istočni dio požeške općine kao i središnji predjeli nije bio direktno izložen ratu kao zapadni dio Požeštine, pa su i posljedice na istočnom dijelu bile nešto manje nego što je to slučaj bio u brestovačkom i veličkom kraju. »U Kneževcu su nam minirali kuću u vrijeme rata. U ovome ratu jedna je kuća zapaljena u selu, srušen

nam je spomenik borcima i bilo je racije. Međutim, nitko nije bio mobiliziran. Ljudi su mijenjali kuće kada su izgubili zaposlenja. Otišli su u Srbiju i u Bosnu.« Kazivač iz Pake kazuje kako je u vrijeme posljednjeg rata crkva u Pakoj, iako ruševina i teško oštećena potresom i razaranjima iz Drugog svjetskog rata, oskrnavljena. »Bili su ondje vojnici, polupali su stolove i peškire pobacali, a jedan se i napravio na oltar.« Kazivač je doživio i osobne prijetnje, ispitivanja u policiji, maltretiranja, optužbe da mu četnici dolaze u kuću, a prema njegovim riječima u siječnju 1992. godine pripadnici Hrvatske vojske ili policije ubili su mu 18 ovaca.

Dakle, istočni dio Požeštine bio je donekle pošteđen razaranja i masovnog miniranja kuća, dok je zapadni dio bio teško pogođen potpunom devastacijom čitave zone. Središnji dio Požeštine bio je djelomično pogođen uništavanjem objekata, ali u znatno manjoj mjeri od zapadnog dijela. Razlozi uništavanja čitavih sela zapadnog dijela Požeštine leže u činjenici da se jedan dio sela brestovačkog kraja našao unutar Srpske autonomne oblasti Zapadna Slavonija, dok se najveći dio sela našao na teritoriju koji je hrvatskim vlastima izgledao 'nepouzdan'. Nakon akcija poduzetih tijekom kraja listopada, studenog i prosinca 1991. područje Požeštine našlo se u potpunosti pod kontrolom hrvatskih vlasti, a preostali Srbi u gradu Požegi, u središnjem i istočnom dijelu Požeštine ostali su traumatizirani akcijama koje su poduzete u brestovačkom kraju, odnosno prijetnjama i miniranjem kuća i sakralnih objekata koji su se zbivali i tijekom narednih godina.

A što je od Srba ostalo u Požeštini?

Što je ostalo od srpskog identiteta i tko se još sjeća nekadašnjeg života? Kao što kaže Slobodan Popović: »Ostalo je još samo par djedova i baka. Nema mladog svijeta, nemaš s kime izaći... « I stanovnici Podsreća nisu mnogo optimističniji u svojim izjavama: »Sada nas ima 17 u selu, a 28 je kuća. Djeca nam dođu po osam ili 14 dana, običu nas i odu u Zagreb. Činjenica je da ako nemaš u selu đaka, priča je završena.« Najbolje je stanje na zapadnom dijelu Požeštine opisala Slavica Garonja u knjizi *Parusija, glasovi ispod paprati*:

»Parusija, tek ovde nema ničega, sem većih oblika vidika Papuka, koji se na ovom mestu, u klanu, susreću s obroncima Psunja-Ravnog gorom. Samo Brzaja pored vas isto teče. Promiču pejzaži i tek za podsećanje, praviš ipak nekoliko blicsnimaka iz automobila, tih oblika predela, te zelene pitome šume i neba s obe strane klanca, koji se spajaju u drage linije i promiču ti pred očima, sa mišlju: da su samo obrisi prirode večni. Ni traga od malih, skromnih putokaza za sela po obližnjim brdima, a koja su vekovima tu bila, naseljena sobe strane klanca, uvek zaklonjena sigurnošću bujnog zelenila, skrivena visoko gore u brdima, i koja su, ne znaš zašto, oduvek ličila na neku pesmu, koja te i sada prati: Amatovci, Šeovci, Mijaliije, Sažije, Striježevica, Bogdašić, Mrkoplje, Kruševo, Šušnjari, Dočić, Vrhovci, Kamenski Vučijak, Zvečevo... U kojima nije bilo većine njihovih stanovnika već pola veka, a od pre dvadeset godina, nikog. Parusija. Papuk se sve više sklapa nad nama. Ulazite u pravi klanac; kroz koji probija Brzaja, koji ti je uvek ličio na gutljaj slobode, kada bi ti sve potonulo tamo, u gradu u kome si rođena, i kome si se, ovde oporavljena, opet morala vraćati natrag. Ali, kome sada doći? Ovde sada vlada potpuna divljina prirode: mahovina i paprat pokrila je sva ljudska staništa, sve ljudske tragove i rad

ljudskih ruku, kao da ih nikad nije ni bilo.«⁷⁰

Gligorije Diklić iz Požege smatra da Srbi iz Hrvatske u Srbiji nisu dobro prihvaćeni i da se ondje ne osjećaju dobro: »Oni (Srbi iz Srbije) na nas ne gledaju dobro. Mi smo za njih Prečani, nismo pravi Srbi. Smatraju da ne držimo do običaja, da ne pišemo ćirilicom i da ne govorimo ekavicom i ne slavimo kosovsku bitku. Srbi iz Hrvatske koji su otišli tamo ostavili su srce ovdje. Onda kada dođu ovdje plaču. Ovdje bi živjeli siromašnije, ali sam siguran da bi se većina njih rado vratila ovamo. Najveći je problem što se nemaju gdje vratiti. Ovo je naša zemlja i naša domovina.« Članovi udruge Silva iz Duboke koju vodi Nedjeljka Radosavljević trude se očuvati nacionalni i vjerski identitet: »U našem je selu za razliku od drugih naselja mnogo mladih. Selo je bilo poprilično zapušteno, ali je u posljednjih 3-4 godine iskrčeno zemljište. U vrijeme dok je bila korona osnovali smo udругu jer nas Općina Čaglin nije doživljavala. Htjeli smo prkositi kroz udругu. Iako u selu sada ima više katolika, općina je smatrala da je Duboka srpsko selo. U udruzi Silva nas ima sedmero koji smo između 18 i 25 godina i dobili smo novac za obnovu hrama Svetinje. Prije su ljudi masovno dolazili na Svetinju: Hrvati, Srbi i Muslimani. Na Svetinji se zbilo više čuda. Masovno okupljanje na Svetinji je na Mladu Nedjelju i na Nikolje (Spasovo). Izvor je bio u dosta lošem stanju. Onda je Leon iz naše udruge krenuo čistiti oko izvora, pa su se seljaci skupili i pokrenuli prvu radnu akciju. Sve smo okršili i prekrečili. Potom je dožupan Nikola Ivanović dao donaciju, pa smo obnovili krov i podigli ogradicu. Radim na tome da stavimo i info tablu. Ja sam jedne godine bila kum slave. Potom su se i Hrvati počeli javljati da žele biti kumovi slave. Nacionalnost postaje nebitna kada smo na Svetinji. Ona nas spaja.«

Žrtve (nestali i ubijeni) rata 1991.

• Šnjegavić	5. Milka Starčević
1. Draga Protić	6. Mileva Ivanović
2. Bosiljka Protić	7. Ljubica Carević
3. Ljubomir Protić	8. Branko Ivanović
4. Milan Protić	9. Nikola Živković
5. Stanko Protić	10. Jagoda Dulić
6. Ana Radmilović	11. Jagoda Starčević
7. Ilija Radmilović	12. Mara Trkulja
8. Anka Radmilović	13. Anđa Starčević
9. Milan Radmilović	14. Dulić Radojka
10. Janko Živković	15. Carević Milan
11. Anđa Stanković	• Ruševac
12. Mileva Milošević	1. Stevo Ranosavljević
13. Jula Radmilović	2. Ana Ranosavljević
• Čečavački Vučjak	3. Mijo Ranosavljević
1. Milka Šimić	4. Anđa Trlajić
2. Mile Dulić	5. Ljuba Trlajić
3. Rajko Starčević	6. Jagoda Miličić
4. Ljubica Carević	7. Đuro Vasić

⁷⁰ Slavica Garonja, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019, 163-165.

8. Kata Čičković • Čečavac 1. Mila Radić 2. Jovo Radić 3. Mile Mijatović	• Oljasi 1. Nikola Davidović • Ozdakovci 1. Marija Milinković

Zaključak

Požeška kotlina obuhvaća središnji dio Slavonije. Srbi na područje središnje Slavonije doseljavaju već u vrijeme osmanlijske vlasti, no najveći dio pravoslavnih doseljava nakon austrijskog zauzimanja Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Iz popisa stanovništva vidljivo je da su Srbi nakon Drugog svjetskog rata počeli demografski opadati te da su do današnjih dana na području Požeške kotline svedeni na vrlo malen broj. Iz rada je također vidljivo da su običaji Srba Požeštine sačuvani tek u reminiscencijama. Nekada su se djeca rađala kod kuće, brakovi su se sklapali u krugu od nekoliko kilometara, a običaji oko smrti bili su slični kao i u ostatku Slavonije i sjeverne Hrvatske. Obitelji su početkom 20. stoljeća bile zadružne što znači da je više desetina članova živjelo u jednom domaćinstvu. Krsne slave su se slavile skromnije kod starosjedilaca Srba, a mnogo raskošnije kod Srba, doseljenika iz Bosne i Hercegovine. U Drugom svjetskom ratu Srbi Požeštine teško su stradali, osobito u pokoljima 1942. godine. Na teritoriji kotara Požega ubijeno je i mnogo Srba s Kozare u pokolju u kolovozu 1942. u Soboštini. Jedan dio Srba Požeštine prešao je s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest tijekom Drugog svjetskog rata, a dio Srba bio je prisilno iseljen u Srbiju. Nakon Drugog svjetskog rata antifašistička tradicija postaje temelj identiteta Srba Požeške kotline. Do pravoslavne vjeroispovijesti se drži, ali znatno manje nego što je to bilo prije Drugog svjetskog rata. Tijekom posljednjeg rata osobito teško su stradali Srbi zapadnog dijela Požeške kotline. Neki od nastradalih do danas nisu pronađeni. U gradu Požegi i u istočnom dijelu Požeštine bilo je manje uništavanja objekata te stradanja civila nego što je to bilo u brestovačkom kraju na zapadnom obodu Požeške kotline. Danas Srbi Požeštine čine tek 10 % nekadašnjeg broja Srba u Požegi i okolici (u odnosu na broj Srba 1953).

SERBS IN THE AREA OF THE POŽEGA BASIN

Summary

The Požega valley is situated the central part of Slavonia. Serbs immigrated to the area of central Slavonia at the time of the Ottoman rule, but most of the Orthodox immigrated after the Austrian occupation of Slavonia at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. It is evident from the population census that Serbs began to decline demographically after the Second World War and that they have been reduced to a very small number in the Požega valley until today. It is also evident from the text that the customs of the Serbs of Požega valley were preserved only in reminiscences. In the past, children were born at home, marriages took place within a radius of a few kilometers, and customs surrounding death were similar to those in the rest of Slavonia and northern Croatia. At the beginning of the 20th century, families were

cooperative, which means that more than a dozen members lived in one household. 'Krsne slave' were celebrated more modestly by native Serbs, and much more lavishly by Serbs, immigrants from Bosnia and Herzegovina. In the Second World War, the Serbs of Požega valley suffered heavily, especially in the massacres during 1942. Many Serbs from Kozara were also killed in the massacre in Soboština in August 1942 on the territory of Požega district. A part of the Serbs of Požega valley converted from the Orthodox to the Roman Catholic religion during the Second World War, and a part of the Serbs were forcibly emigrated to Serbia. After the Second World War, the anti-fascist tradition became the basis of the identity of the Serbs of the Požega basin. The Orthodox faith was important, but significantly less than before the Second World War. During the last war (1991.-1995.), the Serbs of the western part of the Požega valley suffered particularly. Some of the victims have not been found to nowadays. In the city of Požega and in the eastern part of Požega valley, there was less destruction of buildings and casualties of civilians than in the Brestovac region on the western part of the Požega valley. Today, the Serbs of Požega valley make up only 10% of the former number of Serbs in Požega and its surroundings (compared to the number of Serbs in 1953).

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- › Bilješke Gligorija Diklića, požeškog liječnika, ustupljene autoru teksta.
- › HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek,
- › <https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/popisi-stanovnistva-2/popis-stanovnistva-2011/196>;
- › <https://dzs.gov.hr/print.aspx?id=202&url=print>;
- › <https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>.
- › *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.
- › Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima, Zagreb, 1998, (priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić).

Kazivači

- › Barić, Šimo, Imrijevc
- › Bunčić, Milan, Bratuljevci
- › Diklić, Gligorije, Požega
- › Draganić, Dara, Podsreće
- › Gajić, Mile, Šnjegavić
- › Gašić, Zorica, Sibokovac
- › Grozdanić, Ljuba, Sažije
- › Krička, Budimirka, Londžica
- › Milošević, Marija, Gradište
- › Narančić, Mirjana, Soboština
- › Pašić, Đorđe, Podsreće
- › Popović, Slobodan, Bratuljevci
- › Radovanlija, Đorđe, Treštanovci
- › Radović, Milan, Škrabutnik
- › Stanić, Čedo, Crkveni Vrhovci

- › Tadić, Zdravko, Gradski Vrhovci
- › Tadić, Vinko, Požega
- › Tarbuk, Dušan, Sažije
- › Vučković, Stanko, Paka

Knjige i članci

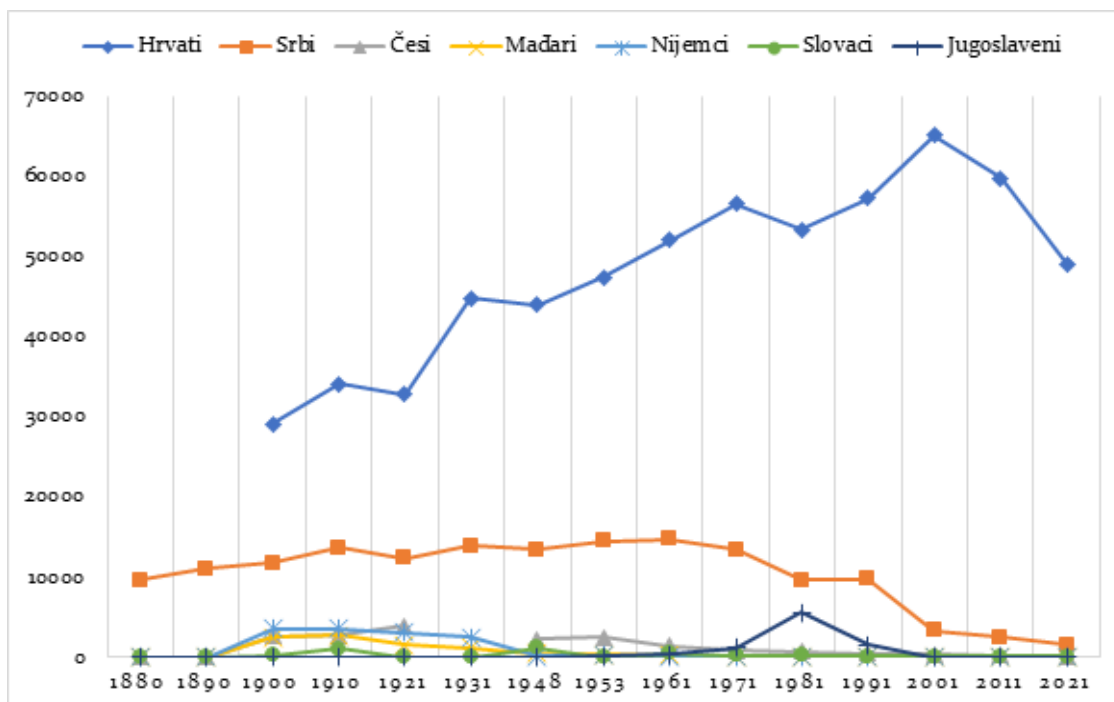
- › Arbutina, Paulina, Naše stradanje ostalo je nepoznato, Članak dostupan na: <https://www.portalnovosti.com/nase-stradanje-ostalo-je-nepoznato>.
- › Babić, Dragutin, Škiljan, Filip, Srbi u Požeštini: Sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 15/1, Zagreb, 2018, 157-177.
- › Butorac, Josip, Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja, Zagreb, 1970.
- › Farkaš, Alen, Vojne operacije u Zapadnoj Slavoniji u Domovinskom ratu (1991-1995.), diplomski rad, Osijek, 2016, 39-40. Rad dostupan na: <https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:659>.
- › Franić, Ivo T., Etnografske zabilješke iz sreza Slavonsko-Požeškog, *Vjesnik Etnografskog muzeja* II/3-4, Zagreb, 1936, 105-135.
- › Garonja, Slavica, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019.
- › Jekić, Zoran, *Požega i Požeška kotlina tijekom 1941.* (diplomski rad). Rad dostupan na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffos:4263/preview>
- › Kašić, Dušan, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004.
- › Leček, Suzana, Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1, Zagreb, 2001, 149-154.
- › Marković, Mirko, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002.
- › Mileusnić, Slobodan, *Požeška mitropolija*, Beograd, 2002.
- › Pavlica, Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Slavonska Požega, 1991.
- › Pavlica, Dane, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007.
- › Radanović, Milan, Prislina asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941.-1942., *Pokatoličavanje Srba u NDH*, Zbornik radova, Zagreb, 2019, 241-378.
- › Radovanlija, Milan, Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine, *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonski Brod, 1984, 511-527.
- › Sekula, Janja, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine, <https://braniteljski.hr/mitovi-i-cinjenice-o-ratu-u-zapadnoj-slavoniji-1991-godine/>
- › Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2015.
- › Škiljan, Filip, Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega u *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 6, Požega, 2017, 173-195.
- › Stanković, Đorđe, *Srbi Zlatne doline*, Zagreb, 2022.
- › Tadić, Vinko, Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991., *Scrinia slavonica* 18, Slavonski Brod, 2018, 429-461.

PRILOZI

Tabela I. Požeško područje u popisima stanovništva između 1880. i 2021.⁷¹

	Hrvati	Srbi	Česi	Mađari	Nijemci	Slovaci	Jugoslaveni
1880		9536	-	-	-	-	-
1890		10967	-	-	-	-	-
1900	29056	11727	2579	2438	3534	198	-
1910	34066	13638	2725	2661	3515	1014	-
1921	32802	12354	3828	1495	3020	Sa Česima	-
1931	44807	13893		1119	2462	-	-
1948	43902	13411	2268	370	109	1122	-
1953	47403	14413	2493	277	171	-	88
1961	51982	14642	1319	144	-	392	283
1971	56538	13387	769	120	49	150	1101
1981	53305	9557	701	84	38	190	5563
1991	57277	9759	378	61	39	91	1546
2001	65164	3229	271	59	49	53	-
2011	59704	2480	201	50	26	38	-
2021	49004	1460	119	22	29	28	-

Graf I. Stanovništvo prema nacionalnosti na području nekadašnje općine Slavonska Požega 1880.-2021.

⁷¹ Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991.: po naseljima, Zagreb, 1998, (priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić).

Tabela II. Broj žrtava Drugog svjetskog rata u pojedinim naseljima Požeške kotline

Naselje	Broj žrtava
Alaginci	4 (3 Čeha i 1 Hrvat)
Aleksandrovac	9 Srba
Amatovci	34 Srba
Ašikovci	1 Hrvat
Bankovci	1 Hrvat
Bektež	4 Hrvata
Bešinci	4 Hrvata
Bilice	1 Hrvat
Biškupci	4 (2 Hrvata, 1 Mađar i 1 Čeh)
Bjeliševac	5 Čeha
Bogdašić	25 Srba
Bolomače	70 Srba
Boričevci	1 Hrvat
Bratulji	16 Srba
Brđani	13 Srba
Brđani Pleternički	2 Hrvatice
Bresnica	6 (2 Hrvata, 1 Nijemac, 2 Srbina)
Brestovac	40 (37 Srba i 3 Židova)
Bučje	7 Hrvata
Busnovi	54 Srba
Bzenica	2 Srba
Ciglenik	10 (9 Srba i 1 Čeh)
Crljenci	18 Srba
Čaglin	17 Hrvata
Čečavac	20 Srba
Češljakovac	5 Hrvata
Ćosinci	5 (1 Hrvat i 4 Srba)
Daranovci	1 Hrvat
Derviaga Donja	4 Hrvata
Deževci	96 (95 Srba i 1 Hrvat)
Djedina Rijeka	5 (4 Hrvata i 1 Čeh)
Dobrogošće	72 Srba
Dobra Voda	2 Hrvata
Dolac	1 Hrvat
Doljanci	3 Hrvata
Doljanovci	5 Hrvata
Dragutinovac	10 Srba
Drenovac	23 (1 Srbin, 6 Roma i 16 Hrvata)
Duboka	92 Srba
Džigerovci	76 Srba
Emovački Lug	9 Srba
Emovci Gornji	1 Hrvat
Frkljevci	5 Hrvata
Golobrdci	2 Hrvata

Golo Brdo	8 Hrvata
Grabarje	10 (6 Hrvata, 3 Čeha i 1 Nijemac)
Gradac Pleternički	13 (8 Čeha, 4 Hrvata i 1 Talijan)
Gradište	111 Srba
Granje	9 Srba
Gučane Donje	29 Srba
Gučane Gornje	123 Srba
Hrnjevac	10 (5 Čeha, 2 Hrvata i 3 Srba)
Imrijevcu	1 Srbin
Ivanovci	23 Srba
Jaguplije	1 Srbin
Jakšić	17 (2 Hrvata i 15 Srba)
Jasik	11 (9 Hrvata i 2 Srba)
Jeminovac	5 Srba
Jezero	1 Hrvat
Jurkovac	64 (59 Srba i 5 Hrvata)
Kadanovci	10 (6 Hrvata, 2 Čeha i 2 Poljaka)
Kalenić	4 Hrvata
Kantrovci	101 Srba
Kaptol	23 (20 Čeha i 3 Hrvata)
Klisa	4 Srba
Kneževac	1 Čeh
Knešci	4 Hrvata
Komarevci	11 (9 Čeha i 2 Hrvata)
Komorica	1 Hrvat
Komušina	13 Srba
Koprivna	24 Srba
Krivaja	3 Hrvata
Koprivnica	8 (4 Hrvata i 4 Srba)
Kruševo	71 Srba
Kunovci	1 Hrvat
Kutjevo	86 (70 Hrvata, 7 Srba, 8 Nijemaca i 1 Talijan)
Kujnik	51 Srba
Lakušije	2 Hrvata
Latinovci	21 Srba
Laze Ćosine	16 Srba
Laze Prnjavor	4 Srba
Laze Vasine	24 Srba
Lipovica	14 Srba
Lučinci	45 (38 Srba i 7 Hrvata)
Lukač	1 Srbin
Ljeskovića Nova	14 (4 Čeha, 2 Hrvata, 2 Mađara, 1 Poljak, 3 Srba, 2 Židova)
Ljeskovića Stara	18 (1 Čeh, 17 Srba)
Mali Bilač	3 Hrvata
Markovac Požeški	9 Srba

Migalovci	72 Srba
Mihajlije	26 Srba
Mihaljevci Požeški	4 (3 Hrvata i 1 Srbin)
Mihaljevci Pleternički	1 Hrvat
Mijači	15 Srba
Milan Lug	16 (8 Hrvata, 6 Čeha, 2 Srba)
Milanovac Požeški	25 (1 Hrvat i 24 Srba)
Milivojevci	18 Srba
Mitrovac	5 Hrvata
Mojsijevac	10 Srba
Mokreš	3 Hrvata
Mrkoplje	28 Srba
Nova Lipa	1 Hrvat
Novoselci	3 (2 Hrvata i 1 Srbin)
Nurkovac	8 Hrvata
Nježić	10 Srba
Oblakovac	10 Srba
Oljasi	46 Srba
Orljavac	22 (1 Hrvat i 21 Srba)
Ozdakovci	27 Srba
Paka	23 (6 Hrvata i 17 Srba)
Pasikovci	41 Srba
Pavlovci	1 Hrvat
Perenci	11 Srba
Pleternica	32 (24 Hrvata, 2 Srba, 6 Židova)
Podsreće	22 Srba
Poljanska	12 (4 Hrvata, 1 Mađar i 7 Srba)
Potočani	1 Hrvat
Požega	164 (35 Hrvata, 25 Srba, 3 Talijana, 101 Židova)
Radovanci	4 Hrvata
Rasna	34 Srba
Ratkovica	37 (1 Hrvat i 36 Srba)
Resnik	5 (3 Čeha, 1 Hrvat, 1 Srbin)
Ruševac	9 Srba
Sapna	136 (2 Mađara, 133 Srba i 1 Talijan)
Sažije	83 Srba
Seoci	3 Hrvata
Sesvete	9 (2 Čeha i 7 Hrvata)
Sibokovac	53 Srba
Skenderovci	46 (6 Hrvata i 40 Srba)
Sloboština	61 Srba
Smoljanovci	23 Srba
Sovski Dol	4 Hrvata
Stara Lipa	2 (1 Srbin i 1 Hrvat)
Stojčinovac	77 Srba
Stražeman	4 Hrvata

Striježevica	14 Srba
Sulkovci	18 (16 Hrvata i 2 Srba)
Šeovci Kamenski	47 Srba
Šeovci Požeški	4 Hrvata
Škrabutnik	34 (1 Hrvat i 33 Srba)
Šnjegavić	32 Srba
Šušnjari	14 Srba
Tekići	2 (1 Mađar i 1 Srbin)
Tominovci	16 (3 Čeha i 13 Srba)
Toranj	3 (1 Hrvat u 2 Srbina)
Trapari	7 Srba
Trenkovo	5 (4 Hrvata i 1 Srbin)
Treštanovci	11 Srba
Tulnik	6 Hrvata
Turnić	2 Hrvata
Ugarci	5 Hrvata
Velika	12 Hrvata
Veliki Bilač	11 (4 Hrvata, 7 Srba)
Venje	9 Hrvata
Vetovo	22 (2 Čeha, 12 Hrvata., 1 Slovenac, 1 Srbin)
Vidovci	4 Hrvata
Vilić Selo	49 Srba
Viškovci	1 Hrvat
Vlatkovac	2 (1 Hrvat, 1 Talijan)
Vranić	11 Srba
Vrhovci Crkveni	11 Srba
Vrhovci Gornji	44 Srba
Vrhovci Gradski	16 (1 Hrvat i 15 Srba)
Vučjak Čečavski	18 Srba
Vučjak Kamenski	22 Srba
Vukojevica	15 (1 Čeh, 1 Hrvat, 13 Srba)
Zagrađe	3 Hrvata
Zarilac	2 Hrvata
Završje	6 Srba
Zdenkovac Stari	13 (2 Čeha, 1 Hrvat, 2 Nijemca, 8 Srba)
Zvečevo	11 (1 Čeh, 6 Hrvata, 1 Slovak, 3 Srba)

PRIKAZI

MEDITERRANEAN CROSSINGS: SEXUAL TRANSGRESSIONS IN ISLAM AND CHRISTIANITY (10TH-18TH CENTURIES), ED. UMBERTO GRASSI, VIELLA, RIM, 2020, 170 STR.

Rimska Viella, jedan od najpoznatijih italijanskih akademskih nakladnika, 2020. godine objavila je knjigu *Mediterranean Crossings: Sexual Transgressions in Islam and Christianity (10th-18th Centuries)*. Riječ je o djelomično izmijenjenoj i na engleski jezik prevedenoj publikaciji koja je 2015. godine objavljena na italijanskom jeziku pod naslovom *Le trasgressioni della carne Il desiderio omosessuale nel mondo islamico e cristiano, secc. XII-XX*. Za razliku od izdanja na italijanskom jeziku, osim suženog vremenskog okvira, na ovom mjestu se ne mogu pronaći prilozi Everett K. Rowson i Giacomina Todeschini koji se odnose na srednji vijek, te Jeana-Raphaela Bourgea o kolonijalizmu, homoseksualizmu i islamskom svijetu u evropskom erotskom imaginariju u 19. i 20. stoljeću. S druge strane, kao autori novih priloga u izdanju na engleskom jeziku pojavljuju se Serena Tolino i Umberto Grassi. Veći broj priloga, za potrebe ovog izdanja, prevela je na engleski jezik Kalina Yamboliev.

Knjigu otvaraju predgovor i uvodna studija „Sexual Nonconformity: A Mediterranean Perspective“ (str. 9-24), koja se sastoji od tri dijela, a napisao ju je urednik ovog izdanja Umberto Grassi. U prvom dijelu, istaknute su zasluge pojedinih autora koji su se u posljednjih nekoliko decenija istakli u izučavanju Mediterana kao što su Peregrine Horden, Nicholas Purcell i David Abulafia, a pri tome je posebno izdvojio studiju Hordena i Purcella *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, koja je, prema Grassijevim riječima, oživjela historiografske rasprave o Mediteranu kao objektu povijesnog istraživanja. Spomenute su i kritike ideja o „Mediteranu“, gdje je kao primjer naveden antropolog Michael Herzfeld koji je kritizirao ideju „mediteranskog identiteta“ smatrajući da je riječ o stereotipnom sjevernoevropskom konstrukt. Grassi smatra da su ideje seksualnosti i „Mediterana“ bile međusobno povezane jer je Mediteran uvijek bio mjesto erotiziranih fantazija, dok je koncept „blood purity“ kao jednu od posljedica imao stvaranje predrasuda prema kojima su, iz evropske perspektive, neregulirana seksualnost i prakticiranje sodomije bili usko povezani s „nevjernicima“. U drugom dijelu, u kojem je fokus na rasi i seksualnosti, prikazano je nekoliko primjera koji pokazuju da su teze Richarda Burtona iz 19. stoljeća o „sodatičkoj zoni“, prema kojima su ekološke i klimatske karakteristike utjecale na homoseksualnu želju, svoje korijene imale u ranijim stoljećima kada se također vjerovalo da su oni koji žive u ekvatorijalnim i toplijim krajevima, nestabilnijeg tena, bili skloniji prepuštanju strastima i kršenju različitih normi. U trećem dijelu, Grassi je pisao o sukobima i interakcijama islama i kršćanstva u kontekstu seksualnosti osvrćući se na priloge objavljene u ovoj knjizi. Osim toga, istakao je nekoliko drugih studija iz kojih je moguće saznati nešto više podataka o primjerima homoseksualnih veza među pripadnicima različitih religija.

Knjiga je u nastavku podijeljena na dvije cjeline u kojima se nalaze po tri rada. Prva cjelina nosi naziv „Definition and Proscription“ i sačinjena je od radova čiji su autori Serena Tolino (*Institute for Islamic and Middle Eastern Studies, University of*

Bern), Selim S. Kuru (*Near Eastern Languages and Civilization, University of Washington*) i Vincenzo Lavenia (*University of Bologna - Department of History and Cultures*), dok su autori u drugoj cjelini naslovljenoj „Interactions“ Tomás Antonio Mantecón Movellán (*University of Cantabria - Department of Modern and Contemporary History*), Luiz Mott (*Federal University of Bahia - Department of Anthropology*) i Umberto Grassi (*PoliTeSse Research Centre - University of Verona*). Na kraju knjige, s namjerom da se čitatelju olakša njeno korištenje, nalaze se indeks ličnih imena i geografskih pojmova.

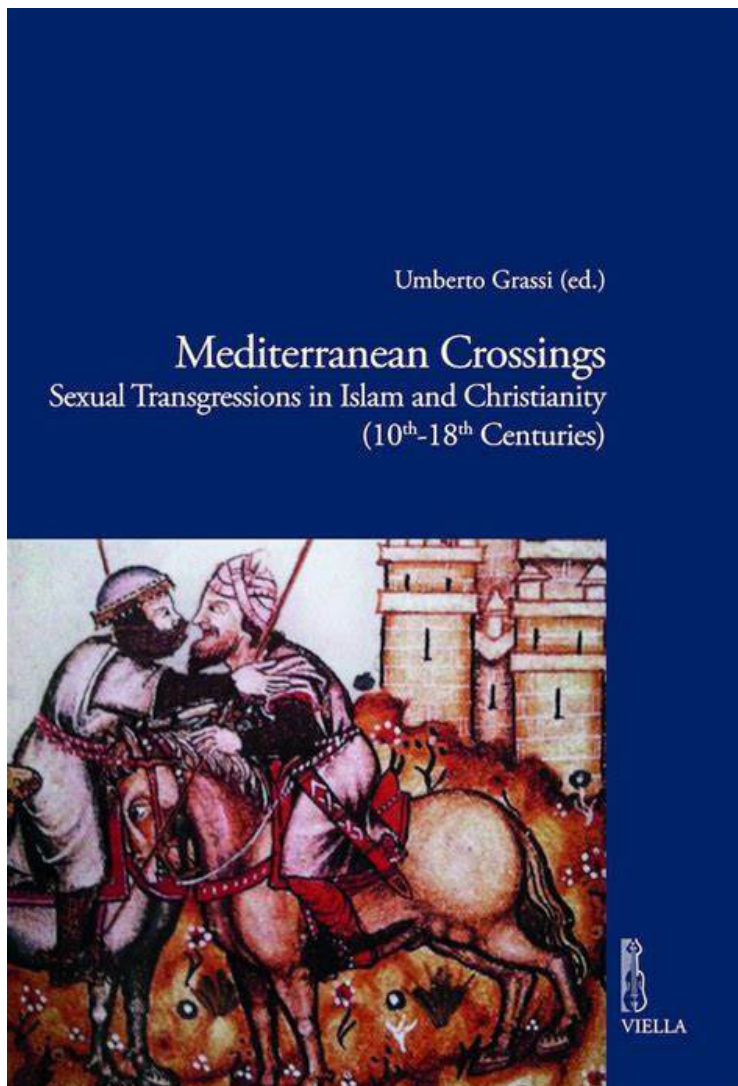
Prvu cjelinu otvara rad Serene Tolino pod naslovom „Normative Discourses on Female Homoeroticism in Pre-Modern Islamic Societies“ (str. 27-41). U uvodnom dijelu rada autorica je predstavila neke od značajnijih radova objavljenih na temu ženskog homoerotizma u islamskom svijetu, napominjući da je broj radova o ovoj temi značajno manji u poređenju s objavljenim rezultatima istraživanja o muškim istospolnim vezama među muslimanima. Kao zadatak svog rada autorica postavlja analiziranje normativnih diskursa o ženskom homoerotizmu i dobijanje inkluzivnije slike o tom pitanju, spominjući da većina arapskih književnih djela koji se mogu iskoristiti kao izvor za proučavanje ove teme, u definiranom vremenskom okviru, bila je napisana od strane muškaraca i namijenjena muškoj publici. U središnjem dijelu rada autorica je ispitala koje su riječi bile korištene za označavanje homoseksualnih odnosa, s posebnim osvrtom na spolne odnose između žena. Zatim je Tolino pisala o medicinskom diskursu u kontekstu ove teme, ističući stavove koji se mogu isčitati iz pojedinih djela Ibn Sine. Posljednji dio svog rada autorica je posvetila osvrtu na mjesto ženskog homoerotizma u klasičnom islamskom pravu, te se na tom mjestu čitalac može bolje upoznati sa značenjem termina *liwāt* (sodomija), *siḥāq* (tribadizam) i *zinā* (nezakonit seks između muškarca i žene) i njihovom tretmanu u klasičnom islamsku pravu. Tolino je na ovom mjestu pisala o određivanju kazni za istopolne odnose te središnjem mjestu penetracije u definiciji seksualnog odnosa, posebice kod pravnika koji su se školovali u sunitskim pravnim školama. Prema njenom mišljenju, to je bio razlog zbog kojeg je za *siḥāq* bila predviđena blaža kazna negoli za *liwāt* i *zinā*, te da blaže kazne nisu predstavljale tolerantniji odnos muslimanskih pravnika prema ženskom homoerotizmu. Drugi rad u okviru ove cjeline „Generic Desires: Homoerotic Love in Ottoman Turkish Poetry“ (str. 43-63) je napisao Selim S. Kuru. Autor je analizirao više rukopisa koji pripadaju osmansko-turskoj književnosti, a čiji su autori pisali o homoerotskoj ljubavi. Kuru je naveo da je u osmansko-turskoj književnosti od 15. do 20. stoljeća moguće pronaći brojne primjere koji ukazuju na prisutnost erotske interakcije muškaraca. U tom kontekstu autor je posebno izdvojio lirsku i narativnu poeziju. Također, Kuru je pojasnio razliku u recepciji homoerotizma, koji se javlja kao tema književnih žanrova u osmansko-turskoj književnosti 15. i 16. stoljeća, i homoseksualnosti općenito. Rad koji zatvara prvu cjelinu ove knjige naslovljen je „Between Heresy and “Crimes against Nature”: Sexuality, Islamophobia and the Inquisition in Early Modern Europe“ (str. 65-88). U njemu je Vincenzo Lavenia nastojao prikazati na koji način su teme vezane uz seksualnost bile povezane sa antimuslimanskom retorikom, prije svega na primjeru Iberijskog poluotoka, te posljedice takvog stanja naročito za vrijeme rekonkviste. Autor je u prvom dijelu rada pisao o tome kako se sodomija u srednjem vijeku i ranom novom vijeku u Evropi počela percipirati kao hereza, lovu

na sodomite na Iberijskom poluotoku, te o ulozi crkve u tim dešavanjima. Lavenia se osvrnuo na legendu o mučeništvu Pelagiusa iz Córdoba, koja prema njegovim riječima predstavlja jedan od prvih prikaza muslimana kao sodomita zbog čega je kroz stoljeća uživala izuzetnu popularnost na području Španije, te je korištena u borbi protiv islama. Središnji dio rada Lavenia je posvetio prikazu aktualnih kršćanskih tekstova na Iberijskom poluotoku u drugoj polovini 15. stoljeća i početkom 16. stoljeća, u kojima se poslanik Muhammed i sadržaj muslimanske svete knjige Kur'an dovode u vezu s "zločinom protiv prirode" koji podrazumijeva i sodomiju. Lavenia je ukazao i na rasprave vođene oko heretičke ili neheretičke naravi "zločina protiv prirode", odnosno o praksama vezanim za procesuiranje konkretno "zločina sodomije" od strane vjerskih sudova i povezivanju islama sa ovom vrstom "zločina" u novom vijeku.

Drugu cjelinu otvara rad Tomása Antonia Mantecóna Movellána „Beyond Repression: Gender Identities and Homosexual Relations between Muslims and Christians in 16 th and 17 th-Century Spain” (str. 91-111). Autor je pisao o tome kako se sodomija u Španiji, u razmatranom vremenskom okviru, posmatrala kao negativna pojava koja se uglavnom širila pod utjecajem stranih trgovaca, muslimana i jevreja. Seksualne odnose Movellán vidi kao jedan vid interakcije između kršćana i ostalih, koja je, između ostaloga, pojedinim muslimanima i robovima u Španiji tokom 16. i 17. stoljeća kroz prostituciju s imućnijim kršćanima osiguravala materijalnu egzistenciju. Movellán je u središnjem dijelu rada naveo da je sodomija predstavljala samo potkategoriju "zločina protiv prirode", te da su u tu grupu svrstavani i masturbacija, heteroseksualni blud i bestijalnost, te ističe nekoliko kontradiktornosti koje su se javljale u slučaju optuženih u Španiji. Osvrnuo se i na to da su kazne bez obzira da li se radilo o dobrovoljnom seksualnom odnosu između dvojice muškaraca ili seksualnom zlostavljanju muškarca od strane drugog muškarca znale biti iste, jer su u oba slučaja u značajnoj mjeri kršena moralna načela. Nabrojano je i nekoliko primjera spaljivanja ljudi zbog optužbi za sodomiju u Sevilji. Također, kroz par prezentiranih slučajeva seksualnog zlostavljanja muškaraca moguće je primjetiti kako su zlostavljanju češće bili izloženi muškarci koji su uglavnom pripadali nekim marginalnim skupinama, poput dječaka u sirotištima. Movellán je pisao i o kaznenom pravu u pojedinim predjelima Španije i predrasudama prema kojima su sodomitskim praksama bili skloniji mauri. Značajnu pažnju je posvetio i konceptu muškosti, te je naveo primjer Francisca Galinda, mladića koji se prostituirao, a kao posebno otežavajuću okolnost uzimana je činjenica da je bio feminiziran, što se uređivao kao žena i što je tokom seksualnog odnosa zauzimao pasivnu ulogu, te je na taj način značajno narušavao vrijednosti muškosti do kojih se itekako nastojalo držati u ranom novom vijeku u Španiji. Na kraju rada Movellán se osvrnuo i na hermafroditizam i prakse vezane u slučaju te pojave, a dotakao se i slučaja iz 16. stoljeća kada je Elena Céspedes, rođena kao žena tokom života prihvatila muški identitet. Drugi rad "Muslim Sodomites in Portugal and Christian Bardassi in North Africa in the Early Modern Period" (str. 113-136) je napisao Luiz Mott. Autor je istaknuo da je na Iberijskom poluotoku, ali i u ostalim dijelovima Evrope, bilo rašireno uvjerenje da je muslimanski svijet skloniji sodomiji. Ovakve predrasude su imale značajnog utjecaja u inkvizitorskim i teološkim praksama. Glavni cilj je najčešće bilo demoniziranje "drugog", a muslimani su tom prilikom najčešće optuživani da prakticiraju grijehe koji nisu u skladu s katoličkim

moralnim načelima. Mott na tom mjestu, među više stavki koje su se zamjerale muslimanima, kao najgoru istakao sodomiju, te tom prilikom je izdvojio nekoliko spisa u kojima je islam predstavljen kao religija pogodna za širenje sodomije. U fokusu njegovog rada nalaze se zapisi s inkvizicijskih suđenja u periodu od 16. do 18. stoljeća na portugalskim sudovima gdje je identificirao dvadesetak primjera sodomije u kojima su akteri imali poveznicu sa islamom. Mott je detaljno predstavio pojedine slučajeve, optuženike, te kazne koje su bile propisane za sodomiju. U posljednjem dijelu rada autor je pisao o nekoliko zabilježenih primjera prakticiranja sodomije povezanim s kršćanima u Sjevernoj Africi, gdje se u posebnom fokusu našao termin *bardaxo* (*berdache*) i njegova etimologija. Potrebno je istaći da ovaj rad sadrži najviše predstavljenih konkretnih primjera vezanih za temu u cjelokupnoj knjizi. U ranom novom vijeku na prostoru Mediterana konverzija je imala jednu od središnjih uloga u međuvjerskim odnosima i sukobima. Osim onih prisilnih, posebno karakterističnih za rekonkvistu, postojali su i dobrovoljni prelasci iz jedne u drugu religiju. Upravo jedan takav primjer u radu "Nonnormative Sexualities, Gender and Conversion in the Mediterranean World: The Case of Susanna Daza" (str. 137-154) istražuje Umberto Grassi. Centralno mjesto u njegovom istraživanju zauzela je Susanna Daza, višestruka preobraćenica, kojoj se za počinjenje grijeha sudilo pred inkvizitorima na Siciliji. Daza je bila žena srednjih godina koja je živjela u drugoj polovini 16. stoljeća, te je u nekoliko navrata mijenjala religiju. Njen slučaj je autoru poslužio kao vodilja prilikom proučavanja višestrukih preobraćenja, motiva i učinka te pojave, te ispitivanja odnosa između preobraćenja i razvoja ravnodušnih stajališta prema institucionaliziranoj religiji. Grassi je na osnovu istraživanja izvorne građe naveo da je najvjerovatnije bilo riječ o ženi koja je bila slobodnija u svom seksualnom ponošanju, te su i njene konverzije bile povezane s njenim ljubavnicima. Prema riječima autora, Susanna je nakon veze s "Turčinom" prihvatila i prakticirala islam neko vrijeme u nadi da kroz tu vjeru može spasiti svoju dušu. Ipak, uskoro nakon što je uplovila u vezu sa Židovom, na savjet novog izabranika, prihvatila je njegovu vjeru koju je prakticirala tajno, pri tome vršeći povremene ispovijedi u katoličkoj crkvi. U biti ona je primjenjivala neku vrstu hibridne religije, te je privatno izgovarala muslimanske molitve i prakticirala pojedine židovske običaje, da bi se na kraju pomirila i sa kršćanskim praksama što je autora navelo na zaključak da ljudi prilikom promjene religije, vrlo često, nisu uspjeli doći do jasnog novog identiteta, nego da je njihov novi identitet bio prepun ambivalentnosti i napetosti zbog čega su i posezali za hibridnim rješenjima. U zadnjem dijelu rada Grassi je pisao o priznanju grijeha od strane Susanne Daza, prilikom drugog suđenja 1582. godine, te o odluci inkvizitora o njenom kažnjavanju u vidu toga da ostatak života provede u samostanu posvećena duhovnom životu, pokajanju i traženju oprosta. Određenu pažnju autor je posvetio optužbama za okultizam, za koje se, uslijed nedostatka izvora, ne može odrediti da li su bile opravdane ili ne. Treba imati na umu da su optužbe za okultizam i sodomiju, koje su se mogle nerijetko susresti u ranom novom vijeku, vrlo često bile lažne s ciljem demoniziranja i uklanjanja neke ličnosti ili skupine koja nije odgovarala pojedincu ili drugoj, dominantnoj, grupi, kao i izivljavanja i demonstriranja moći nad ljudima koji su pripadali marginaliziranim skupinama. Ponajbolji primjer za takvu praksu upravo jesu optužbe za vještičarenja, koje su najčešće bile usmjerene prema ženama.

Radovi predstavljeni u knjizi *Mediterranean Crossings: Sexual Transgressions in Islam and Christianity (10th-18th Centuries)* na jedan neobičan način, kroz prizmu “prijestupa” seksualne i rodne prirode iz vizure tadašnjeg čovjeka, svjedoče o interakciji između katolika i muslimana na mediteranskom području kroz srednji i rani novi vijek. Osim toga, na osnovu pojedinih primjera je moguće i u ovom tematskom ok-

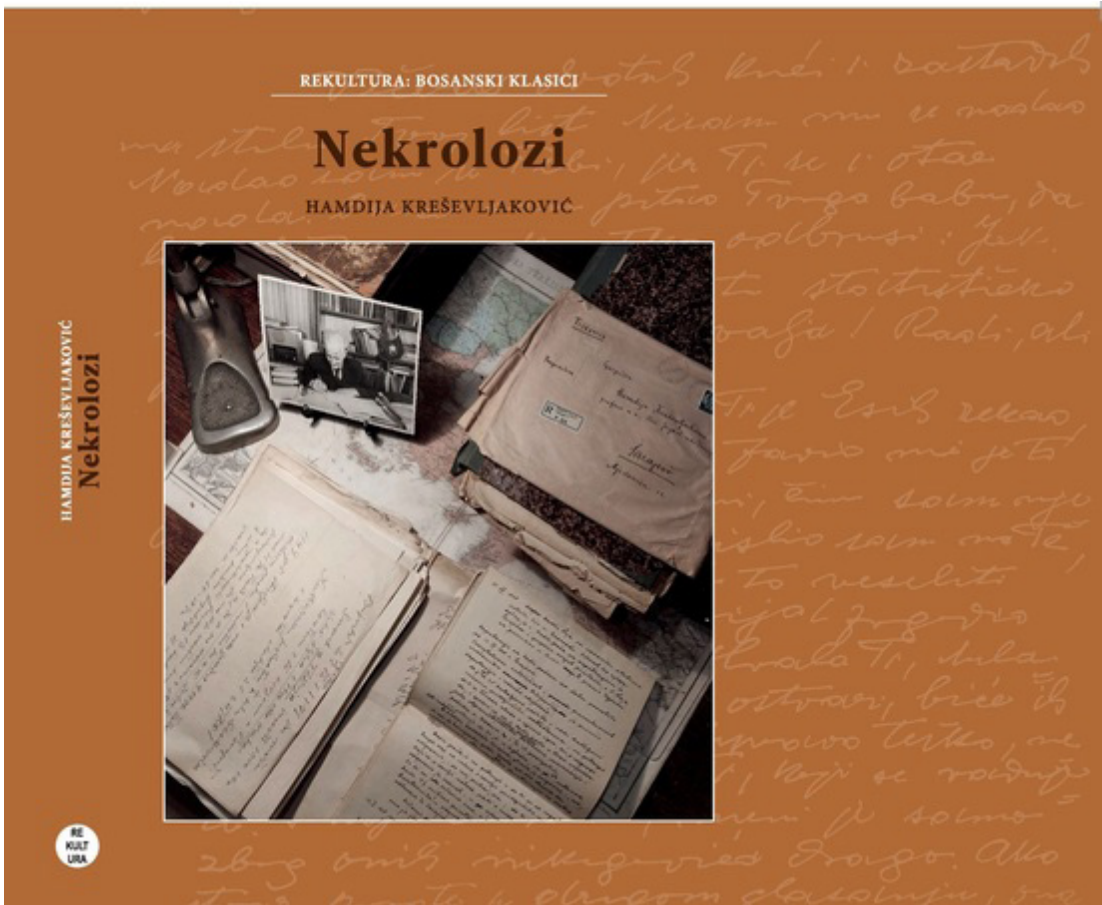
viru primjetiti kako je strah od utjecaja nečega drugačijeg mogao imati reakcije koje su se ogledale u jačanju grupnog identiteta. Također, brojni primjeri izneseni na stranicama ove knjige prikazuju homofobnu i ksenofobnu percepciju koju su Evropljani, u vremenski istraživanom okviru, obrazovali i gradili prilikom pogleda na stanovnike sjeverne Afrike, te u pogledu na islam i muslimane općenito. Priređivanje djelomično izmijenjenog izdanja na engleskom jeziku, u odnosu na izdanje iz 2015. godine objavljeno na italijanskom jeziku, od velikog je značaja iz razloga što su na ovaj način rezultati izuzetno vrijednih istraživanja na primarnoj arhivskoj građi postali dostupni širem krugu čitatelja koji se zanimaju za teme povezane s rodnim studijama, poviješću

seksualnosti, te za Mediteran i vrste interakcija koje su se na tom području dešavale kroz prošlost.

Amer Maslo

✉ amermaslog@gmail.com

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

**HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, NEKROLOZI,
UR. AMER MASLO, O.Z. REKULTURA/U.G.
VIDEOARHIV, SARAJEVO, 2022, 275 STR.**

Otkako je smrt prognana iz javnog diskursa novovjekovne Evrope, kako tvrdi francuski historičar Philippe Ariès, tako je razmišljanje ali i govor o njoj danas tabuiziran, te zakriven velom šutnje i mrakom zaborava. Zaslužni bosanskohercegovački historičar Hamdija Kraševljaković, pionir u istraživanju svakodnevnice, običaja i mentaliteta ovog podneblja, sastavio je tokom svog života 45 nekrologa. Oni sadržavaju crtice iz života žena i muškaraca različitih društvenih slojeva. Smrt je za Kreševljakovića bio povod da piše o životu.

Ono što Kreševljakovićeve tekstove čini i danas aktuelnim je njegovo duboko poznavanje tradicije i prirodna znatiželja kojom se odlikovao tokom života. Bivajući uronjen u trajnost izvjesnih struktura koje određuju okvir i glavne osovine tadašnjeg gradskog života Kreševljaković je još od malih nogu prisustvovao kućnim sijelima i drugim društveno-vjerskim događajima na kojima se upoznao s običajima i crpio predanja i usmena kazivanja koja bi bez njegovog brižljivog bilježenja ostala zauvijek nepoznata. Pošto je svaki običaj konkretni izraz načina na koje su ljudi navikli misliti i postupati Kreševljakovićevo djelo ima antropološku i etnološku dimenziju koje još uvijek nisu na adekvatan način vrednovane.

Kreševljaković je kao nijedan drugi domaći historičar pridavao pažnju godišnjicama i jubilejima. Ovi dani sjećanja za njega su bili povod da piše o važnim ali i zaboravljenim događajima i ličnostima iz prošlosti. Pored brojnih ličnosti iz daleke i bliže prošlosti, Kreševljaković je redovno tokom svog života pisao nekrologe svojim umrlim savremenicima koje je uglavnom lično dobro poznao. Kreševljakovićevi nekrolozi su i jedna forma društvene komunikacije: prvo, kao informacija o smrti; a drugo kao biografski osvrt i podsjetnik na karakterne crte osobe o kojoj piše. Nerijetko su pokojnici i merhumi o kojima je Kreševljaković pisao bile ličnosti nepoznate široj čitalačkoj publici pa su podaci koje je o njima ostavio zapravo sve što se o njima do danas zna.

Studioznim pristupom Kreševljaković je svojim tekstovima priskrbio trajni kvalitet pa nije čudno što su mu najznačajnija djela objavljena u četiri toma više od 30 godina nakon njegove smrti. Poznato je da historijska djela brzo metodološki i faktički zastarijevaju, međutim njegovi tekstovi su zahvaljujući svojoj vrijednosti i dugotrajnosti uglavnom odolijevali zubu vremena. Unatoč tome što su glavna Kreševljakovićeva djela nekoliko puta izdavana ipak je jedan ne zanemariv dio njegovog opusa ostao objavljen u prvobitnim izdanjima koji se uz mnogo muke mogu pronaći u dobro opremljenim bibliotekama i većim arhivima. Nekrolozi ovog autora uglavnom su izlazili u dnevnim listovima širom nekadašnje Jugoslavije pa su zbog toga veoma brzo padali u zaborav te su danas teško dostupni. Stoga je velika zasluga priređivača i izdavača što su ih objedinili u ovoj knjizi. Iako nekrolozi spadaju u zaseban književni žanr, oni nas upoznaju samo s dijelovima velikog mozaika i interesa koji su pratili Kreševljakovićev naučni život.

Ovo je jedinstvena antologija u kojoj su prikupljena biografska sjećanja, karakterni uvidi i nepoznati fragmenti iz života pojedinih osoba. Hamdija Kreševljaković

tako otkriva malo poznatu stranu svake ličnosti o kojoj piše, a koji su činili važan krug njegovih poznanika. Kreševljakovićeви spisi se također odlikuju ne zanemarivom stilskom i literarnom vrijednošću zbog čega su i kod šire čitalačke publike nailazili na veliki odziv zadržavši do danas značajnu popularnost.

Posebno bih istakao vrijednost uvodne studije koja po svojoj biografskoj obuhvatnosti i informacijama koje se u njoj po prvi put obznanjaju javnosti nadilazi priređivačku namjenu i zaslužuje da bude publicirana u odgovarajućoj naučnoj publikaciji. Pored toga, može se reći da je prigodna uvodna studija i dostojan nekrolog jednom od najvećih bosanskohercegovačkih historičara Hamdiji Kreševljakoviću. Objavljivanjem nekrologa Hamdije Kreševljakovića učinjen je velik korak u upotpunjavanju i promoviranju njegovog naučnog opusa.

Nedim Rabić

✉ nedimrabic@gmail.com

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

**XAVIER BOUGAREL, KOD TITOVIH PARTIZANA:
KOMUNISTI I SELJACI U BOSANSKOJ KRAJINI
1941-1945., UDRUŽENJE ZA MODERNU HISTORIJU,
SARAJEVO, 2023, 194 STR.**

Sredinom aprila 2023. godine, u izdanju Udruženja za modernu historiju iz Sarajeva objavljena je publikacija francuskog autora Gzavijea Bugarela (Xavier Bougarel) pod naslovom *Kod Titovih partizana: Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945.* Bugarel se već duže vrijeme bavi temama bosanskohercegovačke historiografije iz perioda Drugog svjetskog rata i nakon njega. U svojoj najnovijoj publikaciji, Bugarel daje prikaz stanja koje je vladalo na području Bosanske krajine u razdoblju između 1941. i 1945. godine. Ovo je djelo nastalo s ciljem da ponudi odgovore na pitanja o političkom djelovanju komunističkog pokreta na prostoru Bosanske krajine, dok je tematika ratnih operacija time stavljena u drugi plan. Shodno tome, ova se knjiga ne bavi vojnom historijom komunističkog pokreta, nego nastoji da ponudi odgovore na pitanja o načinu organizovanja širih društvenih masa na prostoru o kojem govori, njihovoj participaciji u organima uprave i političkim organizacijama komunističke partije, te o mnogim drugim pitanjima u vezi s ovom tematikom. Bugarel se u pisanju ove studije služio bogatim arhivskim materijalom na osnovu kojeg je uspio da ponudi odgovore na neka od veoma važnih pitanja kojima se do sada nije posvećivala velika pažnja. Takvo je pitanje privrede oslobođenih teritorija, kao i pitanje narodne pravde, o kojem se nerijetko govorilo, ali najčešće s ideoloških stajališta. Publikacija je napisana na 195 strana, a podijeljena je na deset cjelina.

Na početku knjige nalazi se 11 geografskih karata koje zasebno prikazuju prostor Bosanske krajine i Jugoslavije u različitim vremenskim okvirima, fokusirajući se na rasprostranjenost oslobođenih teritorija, lokaciju gradova i okruga, podjelu okupacionih zona i druge detalje koji čitaocu olakšavaju praćenje glavnog toka događaja koji su opisani u knjizi.

U *Uvodu* autor daje sažet prikaz međuratnog perioda monarhističke Jugoslavije te objašnjava ulogu komunističke partije u tom sistemu. U najkraćim crtama opisan je slom Jugoslavije 1941. godine i događaji koji su nakon toga uslijedili. Bugarel objašnjava zašto je izabrao baš područje Bosanske krajine za predmet njegove publikacije, a razlog je prvenstveno taj što je Bosanska krajina imala istaknuto mjesto u historiji partizanskog pokreta. Na ovom su prostoru egzistirale tri glavne nacionalne i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini: Srbi, Hrvati i Muslimani, a pri tome je i mreža narodnooslobodilačkih odbora bila najrazvijenija na ovom području, što uveliko olakšava posao istraživača jer su sačuvani mnogi dokumenti koji su nastali u radu ovih institucija. Cilj publikacije jeste prikazati na koji je način KPJ uspio da u svoje redove uvuče lokalno stanovništvo ovog područja i postavi temelje međunacionalne saradnje u vremenu masovnih međunacionalnih pokolja koji su se odvijali kako u Bosanskoj krajini tako i u ostatku Bosne i Hercegovine te na širem jugoslavenskom prostoru.

Prvo poglavlje nosi naziv *Bratstvo jugoslavenskih naroda* i nastoji da prikaže na koji se način KPJ odnosio prema problemu masovnih pokolja lokalnog stanovništva, koji su se odvijali u znaku nacionalne mržnje i netrpeljivosti. KPJ je u takvoj situaciji

nastupao sa stavom da su glavni inicijatori ovih krvoprolića strani okupatori i domaći izdajnici te da se za ove zločine ne mogu kolektivno kriviti jugoslavenski narodi. Autor nastoji da objasni na koji je način komunistička partija uspjela da uvjeri zavađene narode u ispravnost njenog stava, pa u tom smislu posebnu pažnju posvećuje propagandnom radu NOP-a. Navode se mnogi primjeri propagandnog rada, instrumentalizacije religije te međunacionalnih odnosa i ideoloških tendencija partizanskog pokreta u prvim fazama ustanka. Bugarel daje pregled nacionalnog sastava partizanskog pokreta, iz kojeg je uočljiva činjenica da su Srbi bili dominantan element, dok su Hrvati i Muslimani uglavnom ostajali izvan pokreta u prvim godinama rata. Ovdje se nastoje prikazati djelatnosti koje je KPJ poduzimao kako bi u svoje redove uvukao što veći broj Muslimana i Hrvata, a o ovom se pitanju govori i u drugim dijelovima knjige. U isto se vrijeme pokušavaju prikazati i sve one djelatnosti, u vidu propagande i agitacije, koje je KPJ poduzimao u cilju borbe protiv četničkog pokreta koji je imao dosta uticaja među srpskim dijelom stanovništva.

U drugom poglavlju, *Politička participacija masa*, autor pokazuje na koji su način šire narodne mase učestvovala u upravi i politici oslobođenih teritorija. Ta se participacija odvijala u okvirima narodnooslobodilačkih odbora koji su u početku imali više karakter političkih organizacija, da bi se nešto kasnije afirmisali kao upravni organi koji su djelovali na oslobođenim teritorijama. Bugarel opisuje klasnu i nacionalnu zastupljenost u narodnooslobodilačkim odborima, poteškoće u njihovom radu, odnose narodnooslobodilačkih odbora na nižim i višim instancama u upravi, učešće žena i mladih ljudi u njihovom radu, kao i djelovanje zasebnih organizacija poput: Antifašističkog fronta žena, Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije i Narodnooslobodilačkog fronta. U ovom su poglavlju dobro razjašnjene poteškoće na koje su narodnooslobodilački odbori nailazili u svom radu, a koji su se kretali od nedostatka pismenog kadra do njegove ideološke nestručnosti. Posebna pažnja posvećena je radu AFŽ-a, njegovom odnosu s narodno-oslobodilačkim odborima te zastupljenosti žena u njima. Ipak, najviše pažnje posvećeno je pitanju društvene reprezentativnosti u narodnooslobodilačkim odborima. To je pitanje od izuzetnog značaja iz više razloga. Kao prvo, u prijeratnom periodu KPJ je uglavnom okupljao radničke slojeve društva kao i jedan dio građanske inteligencije. Tokom Drugogsvjetskog rata, seljaštvo je postalo okosnicom partizanskog pokreta. S druge strane, seljaštvo je takođe činilo najveći dio kadra u nižim organima uprave, što je stvaralo probleme posebne vrste. Autor je dobro ukazao na ove probleme i način na koji je KPJ pokušao da prevaziđe ove poteškoće.

Rukovodeća uloga komunističke partije naziv je trećeg poglavlja, u kojem autor obrađuje pitanje povećanja članstva KPJ i probleme koji su proizašli iz ove pojave. Pored toga, obrađena su i pitanja vojne mobilizacije i sukoba KPJ s političkim protivnicima. Od početka rata, pa do 1945. godine broj članova KPJ se povećao s 830 na 12.275. Najveći problem, kada je u pitanju partijska organizacija, predstavljala je činjenica da je novi kadar uglavnom činilo mlado, polupismeno seljačko stanovništvo koje je u nekim slučajevima bilo toliko ideološki neformirano da nije znalo ni ko je bio Lenjin. Stoga se javila potreba da se taj novi kadar ideološki obrazuje, što se realizovalo putem raznih tečajeva koji su, pored svoje edukativne funkcije, imali za cilj i selekciju talentovanih članova za daljnje napredovanje unutar Partije ili lokalnog

upravnog aparata. Pored toga, na oslobođenim teritorijama KPJ je organizovao razne vrste proslava i konferencija na kojima je običnom narodu pojašnjavao odluke koje su se donosile na najvišim instancama vlasti. Propaganda se širila i putem novina, mada su se i tu javljali određeni problemi, poput malog tiraža. Pitanje sukoba s političkim protivnicima posebno je obrađeno. Ovo se pitanje ne ograničava samo na propagandni rad KPJ usmjeren protiv ustaškog i četničkog pokreta, nego i na njihov odnos prema manje radikalnim organizacijama i bivšim međuratnim strankama, od kojih su JMO i HSS zadržali veliki dio svog nekadašnjeg uticaja. Na žalost, autor se u publikaciji bavi samo partizanskim pokretom, tako da su ova pitanja obrađena samo u onoj mjeri u kojoj ih spominju KPJ i njene organizacije. Bilo bi interesantno vidjeti na koji su način četnički i ustaški pokret, na prostoru Bosanske krajine, sprovodili sopstvenu propagandu i agitaciju, te na koji je način i u kolikoj mjeri taj rad diskreditovao partizanski pokret i reducirao rezultate njegovih napora.

Privreda oslobođenih teritorija naslov je i tema četvrtog poglavlja. Ovo pitanje bilo je dugo zapostavljeno, ne samo u bosanskohercegovačkoj nego i u široj jugoslavenskoj historiografiji. Autor daje pregled privrednih prilika na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine te nastoji odgovoriti na pitanja organizacije poljoprivredne proizvodnje i ostalih grana privrede, preživljavanja lokalnog stanovništva i rekvizicije koju je sprovodila komunistička vlast, a bavi se i pitanjima obrazovanja i zdravstva. Obrađujući ovo pitanje, karakter privrednih odnosa između lokalnog stanovništva i partizanskog pokreta Bugarel tumači pojmom „moralne ekonomije“. Ovaj je pojam skovao američki politolog Džejms Skot sredinom 70-ih godina dvadesetog vijeka. Bugarel koristi ovaj pojam da odnose između lokalnog stanovništva i komunističke partije, kao rukovodeće političke organizacije u Narodnooslobodilačkom ratu, definiše kao odnose koji se zasnivaju na dva moralna principa. Prvi se princip tumači kao „princip preživljavanja“ i on se može objasniti kao prešutni sporazum između dvije strane. Prema ovom sporazumu, lokalno se stanovništvo moglo eksploatisati za potrebe NOB-a, ali su se tom istom stanovništvu morali osigurati materijalni uslovi koji su bili neophodni za njegovo preživljavanje. Drugi se princip najbolje može definisati latinskim izrazom *Quid pro quo*. Iz ovog principa proizlazilo je pravilo da za određenu uslugu sljeduje protivusluga iste ili približne vrijednosti. Ovo se nije odnosilo samo na vlast, nego je predstavljalo opšte okvire unutar kojih se odvijala saradnja među lokalnim stanovništvom. Na ovim su se principima sprovodile rekvizicije i davali dobrovoljni prilozi. Iako su dobrovoljni prilozi bili dovoljni za izdržavanje partizanskog pokreta u prvim mjesecima rata, porast u njegovom članstvu uslovio je potrebu za prisilnim rekvizicijama, a ovaj je proces bio praćen sukobima između vojnih i civilnih vlasti. Na kraju poglavlja autor postavlja interesantno pitanje: „Jesu li dobrovoljni prilozi bili zaista dobrovoljni?“ Ovo je pitanje interesantno jer autor kroz mnogobrojne primjere otkriva kako je politika partizanskog pokreta bila često manipulatorna. Od naroda se često traže dobrovoljni prilozi, a kada se ti prilozi ispostave nedovoljnim, vlasti posežu za rekvizicijama koje selektivno targetiraju dio populacije koji je manje učestvovao u prikupljanjima na dobrovoljnoj bazi. Svjestan ove okolnosti, narod radije daje dobrovoljne priloge kako bi izbjegao teške rekvizicije. Osim na pitanja ekonomske prirode, ovo se poglavlje kratko osvrće i na pitanja obrazovanja i zdravstva. Zdravstvo se uglavnom svodilo na preventivno liječenje, a obrazovanje se odvijalo pod teškim, ratnim uvjetima. Ipak,

vlasti nikad ne propuštaju priliku da propagandnom djelatnošću diskredituju staru Jugoslaviju te popularizuju vladavinu KPJ. Bugarel na praktičnim primjerima prikazuje ovu vrstu propagandne djelatnosti koja je dobro opisana i u narednom poglavlju.

Peto poglavlje, pod nazivom *Narodna pravda*, obrađuje pitanja vojnih i nar-

Xavier Bougarel

**Kod Titovih partizana
Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini
1941-1945.**

Sarajevo, 2023.

odnih sudova, politike oprosta, poimanja pravde i mržnje prema narodnim neprijateljima. U ovom je poglavlju prikazan pregled sudske prakse koju je sprovodio KPJ na oslobođenim teritorijama od početka rata do 1945. godine. U početku su narodnooslobodilački odbori djelovali kao pravosudni organi zajedno sa vojnim sudovima. Nešto kasnije, njihovu su funkciju preuzeli narodni sudovi. I ovdje nailazimo na tendenciju komunističkog pokreta da pravi razliku između starog monarhističkog razdoblja, koje nastoji da diskredituje, i novog doba koje je bajkovito predočio KPJ. U tom se pogledu Partija trudi da pojasni narodu da narodni sudovi koji se formiraju na oslobođenim teritorijama nemaju nikakve veze sa starim sudovima iz

predratne Jugoslavije. Ovi su sudovi narodni jer svoje račune polažu isključivo narodu koji bira njihov sastav. To je velika razlika u odnosu na predratne sudove koji su donosili odluke u kraljevo ime i u kojima su sudije postavljane kraljevim ukazom. Narodni sudovi su uglavnom presuđivali u parnicama koje su se odnosile na civilno stanovništvo, a kazne su se izricale u vidu materijalne globe ili prisilnog rada. Ponekad je primjenjivana i kazna protjerivanja na neoslobođenu teritoriju, a sudovi su, u principu, izbjegavali da krivcima dosude zatvorsku kaznu. Vojni sudovi su bili nadležni u parnicama koje su se odnosile na vojna pitanja. Ovi su sudovi nastojali da budu blagi te su najstrožijom kaznom, tj. kaznom strijeljanja, osuđivali uglavnom one ljude koji su ponavljali ozbiljne prestupe. I ovdje je Partija vodila računa da se sudska praksa udalji od one koja je bila zastupljena u predratnom periodu pa nije bilo batinanja i

sličnih kazni po kojima su bili ozloglašeni žandari iz monarhističkog perioda. Ipak, ovi su sudovi nešto strožije postupali kada su u pitanju „narodni neprijatelji“, odnosno domaći špijuni, kolaboracionisti ili predvodnici ustaških i četničkih vojnih formacija. Bugarel navodi niz primjera u kojima su najstrožije kazne bile primjenjivane na ljude kod kojih se krivica nije mogla utvrditi ili kojima se nije ni sudilo, nego su strijeljani po kratkom postupku. Politici oprosta poklanjala se velika pažnja još od početka rata. KPJ je u više navrata pozivao borce četničkih i ustaških vojnih formacija da napuste svoje trenutne položaje i pridruže se partizanskom pokretu. Tek pred kraj rata događaju se određene promjene. Do tog je trenutka veliki broj četničkih i ustaških boraca već prešao u redove partizana te je stoga partijsko rukovodstvo djelovalo pod uvjerenjem da su preostali članovi neprijateljskih pokreta zapravo njihovi najradikalniji elementi. U ovom se dijelu knjige autor pozabavio i problemom kolektivne krivice. Kao što je to spomenuto u prvom poglavlju, partizanski pokret je zauzeo stav koji je propagirao bratstvo jugoslavenskih naroda. Time je odbačena mogućnost bilo kakve kolektivne odmazde. Ipak, kako to pokazuju mnogobrojni primjeri, ovaj je princip važio samo za jugoslavenske narode te se isto pravilo nije moglo primijeniti na njemačku manjinu u Jugoslaviji. Pored toga, KPJ je ovaj princip zagovarao samo u međunacionalnim odnosima, pa se partijsko rukovodstvo nije ustručavalo prijetiti uništavanjem čitavih sela koja su bila neprijateljski nastrojena prema njihovom pokretu.

U *Zaključku* se autor osvrće na najvažnije etape i procese koji su se odvijali tokom NOB-a te izvodi opšte zaključke o problemima razmatranim u prethodnim poglavljima. Na kraju publikacije nalaze se *Spisak karata* i *Bibliografija*. Rad se zasniva na velikom broju arhivskih izvora i dobro prenosi njihov sadržaj u vidu sintetičkog rada. Ipak, iako autor na osnovu ovih izvora daje odgovore na pitanja koja je postavio na početku knjige, ostalo je nerazjašnjeno pitanje odnosa prilika na prostoru Bosanske krajine s prilikama na ostalim prostorima Bosne i Hercegovine i šireg jugoslavenskog područja. Komparacija dobro elaboriranog stanja u Bosanskoj krajini sa stanjem u istočnoj Bosni te Hercegovini bila bi ne samo zanimljiva nego i veoma korisna za razumijevanje afirmacije komunističkog pokreta tokom Drugog svjetskog rata, kao i prirode Narodnooslobodilačke borbe u cjelini. U istoj bi mjeri bilo interesantno analizirati kontrast ovog stanja sa stanjem u drugim dijelovima jugoslavenske države. Autor na nekoliko mjesta upućuje na ova pitanja, ali ne ulazi detaljnije u njih. Naravno, ovo ni na koji način ne umanjuje vrijednost Bugarelove publikacije koja je ponudila odgovore na neka od veoma važnih pitanja koja su dugo vremena bila zapostavljena. Takvo je pitanje privrede tokom Drugog svjetskog rata, ali i neka druga. Sveukupno gledajući, knjiga *Kod Titovih partizana: Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945.* predstavlja važan doprinos bosansko-hercegovačkoj historiografiji.

Miljan Miljanović

✉ miljan.miljanovic@untz.ba

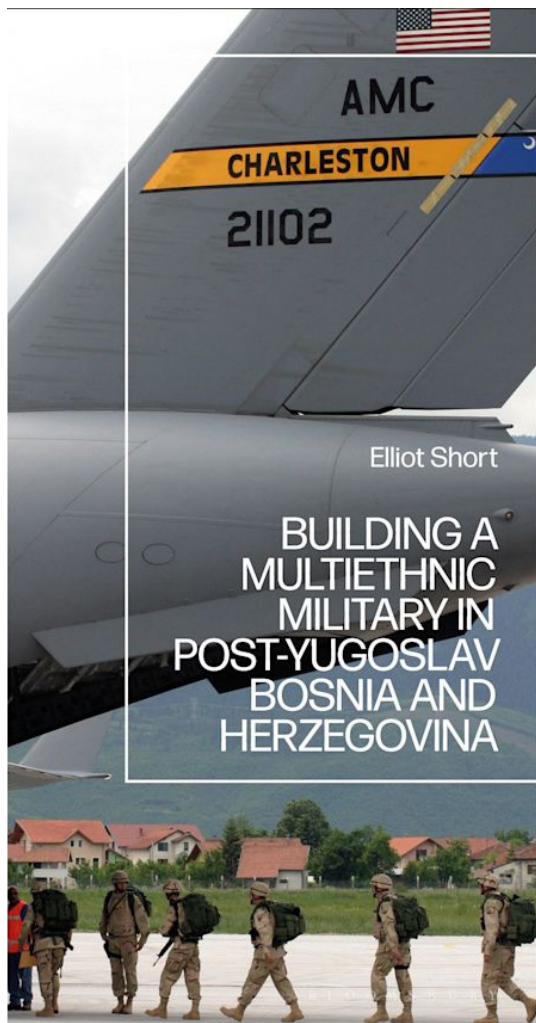
Student master studija na Odsjeku za historiju
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli

ELLIOT SHORT, BUILDING A MULTIETHNIC MILITARY IN POST-YUGOSLAV BOSNIA AND HERZEGOVINA, BLOOMSBURY ACADEMIC, BLOOMSBURY PUBLISHING PLC, LONDON, 2022, 256 STR.

Komplikovana bosanskohercegovačka prošlost, osim za domaće i regionalne, desetljećima unazad predstavlja stručni i naučni izazov i za inostrane istraživače, posebno historičare. Tema je to unutar koje su van granica Bosne i Hercegovine napisani brojni naučni radovi, magistarske teze, doktorske disertacije i knjige. Jedna od posljednjih u tom nizu je knjiga *Building a Multiethnic Military in Post-Yugoslav Bosnia and Herzegovina* (Izgradnja multietničke vojske u postjugoslovenskoj Bosni i Hercegovini), autora Elliota Shorta, američkog historičara koji godinama unazad izučava određene segmente bosanskohercegovačke vojne historije.

Multietničnost u vojsci Bosne i Hercegovine svakako nije nova i revolucionarna pojava te se na neki način oduvijek podrazumijevala, obzirom na multietničan sastav samog stanovništva te zemlje. Upravo to je jedan od glavnih zaključaka iz prvog poglavlja knjige, nazvanog *Precursors*. Ono donosi kratak historijat vojnog organizovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, pri čemu Short u više navrata naglašava etnički diverzitet koji je ovdašnju vojsku krasio još u srednjem vijeku te svakako u periodima osmanske i austrougarske uprave. Opisujući vojne specifičnosti iz perioda stranih uprava nad Bosnom i Hercegovinom, autor ciljano ističe neke podvige bosanskohercegovačke vojske, poput Banjalučkog boja, ali i manje slavne pothvate, kakav je pokret za autonomiju pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića. Svaki od njih imao je dalekosežne posljedice po Bosnu i Hercegovinu i njeno društvo, ali nijedan u tolikoj mjeri u kolikoj je to imao nagli porast velikosrpskih nacionalističkih težnji za vrijeme austrougarske uprave. Autor uočava višestoljetni kontinuitet velikosrpske politike i ističe da je neskrivenim teritorijalnim pretenzijama prema susjednim zemljama ta politika odvela region u dva balkanska i Prvi svjetski rat te naposljetku do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Čak je i u socijalističkom periodu *bratstva i jedinstva* srpski element, posebno sa vojnog aspekta, kroz Jugoslovensku narodnu armiju, dominirao nad ostalim jugoslovenskim narodima, pa autor opravdano smatra kako je razumijevanje ustroja JNA ključni preduslov za razumijevanje kasnijih ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini.

Srpska dominacija u JNA pogodovala je procesu naoružavanja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini pred početak agresije. Novoformirana Vojska Republike Srpske je zahvaljujući nasljeđenoj podršci u naoružanju, infrastrukturi, opremi, finansijama i ljudstvu od svog osnivanja bila u ogromnoj prednosti u odnosu na druge dvije armije koju su ratovala na prostoru Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine, pa su njeni pripadnici vrlo brzo postali glavni egzekutori spomenute velikosrpske genocidne politike. Nastanak, karakter, sastav, organizacija, načini djelovanja, uspjesi, problemi, razvoj, politička pozadina i društveno-politički značaj ove vojske glavne su teme drugog poglavlja knjige, koje pod nazivom *Components* sa istih aspekata obrađuje i Hrvatsko vijeće obrane i Armiju Republike Bosne i Hercegovine.

Troipogodišnja krvava borba između ove tri vojske okončana je međunarodnom (čitaj: američkom) intervencijom i potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma, kojim je Bosni i Hercegovini pružena prilika da u miru započne proces izgradnje novog društva na temelju novouspostavljenog državnog uređenja. Bosna i Hercegovina je, međutim, iz agresije izašla sa više od 100000 poginulih, oko pola njene populacije bilo je raseljeno, stambeni, privredni objekti i infrastruktura mahom su bili uništeni, oko 10% njene teritorije bilo je minirano, povjerenje ljudi jednih u druge potpuno izgubljeno, a preko 400000 vojnika bili su raspoređeni unutar dvije (Washingtonskim sporazumom iz 1994. godine HVO i ARBiH spojene su u Vojsku Federacije Bosne i Hercegovine) do jučer zaraćene armije i spremni za nastavak rata. U takvoj situaciji, jasno, oporavak države i izgradnja novog društva nisu predstavljali lagan zadatak, tim više što su političke ideologije sva tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine ostale nepromijenjene u odnosu na one sa

početka agresije, što autor potkrepljuje mnoštvom dokaza. Npr. Radovana Karadžića je poslije Daytonskog sporazuma na mjestu predsjednika Republike Srpske naslijedila Biljana Plavšić, za koju je i Vojislav Šešelj tvrdio kako je preekstremna, ekstremnija čak i od njega samog; Ratko Mladić javno je govorio da nakon agresije srpska borba mora biti nastavljena drugim metodama; hrvatski politički lideri nisu odustajali od dalje podjele države po etničkom principu; a čak je i retorika Alije Izetbegovića i mnogih generala ARBiH umjesto nekada ponosno isticanih *bosanskohercegovačkih* sve više dobijala *bošnjačke* konotacije.

Uz sve to, Daytonski mirovni sporazum nije tretirao pitanje državne vojske, čime je bosanskohercegovačkim entitetima ostavljena velika mogućnost da upravo razvijanjem vlastitih armija jačaju i svoje političke pozicije. Ne čudi, stoga, činjenica da su se u prvim mirnodopskim godinama te dvije organizacijski i ideološki potpuno različite vojske (Vojska Federacije Bosne i Hercegovine i Vojska Republike Srpske) dodatno udaljile jedna od druge. Dok je VFBiH, iako stvorena kao prinudna interesna zajednica, ubirala značajne benefite kroz razne vidove međunarodne podrške i na taj način konstantno napredovala, VRS je istovremeno, lišena takve vrste pomoći, jačala svoj kulturni status osnivača i garanta opstanka Republike Srpske.

U potpunoj preslici uopštene političke situacije u državi, čak je i stanje unutar „zajedničke“ Vojske Federacije BiH bilo daleko od idealnog. Bošnjačka i hrvatska strana imale su zasebne organizacione strukture, različite izvore finansiranja, kao i di-

jametralno suprotna shvatanja pitanja državnosti Bosne i Hercegovine. Dakle, iako su u teoriji postojale dvije, autor zaključuje da su se u Bosni i Hercegovini početkom 21. stoljeća suštinski i dalje nalazile tri zaraćene vojske koje su imale jako malo dodirnih tačaka i zajedničkih interesa, sa prilično visokim izgledima za nastavak međusobnih sukoba.

Kako su onda već 2006. godine, u tako opterećenom društvu i kontaminiranoj atmosferi, formirane Oružane snage Bosne i Hercegovine – simbol bosanskohercegovačke državnosti i najuspješniji primjer multietničke institucije na državnom nivou? U centralnom poglavlju knjige, nazvanom *Construction*, Short daje odgovor na to pitanje. Odgovor koji se, nažalost, nije mogao pronaći u samoj Bosni i Hercegovini nego je, baš kao i kod pitanja državne zastave, himne, valute, pasoša i registarskih tablica, bio produkt jake diplomatske ofanzive *Zapada*. Određene promjene u zvaničnim politikama susjednih država i jedna od najvećih političkih afera u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini također su bile od krucijalnog značaja za formiranje unitarne bosanskohercegovačke vojske.

Poslije naglog okreta prema NATO-u koji su napravile Hrvatska i Srbija (nakon smrti hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, odnosno dolaska Zorana Đinđića na poziciju premijera Srbije), prirodnim se činilo da i Bosna i Hercegovina krene njihovim putem, odnosno da unaprijedi svoju saradnju sa NATO-om i eventualno aplicira za članstvo u tom savezu. Kao temeljni preduslov za takav pothvat nametalo se regulisanje pitanja odbrane na državnom nivou, pa je tadašnji Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, Paddy Ashdown, formiranje bosanskohercegovačke vojske otvoreno proglasio jednim od glavnih ciljeva svog mandata, pridobivši pri tome podršku većeg dijela međunarodne zajednice za rješavanje ovog – kako ga je sam nazvao – ne tehničkog ili vojnog nego isključivo političkog pitanja. Prepreke na koje je Ashdown nailazio u tom procesu te diplomatski manevri kojim ih je savladavao centralni su i vjerovatno najzanimljiviji dio ove i inače odveć zanimljive knjige. Autor ih iznosi sistematski, jasno i bez pokušaja navođenja čitaoca na bilo kakvu vrstu zaključka, te preko njih uspijeva prikazati i znatno širu sliku bosanskohercegovačke političke realnosti tog vremena, koja se od današnje razlikuje, nažalost, tek po imenima glavnih aktera.

Odano baštineći tekovine svoje genocidne politike, politički lideri bosanskohercegovačkih Srba uporno su odbijali i najmanju pomisao na ideju o raspuštanju VRS u korist formiranja bosanskohercegovačke državne vojske. Spomenuta promjena u zvaničnoj politici *matice* Srbije i jaka međunarodna agitacija nisu uspijevale omekšati njihove radikalne stavove sve do 2002. godine i otkrića tzv. Orača afere, jedne od najvećih postratnih afera u Bosni i Hercegovini. Uprkos početnom negiranju optužbi, ličnim zalaganjem Ashdowna i detaljnom međunarodnom istragom neupitno je potvrđena direktna umiješanost političkog vrha Republike Srpske u ilegalni proces prodaje vojne opreme Iraku. Prodaja se vršila preko Vazduhoplovnog zavoda Orao iz Bijeljine, a u konačnici je dovela Republiku Srpsku na rub drastičnih ekonomskih i političkih sankcija. Snadbijevanjem Iraka, višedecenijskog srpskog saveznika, vojnom opremom, bosanskohercegovački Srbi istovremeno su ugrožavali američke i britanske interese na Bliskom istoku, pa oštra američko-britanska reakcija na njihove poteze nije iznenađujuća. Pred prijetnjom potpune diplomatske izolacije političko vodstvo

Republike Srpske konačno je bilo spremno na kompromis i ustupke po pitanju vojne reforme u Bosni i Hercegovini. Velika diplomatska pobjeda Ashdowna krunisana je prvo formiranjem Ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine u martu 2004. godine, a onda i formiranjem Oružanih snaga Bosne i Hercegovine u januaru 2006. godine.

Autor u nastavku opisuje način organizovanja i djelovanja OSBiH, sa akcentom na njihovom učešću u multilateralnim misijama širom planete. U više navrata ističe, pozivajući se na izjave kreatora OSBiH, da je to najveća multietnička institucija u Bosni i Hercegovini i da kao takva treba predstavljati model po kojem bi se mogli graditi i drugi segmenti bosanskohercegovačkog društva. Ipak, svjestan nepobitne činjenice da je sam nastanak te institucije zapravo plod inostrane intervencije, diplomatskih pritisaka i ucjena, kao i činjenice da njena spremnost da brani državu nikada nije testirana, te da bi se pred takvim testom vrlo lako mogla raspasti, Short unutar podnaslova *Challenges* daje znatno realniju, tj. tmurniju sliku stanja u OSBiH. Pri tome se ne libi jasno imenovati najveće kočničare napretka ove institucije, kao i države Bosne i Hercegovine uopšte. Milorad Dodik i njegov Savez nezavisnih socijaldemokrata, podrazumijeva se, ne žele izdvajati budžetska sredstva za odbranu države čiji raspad otvoreno priželjkuju. Sve manji vojni izdaci (u zadnjih 20 godina procenat BDP-a koji Bosna i Hercegovina izdvaja za odbranu je sa 3,9 pao na ispod 1%), rezultirali su generalnim pogoršanjem stanja u OSBiH: plate vojnika su mizerne, učešće u projektima otežano, kupovina naoružanja gotovo nepostojeća, a čak je i proces deminiranja znatno usporan. U takvoj situaciji OSBiH se uglavnom oslanjaju na inostrane investicije, prvenstveno američke, što Dodiku služi kao argument da tu vojsku naziva inostranom, a ne bosanskohercegovačkom, te da konstantno poziva na demilitarizaciju ili barem smanjenje broja vojnika. Istovremeno na razne načine, zaobilazeći državne institucije, radi na jačanju (para)vojnih kapaciteta manjeg bosanskohercegovačkog entiteta i najavljuje ponovno formiranje Vojske Republike Srpske, za čije potrebe već uveliko nabavlja znatne količine naoružanja iz Rusije.

Činjenica da su uprkos svim opstrukcijama OSBiH uspostavljene i da još uvijek funkcionišu predstavlja, kako je to i sam Paddy Ashdown govorio – pravo čudo. Pogotovo ako se zna da u većini drugih postratnih društava međunarodna zajednica nije uspjela svojim djelovanjem ostvariti slične uspjehe, o čemu autor govori u uvodnom dijelu knjige. To što su OSBiH nastale isključivo ucjenama bosanskohercegovačkih Srba od strane *Zapada*, odnosno da nisu plod katarze ili unutrašnjeg dogovora konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, dodatno uveličava diplomatski podvig međunarodne zajednice, ali je iz ugla Bosne i Hercegovine porazno. Čak je i kroz ostatak knjige prilično optimistični Short, u njenom posljednjem pasusu naglasio da budućnost Bosne i Hercegovine ostaje neizvjesna, a da postojanje multietničke vojske na državnom nivou predstavlja tek garant da se o toj budućnosti može diskutovati u miru.

Emil Mujkić

✉ emilmujkic@hotmail.com

Student master studija na Odsjeku za historiju
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli

IN MEMORIAM SUSAN REYNOLDS (1929-2021)

Britanska historičarka Susan Reynolds umrla je 29. jula 2021, nakon kraće bolesti. Svjetsku slavu je stekla knjigom "Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted" iz 1994 godine. Ova knjiga je rasplamsala debatu među historičarima srednjeg vijeka kao ni jedna druga, a njen najšokantniji zaključak je da feudalizam, kakvog poznajemo, nije u srednjem vijeku ni postojao. Susan Reynolds je rođena 1929. godine, a diplomirala je na Oxfordu kao arhivarka u Middlesex County Record Office, a zatim je provela sedam godina u Victoria County History (1952-1959). Nije nikada doktorirala historiju. Predavala je u Christ Church School u North Finchleyju, a historiju u Queens College Harley Street London od 1960. do 1964. Poslije prelazi na Lady Margaret Hall gdje je predavala historiju. Gostujući profesor bila je na Dartmouth Collegeu 1986-1987. Od 1987. bila je počasni saradnik Instituta za historijska istraživanja u Londonu. Od 1993. članica je Britanske akademije (FBA) i Kraljevskog povijesnog društva (FRHistS). Objavila je brojne studije iz oblasti društvene, političke i pravne historije Zapadne Evrope.

Rijetko je koja tema u medievistici bila podvrgnuta izmjenama i reinterpretacijama kao što je to slučaj sa feudalizmom. Reynolds je naše predstave o feudalizmu okrenula naglavačke u svoj najpoznatijoj knjizi *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford University Press, 1994. To je najbolje predstavio Steffen Patzold profesor srednjovjekovne historije i pomoćnih historijskih nauka s Univerziteta u Tübingenu u posljednjem sintetičkom osvrtu na feudalizam na njemačkom govornom području (*Das Lehnswesen*, C. H. Beck, München 2012): "Neko ko čuje riječ 'feudalizam' pomišlja na društvenu nejednakost u 'mračnom srednjem vijeku', na zle gospodare i siromašne seljake, na izrabljivanje i nasilje. Pa čak i školski udžbenici prikazuju neslobodne seljake kao bazu 'srednjovjekovne feudalne piramide'. Sve su to besmislice! Predstava piramide je obmanjujuća. Sa seljacima lena imaju malo, a sa sužanjstvom i izrabljivanjem ništa zajedničkog; i ona nisu institucije koje su sa srednjim vijekom nestale" (preveo N. Rabić).

Decenijama je ovaj izraz, svima poznat još iz školskih klupa, kao ni jedan drugi aspekt srednjeg vijeka bio predstavljen kao jasan, baziran na pouzdanim činjenicama. Do sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća činilo se da su temeljna pitanja riješena i da je studija Belgijanca François-Louisa Ganshofa (1895-1980) iz 1944. s naslovom "Qu'est-ce que la féodalité" zaokružila dotadašnja istraživanja na studiozan i pregledan način. Međutim nakon Reynoldsine knjige historičari su počeli da raspravljaju o temeljnim načelima o kojima je važio jedinstven konsenzus, poput pitanja: kada i kako su lena nastala? kakvu su ulogu vršila u srednjem vijeku? kako je izgledao odnos između lenskog gospodara i vazala? Pa čak da li je uopće feudalizam postojao u srednjem vijeku?!

Pored feudalizma, pažnju su joj zaokupljala i pitanja o ideji nacije i historije prava. U jednom intervjuu 2008. godine pitala se šta šira javnost podrazumijeva pojmom nacija, a šta misle historičari pod tim pojmom, što nas dovodi konačno do pitanja šta su ljudi kroz različita historijska razdoblja razumijevali pod različitim riječima koje

su koristili? Problem nacionalnog narativa, koji je nastupio nakon romantičarske faze među historičarima širom Evrope, a značajno je utjecao na razvoj historiografije Reynolds je sažela riječima: "As soon as history became more professional about 1900, it became more national". Što se tiče historije prava, ono je bilo posebno tematizirano u njenoj knjizi "Fiefs and Vassals", te je bilo za očekivati da mu autorica posveti opširnu studiju. Međutim, od toga je odustala, kako kaže od iscrpljenosti i sve slabijeg pamćenja, ali je ipak našla snage da obradi jedan veoma važan segment, do tada uglavnom ignoriran od historičara političke i pravne misli, a to je eksproprijacija privatnog posjeda za opće dobro pod nazivom "Before Eminent Domain: Toward a History of Expropriation of Land for the Common Good, The University of North Carolina Press, 2014." U ovoj knjizi Reynoldsova - polazeći od teze da je izvlaštenje bila uobičajena pravna praksa u mnogim društvima u kojima su pojedinci imali pravo na zemlju, te da je bilo je općeprihvaćeno da im se zemlja može oduzeti, uz naknadu, kada je zajednica smatrala da treba - navodi primjere ove prakse od ranog srednjeg vijeka u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Italiji i Španiji, te do osamnaestog stoljeća u Americi.

S obzirom da je neizbrisiv trag ostavila upravo u proučavanju feudalizma, nedavno su njeni najznačajniji radovi o ovom fenomenu, uključujući i brojne rasprave objavljeni u prestižnoj ediciji *Variorum Collected Studies* pod naslovom "The Middle Ages Without Feudalism: Essays in Criticism and Comparison on the Medieval West, Farnham: Ashgate Variorum, 2012." Ova publikacija sadrži 17 radova u kojima je autorica uglavnom zadržala stavove koje je na tu temu imala od ranije, pokazujući da je pomno pratila debatu koja se zbog njenih stavova pokrenula. Netipično za ovo izdanje su dva rada koja autorica nije ranije objavila, a tiču se važnosti povjerenja prilikom polaganja prisege u srednjovjekovnom pravnom sistemu, dok je u drugom radu riječ o problematici korištenja različitih terminologija u interdisciplinarnom radu kao što su „Tribes“, „States and other polities“ ili pak „Rulers and subjects“.

Iako se ne možemo u potpunosti složiti sa svim smjelim hipotezama koje je ova odvažna medievistka iznijela, ipak dužni smo joj zahvaliti što je pokazala da se teme o kojima se naizgled nema ništa puno reći mogu uz odgovarajuću interpretaciju na potpuno novi način sagledati i biti jedan od najpoticajnijih medievističkih pristupa. To uostalom pokazuju brojni naučni skupovi i publikacije koje su se zadnjih dvadesetak godina pojavili, a desetine historičara širom Evrope raspravljaju o Reynoldsinim tezama odajući joj na taj način najljepši spomen.

Autor ovih redaka svrstava se u red njenih velikih poštovalaca!

Nedim Rabić

✉ nedimrabic@gmail.com

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

UPUTSTVA AUTORIMA

Historijska misao je časopis Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene radove iz historije, arheologije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost.

Cilj časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@gmail.com ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimiti rukopisi bit će poslani na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima zadovoljava kriterije da bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvaćanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe svaki autor dobiva po jedan primjerak časopisa. Časopis *Historijska misao* objavljuje sljedeće **kategorije** radova:

- izvorne naučne radove
- pregledne radove
- stručne radove
- prethodno saopćenje
- izlaganja sa naučnih skupova, tribina i okruglih stolova
- izvještaje sa naučnih skupova/konferencija
- izvještaje sa arheoloških iskopavanja
- historijsku građu
- prikaze knjiga i periodike
- radove iz oblasti nastavno-pedagoške materije
- bilješke o aktivnostima osnivača časopisa.

I. TEHNIČKI DIO

Dokument treba da sadrži:

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa - u gornjem uglu

Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman ili sličan standardni font

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,5

Citati: Normal - veći citati pišu se u posebnom paragrafu (font 10)

Veličina slova:

Naslov: 16

Podnaslov: 14

Glavni tekst: 12

Apstrakt i ključne riječi / **Abstract** and keywords

Veličina slova: 11

Maksimalno 300 riječi u apstraktu; maksimalno deset ključnih riječi
 Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst, sa prevodom na engleski ili njemački jezik.

Sažetak / Summary:

Veličina slova: 12

Maksimalno 500 riječi

Sažetak se piše na jeziku kojim je pisan i glavni tekst, sa prevodom na engleski jezik.

II. CITIRANJE U FUSNOTAMA

Fusnote (Bilješke)

Veličina slova: 10

Prored/Razmak: 1,0

Poravnanje: Justify

Citiranje knjiga:

Format: Prezime, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Pašalić, 1960, 88.

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 101. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 101. ili Ibidem, 101.)

Citiranje radova u časopisima i zbornicima radova:

Format: Prezime autora, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Hauptmann, 1961, 89.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti navesti kao:

Isto, 106. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 106. ili Ibidem, 106.)

Citiranje članka iz novina/listova:

a) ako je poznato ime autora

Format: Prezime autora, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Bašagić, 1908, 2.

b) ako nije poznato ime autora

Format: Naslov članka, *Naziv lista* godina izdanja (redna)/broj izdanja, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti navesti:

Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu navesti skraćeno:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 2.

Citiranje arhivskih izvora:

Format: Naziv arhiva (dalje: skraćeni naziv arhiva), fond: naziv fonda, broj kutije/fascikle/dokumenta ili naziv dokumenta (u zavisnosti od strukture građe)

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje objavljenih/primarnih izvora za stariju historiju:

Format: Ime autora, broj knjige/odjeljka, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Ptolomej, 2.14, 2.

Kad se isti izvor citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Citiranje sa interneta:

Format: Prezime, naslov članka

Metjahić, Ko je Husaga Ćišić.

III. BIBLIOGRAFSKI POPIS

Opća pravila:

1. Veličina slova: 12
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navesti izvore, a zatim i ostalu literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja

Knjige

Format: Prezime Ime, *Naziv publikacije*, Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Pašalić Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine), navođenje se vrši na slijedeći način:

Prezime autora, ime, godina izdanja, *naziv knjige*, izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina.

Bojanovski Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.

Članci u časopisima

Format: Prezime Ime, "Naslov članka", *Naziv časopisa* godina izdanja/broj izdanja, Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Aličić Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi XVI/17*, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129-174.

Članci u zbornicima radova

Format: Prezime Ime, "Naslov članka", *Naziv zbornika*, Zbornik radova (ur. ime/na i prezime/na urednika), Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Cholewicki Paweł, "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić), Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2019,

Neobjavljeni izvori

Format: Naziv arhiva, Mjesto, naziv fonda (u sljedećem redu)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Zajedničko ministarstvo finansija

Primarni izvori za stariju historiju / objavljeni izvori

Format: Autor [ako postoji], *Naziv publikacije* (ur./ed(s). I. Prezime urednika, ako postoji), Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Ptolemy, *Ptololemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton – Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: vanredni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I - IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodika

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime Ime, "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

Topčić Hašim, "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4, 25. januar 1911, Sarajevo.

a) ukoliko nije poznat autor

Format: "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime Ime, *Naslov članka*, link (datum pristupa)

Kamberović Husnija, *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

a) ukoliko nije poznat autor

Format: *Naslov članka*, link (datum pristupa)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bih-obavijestena-o-promjeni-imena-makedonije-u-republika-sjeverna-makedonija/190221080> (12. 6. 2019).

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- › Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa *Historijska misao* bit će prosljeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (historija, arheologija i srodne nauke)
- › Svi recenzenti časopisa *Historijska misao* prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- › Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje
- › Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže:
 1. Da se tekst objavi u izvornom obliku;
 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena;
 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovornog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- › Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao pregledni rad, Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- › Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao stručni rad, isti će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- › Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent ocijenio da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- › Ukoliko oba recenzenta procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen
- › Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji im dostavlja glavni i odgovorni urednik časopisa.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The *Historical Thought* is the journal of the the Department of History (Faculty of Philosophy, University of Tuzla). The journal brings previously unpublished works from the filed of history, archaeology, and other related academic disciplines, if they relate to the past in at least some segment. The goal of the Journal is to encourage a multidisciplinary approach to the research of the past and the cooperation of history and archaeology with other related sciences. All works in digital form should be sent to the e-mail address: historijska.misao@untz.ba or as a hard copy to the address: Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (office 039A). Received manuscripts would be sent to at least two doubleblind peer reviews, whereby the paper receives a certain category, if it meets the criteria for publication, according to the peer reviewers. After evaluating the paper, if the review is positive, the author is obliged to make changes to the text according to the attached reviews and the instructions of the editors, which, with the prior opinion of the Editorial Board, makes the final decision on the acceptance and categorization of the paper, and reserves the right to process it in terms of journalistic norms. After publication, each author receives one hard copy of the Journal.

The journal publishes the following categories of papers:

1. original scientific works
2. review papers
3. professional papers
4. previous announcement
5. presentations from scientific conferences and lectures
6. reports from scientific conferences
7. reports from archaeological excavations
8. historical material
9. book and periodical reviews
10. papers in the field of teaching and pedagogy
11. notes on the activities of the founders of the Journal.

I. TECHNICAL PART

A submitted paper must contain:

Name and surname, academic title, affiliation, e-mail adress of the author

The paper must be sent in a Microsoft Word format.

Font: Times New Roman or similar standard font

Alignment: Justify

Line spacing: 1,5

Quotes: Normal; longer quotes to be written in a separate paragraph (font size 10)

Title font size: 16

Chapter heading font size: 14

Main text font size: 12

Abstract and keywords

Font size: 11

Maximum of 300 words in abstract; maximum of 10 keywords

Language: in the language of main text with translation to English or German or Bosnian/Croatian/Serbian

Summary:

Font size: 12

Maximum of 500 words

Language: in the language of main text with translation to English or German.

II. CITATION IN FOOTNOTES

Footnotes

Font size: 10

Line spacing: 1,0

Alignment: Justify

Book citation:

Format: Surname, year of publishing, page number (number only, without "p.")

Pašalić, 1960, 88.

When the same book is cited in the following footnote, put:

Ibid, 101. or Ibidem, 101.

Journal and proceedings citation:

Format: Surname of the author, publication year, page number (number only, without "p.")

Hauptmann, 1961, 89.

When the same book is cited in the following footnote, put:

Ibid, 106. or Ibidem, 106.

Periodicals article citation:

a) if the author is known

Format: Surname of the author, publication year, page number (number only, without "p.")

Bašagić, 1908, 2.

b) if the author is unknown

Format: Article title, *Magazine title* volume/issue, publication year, page number (number only, without "p.")

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put:

Ibid. or Ibidem.

When the same article is cited on the other place in the paper, put short version:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 2.

Archive sources citation:

Format: Archive name (hereinafter: archive name abbreviation), fund: fund name, number of fascicle/folder/document or title of document (depending on the structure of archive materials)

Arhiv Tuzlanskog kantona (hereinafter: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citation of published/primary sources for older history :

Format: Author name, Numbers of book/chapter, page number (number only, without "p.")

Ptolemy, 2.14, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put:

Ibid, 11. or Ibidem, 11.

Citation of internet references:

Format: Surname, article title

Metjahić, Ko je Husaga Čišić.

III. LIST OF REFERENCES

General rules:

1. Font size: 12
2. Bibliographical units to be listed in alphabetical order
3. Sources to be separated and written before other references
4. If there are more than one unit from one author, sort his/her bibliographical units by publication year

Books

Format: Surname Name, *Title*, Publisher, Publication place publication year

Pašalić Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

When it comes to the institutions with more publishing departments, such as Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, cite the following way:

Author surname, Name, Publication year, *Publication title*, Publisher, Series name and number, Subseries name and title, Publication place publication year.

Bojanovski Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.

Journal articles

Format: Surname Name, "Article title", *Journal title* volume/issue, Publisher, Publication place publication year, page range.

Aličić Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi XVI/17*, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129-174.

Proceedings articles/chapters

Format: Surname Name, "Article/Chapter title", *Proceedings title*, Proceedings (ed(s). names and surnames of the editors), Publisher, Publication place publication year, page range.

Cholewicki Paweł, "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić), Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2019,

Unpublished/archive sources

Format: Archive name, Place, fund title (in the following row)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Zajedničko ministarstvo finansija

Primary sources for older history / Published sources

Format: *Publication title* (ed(s). N. Surname of the editor(s)), Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja

Ptolemy, *Ptolemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton – Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: vanredni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I - IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodicals

a) if the author is known

Format: Surname Name, "Article title", *Periodical title*, Volume/issue, Date, Publication place

Topčić Hašim, "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4, 25. januar 1911, Sarajevo.

a) if the author is unknown

Format: "Article title", *Periodical title*, Volume/issue, Date, Publication place

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) if the author is known

Format: Surname Name, *Article title*, link (accession date)

Kamberović Husnija, *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

a) if the author is unknown

Format: *Article title*, link (accession date)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bih-obavijestena-o-promjeni-imena-makedonije-u-republika-sjeverna-makedonija/190221080> (12. 6. 2019).

INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS

- All papers arrived within the specified period to the address of the journal *Historical Thought* would be forwarded to two anonymous peer reviews by experts in the field from which the work came (history, archaeology, or related academic disciplines).
- According to the rules of the journal, all peer reviewers of the journal must have a doctorate in history, archaeology, or other related fields.
- Peer reviewers can categorize papers in one of the offered categories: original scientific paper, overview paper, professional paper, previous announcement
- After completing the review process, the peer reviewer suggests: 1. the text to be published in its original form; 2. the text to be published after the demanded changes; 3. the text not be published, for failing to meet the minimum scientific criteria. If the reviewer chooses the second category, he/she has the right to ask the editor-in-chief to inspect the paper after the author's corrections.
- If the evaluations of two peer reviewers do not differ to a great extent (e.g. one peer reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other peer reviewer evaluated the work as a review paper, the Editorial Board would go in favour of the author and opt for a higher rating)
- If the evaluations of two peer reviewers differ significantly (e.g. one peer reviewer categorized the paper as the original scientific paper, while the other categorized it as a professional paper, the editor-in-chief is obliged to send it to a third anonymous expert review from the same field)
- If one peer reviewer evaluated the paper as not meeting the minimum scientific criteria for being published, the paper would be sent to a third anonymous review by an expert in the same field)
- If both peer reviewers assess that the paper fails to meet the criteria for publication, the author would be informed that the paper is not going to be published.
- Peer reviewers are requested to write a review within 15 to 30 days in the form that the editor-in-chief would send them.